ધારણ કરતા હતા, તે અનંતશયનજી પણ પધરાવી આપ્યા. આ રીતે સંવત્ ૧૮૮૬ કે તે અરસામાં શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીમુકુંદરાયજીને શ્રીનાથજીથી કાશી પધરાવ્યા. શ્રીનાથજીના ઘરમાં ૫૪ ગૃહની પાલખીઆદિનો અધિકાર શ્રીદામોદરજીએ શ્રીગિરિધરજીને આપ્યો. આથી શ્રીગિરિધરજીના પ્રતાપબળથી ૫૪ગૃહના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે કાશી તરફના વૈષ્ણવો આપને જાણવા લાગ્યા. શ્રીદાઉજી મહારાજે શ્રીગિરિધરજીને જે લેખ લખી આપેલો જણાવ્યો છે તેમાં શ્રીઠાકુરજી પધરાવી આપવાનું જણાવેલું છે, પરંતુ શ્રીમુકુંદરાયજી પધરાવી આપવાનું કથન જોવામાં આવતું નથી, કહે છે કે શ્રીદામોદરજીએ તો શ્રીગિરિધરજીને શ્રીનાથજીની સમીપમાંના શ્રીબાલકૃષ્ણજીનું સ્વરૂપ પધરાવી આપવાનું જણાવેલું, પરંતુ શ્રીલક્ષ્મી વહુજીએ શ્રીગિરિધરજી મહારાજને એમના પ્રતાપબલથી શ્રીમુકુંદરાયજી પધરાવી આપ્યા. ગમે તેમ હો પણ શ્રીગિરિધરજી મહારાજને શ્રીમુકુંદરાયજી પોતાને માથે કાશીમાં પધરાવવાનો અને શ્રીનાથજીના ઘરમાં શ્રીયદુનાથજીના ઘરનું નામ રાખવાનો પ્રયત્ન સર્વથા શ્રીયદુનાથજીના વંશ્યને માટે સ્તુત્ય ગણાશે. શ્રીયદુનાથજીને સંતતિમાં એક બેટીજી શ્રીશ્યામાબેટીજી હતા. આ બેટીજીએ નિજ પિતૃચરણને પગલે ચાલી નિત્યલીલામાં પધાર્યા ત્યાં સુધી શ્રીમુકુંદરાયજીની ટેહેલ કરી. આ લાભ મળવામાં કારણ એ થયું કે શ્રીગિરિધરજીએ પોતાના જીવનમાં કોઈ પણ ગોસ્વામી બાલકને ગોદે ન લીધા. શ્રીમુકુંદરાયજી ૧૮૮૬ માં પધાર્યા અને ત્યાર પછી ૧૦ દશ વર્ષ સુધી શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીમુકુંદરાયજીની તનમનધનથી એવી સેવા કીધી કે જે ઉક્ત ગોસ્વામીશ્રીનું ઉજ્જ્વલ ભગવન્મયત્વ સૂચવે છે.

ટિકાત શ્રીદામોદરજી અને એઓશ્રીના વહુજી શ્રીલક્ષ્મીજીની કૃપાથી શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીનાથદ્વારમાંથી શ્રીમુકુન્દરાયજી, શ્રીઅનન્તશેષજી, શ્રીવેણુજી અને શ્રીમહાપ્રભુજીના શ્રીહસ્તાક્ષર પધરાવ્યા: શ્રીમહાપ્રભુજીના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં લખેલા પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદના ભાષ્ય પ્રાપ્ત થયા. સંભવ છે કે આજ શ્રીહસ્તાક્ષરભાષ્યવિભાગનું શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શન કર્યું હોય. એ જ પાદના ભાષ્યપ્રકાશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી નીચે પ્રકારે આજ્ઞા કરે છેઃ—रूपेति पाठः श्रीहस्ताक्षरेषु संदिग्धत्वाद्बोध्यः। १-४-९. શ્રીદામોદરજી મહારાજ કાંઈ સમગ્ર ભાષ્ય શ્રીહસ્તાક્ષરલિખિત પધરાવી આપે નહિ, તેથી સંભવ છે અવશિષ્ટ મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરલિખિત ભાષ્યવિભાગ શ્રીનાથદ્વારમાં હોય. શ્રીગુસાંઈજીના વંશ્યો નિજ નિજ માથે વિરાજતા શ્રીહસ્તાક્ષરનું સૂચિપત્ર પ્રસિદ્ધ કરે, તો આચાર્યશ્રીના ઘણા ગ્રન્થો સમગ્ર મલે એટલુંજ નહિ, પણ તેના પાઠાદિ સુનિશ્ચિત થઈ શકે. શ્રીગિરિધરજીને ભાષ્યવિભાગ ઉપરાંત શ્રીસંન્યાસનિર્ણયનું શ્રીહસ્તાક્ષરલિખિત એક પત્ર શ્રીદામોદરજીએ પધરાવી આપ્યું.

આ રીતે શ્રીગિરિધરજીએ પ્રથમ શ્રીહસ્તાક્ષર અને શ્રીવેણુજી પધરાવ્યા. શ્રીદામોદરજીએ જ શ્રીગિરિધરજીને પધરાવી આપ્યા. શ્રીમુકુન્દરાયજી અને અનન્તશેષજી આપને શ્રીલક્ષ્મીવહુજીએ શ્રીદામોદરજીના નિત્યલીલામાં પધાર્યા પછી પધરાવી આપ્યા. શ્રીમુકુન્દરાયજીને માટે કાશીમાં શ્રીગિરિધરજી મહારાજે એક ભવ્ય મંદિર સિદ્ધ કરાવ્યું. શ્રીમુકુન્દરાયજીને ત્યાં પધરાવી દશ વર્ષ પર્યન્ત શ્રીની સેવાદિ શ્રીગિરિધરજીએ કર્યા. વૈષ્ણવો આપશ્રીની લાખો રૂપીઆની હુંડીઓ સ્વીકારતા, આપે હિરા પન્ના, મોતી માણેક આદિના અનેક આભૂષણો તથા સાજ સિદ્ધ કરી શ્રીમુકુન્દરાયજીને નિવેદન કર્યા.

સાગરસ્થ નેતોપનામક રામકૃષ્ણભટ્ટજી શ્રીમુકુન્દરાયજીના પધાર્યા પછી શ્રીગિરિધરજીને શરણે આવ્યા. રામકૃષ્ણભટ્ટજી તૈલંગ માથુર ભટ્ટ હતા. પરમ વિદ્વાન્ હતા. શ્રીગિરિધરજીને ઉક્ત પંડિત પરમ આરાધ્ય માનતા. આ પંડિતના શરણે આવ્યા પછી શ્રીગિરિધરજીની નામસેવામાં પ્રવૃત્તિ સતત થઈ. શુદ્ધાદ્વૈતમાર્તંડ, હરિતોષિણી વિદ્વન્મંડનની ટીકા, શ્રીમદણુભાષ્યનું વિવરણ, બાલપ્રબોધિની ઇત્યાદિ ગ્રન્થો એ દશ વર્ષમાં જ સિદ્ધ થયા. આ ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં છે. આપે વ્રજભાષામાં ગદ્યટીકા પણ લખી. કેટલાંક અષ્ટકો પણ આપે લખ્યાં છે. તિલકાદિવિષયમાં આપશ્રીએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રમાર્તણ્ડ યોજ્યો.

શ્રુતિરહસ્ય. આપશ્રીએ શ્રુતિરહસ્ય શ્રીમુકુન્દરાયજીના પધાર્યા પહેલાં જ સિદ્ધ કર્યો હોય એમ લાગે છે. ઉક્ત ગ્રન્થના આરંભ કે અન્તમાં શ્રીમુકુન્દરાયજીનું સ્મરણ નથી. ભાષા તથા વિચારશૈલીની પ્રૌઢતા હરિતોષિણી આદિ જેવી નથી; તથાપિ આપશ્રીની શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણ વિષે નિરતિશય ભક્તિ પ્રતિપદ આ ગ્રન્થમાં પ્રકાશે છે. આચાર્યશ્રીના સ્વરૂપમાં કેવી નિગૂઢ નિષ્ઠા આપશ્રીની હતી તે આ ગ્રન્થના પર્યાલોચનથી આપણે જાણી શકીએ એમ છે. આ જ શ્રુતિરહસ્યનું ઉપબૃંહણ આપશ્રીના સેવક નેતોપનામક રામકૃષ્ણભટ્ટજીએ તત્પ્રકાશમાં કર્યું છે. શ્રુતિરહસ્ય મૂલ અને એના પ્રકાશ એ બન્ને ગ્રન્થ અત્ર મુદ્રિત છે. સહૃદય ભક્તિમાન્ વિદ્વાન્ વાંચકને આ બન્ને ગ્રન્થનું વાચન અવશ્ય વિલાસ કરાવશે.

પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં તત્પ્રવર્તકના સંબન્ધમાં બે પ્રકાર તદનુયાયીઓમાં જોવામાં આવે છે; એક બાહ્ય વા પ્રમાણવાદી અને બીજો અન્તરંગ પ્રમેયવાદી. પ્રથમ વર્ગના વિચારક તત્પ્રવર્તકને માટે તદુક્ત શબ્દોને અવલંબીને નિજ ભાવના બાંધે છે. આ પ્રકારની ભાવના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમર્થિત હોવાથી સંપ્રદાયના તથા બહારના સર્વ વિચારકોને સમજાય એવી છે, એટલું જ નહિ પણ ગ્રાહ્ય છે. દ્વિતીય વર્ગ નિજ ઉત્કટ ભાવનાનુરૂપ તત્પ્રવર્તકનું સ્વરૂપ બાંધે છે. આ ભાવનાની ઉત્કટતા એટલે સુધી જાય છે કે આચાર્યસ્વરૂપની જ ભાવનાદિમાં તત્સેવ્યાદિ ભગવદાકારાદિના દર્શનાદિની અપેક્ષા રહેતી નથી. સંપ્રદાયપ્રવર્તક જ પરમ તત્ત્વ તરીકે સ્ફુરે છે, અને તદનુસાર ભક્તો ભાવના ગુણગાનાદિ કરે છે. આવા ભક્તો પણ વિવિધ-પ્રકારના હોવાથી તત્તત્કૃત ભાવનાગુણગાનાદિમાં પરમ વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સમય એક જ ભક્તમાં ઉભય ભાવના એક જ સમય કે ક્રમશઃ જોવામાં આવે છે. સૂત્રકાર શ્રીબાદરાયણ વ્યાસને પ્રથમ નમન કરીને પછી ભાષ્યકારને મંગલાચરણમાં નમન એ બાહ્ય પદ્ધતિનું અનુસરણ છે, સૂત્રકારને નમન કર્યા પહેલા ભાષ્યકારને નમન કરવું એ પ્રમેયમર્યાદાની ભાવના છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ભાષ્યપ્રકાશનું મંગલાચરણ અને લાલૂભટ્ટની શ્રીમદણુભાષ્યની યોજનાનું મંગલાચરણ પ્રમાણ અને પ્રમેયના દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ 'श्रीवल्लभमाचार्यान् प्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान् व्यासाचार्यान्' એ ક્રમ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ સંપ્રદાયપ્રવર્તક આચાર્યશ્રીને જ પરમ તત્ત્વ માનીને સર્વ નિર્વાહ કરવાનું એક પક્ષે સ્વીકાર્યું. આચાર્યશ્રીનું અલૌકિકત્વ સ્વીકાર્યા પછી એઓશ્રીને વિષે પુરુષોત્તમત્વાદિભાવનાઓ તે તે ભક્તોને સ્ફુરે એ સ્વાભાવિક છે. આચાર્યશ્રી જેમ શ્રીગુસાંઇજીને વસ્તુતઃ કૃષ્ણરૂપે સ્ફૂર્યા, તેમ શ્રીગુસાંઇજી, શ્રીગિરિધરજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિ તત્તદ્ભક્તોને પુરુષોત્તમરૂપે સ્ફૂર્યા અને નિજનિજ સ્ફૂર્તિપ્રમાણે તે તે સ્વરૂપના ગુણગાનાદિ તેઓએ કર્યા. આ સર્વ ભાવનાઓનું મૂલ સંપ્રદાયમાં જ

છે અને તેથી અમુક સ્વરૂપને મુખ્ય માની અન્યને ગૌણ ગણી કોઇ ભક્ત માત્ર તે જ સ્વરૂપનું ગુણગાનાદિ કરે તેટલા માત્રથી એ પુષ્ટિમાર્ગીય નથી એમ કહેનારા સંપ્રદાયના શુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુથી ચ્યુત થાય છે.

સંપ્રદાયમાં આચાર્યશ્રી અને શ્રીમત્પ્રભુચરણ પ્રવર્તક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, સંપ્રદાયનું ગુરુત્વ પણ પિતાપુત્રમાં સ્વીકારાયું છે, શ્રુતિ પણ 'यथा देवे तथा गुरौ' એમ આજ્ઞા કરે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણ અને શ્રીમત્પ્રભુચરણની જ પુરુષોત્તમત્વભાવનામાં જ શ્રેય જોતા. પુરુષોત્તમત્વની ભાવના જે લોકો પોતાને વિષે કરતા તેમને પણ આપે નિષેધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કર્યો છે, 'તેવાઓ આચાર્યશ્રીની પ્રસન્નતા સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, તેવાઓનો આગ્રહ દુષ્ટ છે, ઇત્યાદિ. (मां पुरुषोत्तमं निश्चित्य भजन्ते किं तेन आचार्याणां प्रसन्नता सिध्यति न कदापीत्यर्थः । एतेषामाग्रहविषये भगवदिच्छाया एव नियामकत्वादस्माकमपि आग्रहो नास्ति दुष्टाग्रहवतां स्वभावपरावर्तनात्तौ ॥)

શ્રીગોકુલેશની આવી સ્પષ્ટ આજ્ઞાનો અનાદર કરીને પુરુષોત્તમભાવનાને સર્વસાધારણ કરી નાખવામાં સંપ્રદાયે એ અલૌકિક ભાવનામાં સ્થિત ગૌરવનું તિરોધાન કરી નાંખ્યું છે. ભૂતલ ઉપર નિજ વિશ્વોદ્ધારક સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ થયા એ ભાવનામાં પ્રકટ થતું આચાર્યશ્રીનું વસ્તુતઃ કૃષ્ણત્વ સમજી શકાય એવું છે. આચાર્ય સ્વરૂપે પ્રકટિત કૃષ્ણમાં સામર્થ્યન્યૂનતાની શંકા જ નથી, તથાપિ આવિર્ભાવની મર્યાદા છે. પુરુષોત્તમ આચાર્યસ્વરૂપે શ્રીગોપીજનવલ્લભવત્ ભગવદાસ્ય અને સંપ્રદાયમાં ઉપદિષ્ટ સર્વસ્વનિવેદન ન જ સ્વીકારે, કારણ કે તેમ કરવામાં આચાર્યસ્વરૂપનું વૈશેષ્ય તિરોધાન થઈ જાય. 'येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण समर्थोपि तदतिरिक्तं न करोति, तथैव तल्लीला यतः'—આચાર્યશ્રીનું પુરુષોત્તમત્વ માત્ર કથન નહિ કરતા, પણ અનુભવતા એવા પરમ ભાગ્યવાન્ શ્રીપદ્મનાભદાસાદિ ભગવદીયોએ સર્વસ્વનિવેદનાદિ શ્રીમન્મથુરેશાદિ ભગવત્સ્વરૂપમાં જ કર્યાં, અને શ્રીદામોદરદાસાદિ મહાનુભાવો પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણને શ્રીગોપીજનવલ્લભની જ રહસ્યલીલાના ગુણાનુવાદમાં સહાયક થયા. આ સૂક્ષ્મ મર્યાદાની વિસ્મૃતિમાં પુરુષોત્તમત્વભાવના આચાર્યશ્રીના વંશ્યોને વિષે તથા વૈષ્ણવ જનસમાજને માટે હિતકર્ત્રી નથી નિવડી એમ ઘણાનો અનુભવ સાક્ષી પૂરી શકશે. આજ કારણથી પ્રમેયના ઉંડા કુવામાં ભુસકો મારવા જવામાં અહિત થાય, તેના કરતા આચાર્યશ્રીને તચ્છબ્દને જ અવલંબીને સૃષ્ટિમાં થઇ ગયલા સર્વ આચાર્યોના શિરોમણિ તરીકે જે સ્વીકારે, તો તેને સ્વલ્પ પણ પતનનો ભય નથી, એટલું જ નહિ પણ એ ભાવના એટલી બધી પ્રકટ સુદૃઢ શ્રેયસ્કર અને કલ્પનારહિત છે કે જેનો સ્વીકાર સાંપ્રદાયિકો વિના સંકોચે કરી લે છે અને સંપ્રદાયેતરને સમજવામાં કલેશ પડતો નથી. આ ભાવના પ્રમેય દૃષ્ટિવાળાઓને કનિષ્ઠ લાગે, તથાપિ એ કનિષ્ઠતા તેમના શબ્દમાં જ છે; પરિણામે એ જ ભાવના આચાર્યશ્રીના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો યથાર્થ પરિચય કરાવવામાં પ્રથમ સોપાનરૂપ હોવાથી નિજ ઉત્તમત્વ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારે પ્રમાણ અને પ્રમેય સરણિ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે. શ્રીગિરિધરજી શ્રુતિરહસ્યમાં પ્રમેયસરણિને અનુસરે છે.

આ પ્રકારે પ્રસ્તુત શ્રુતિરહસ્યગ્રન્થ પણ દ્વિતીય કોટિનો છે. શ્રીમદાચાર્યજીનું પુરુષોત્તમત્વ શ્રીગિરિધરજીને સ્ફૂર્યું. નિખિલ વેદ શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરનું જ પ્રતિપાદન કરે છે એમ આપશ્રીએ અનુભવ્યું. જે પ્રકારે આપશ્રીને અનુભવ થયો તે પ્રકાર આ ગ્રન્થમાં આપ-

શ્રીએ દર્શાવ્યો છે. 'असद्वा इदमग्र आसीत्' અને 'नमो वाचे' ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય શ્રુતિઓમાં આપશ્રીને આચાર્યસ્વરૂપનું જેવું દર્શન થયું તેવું પરમ ભક્તિથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રીગિરિધરજીનો આ ભક્તિવિલાસ છે એમ આપશ્રી સ્વયં ગ્રન્થાન્તે આજ્ઞા કરે છે. શ્રીગિરિધરજીનું દૃષ્ટિબિન્દુ નહિ સમજનારા લોકોને માટે આપશ્રીનો પ્રયત્ન નથી જ. આચાર્યસ્વરૂપ વિષે ધર્મિવિપ્રયોગાદિની સાંપ્રદાયિક ભાવનાઓનું મૂલ આ ગ્રન્થમાં હોય એમ લાગે છે.

સંપ્રદાયમાં પુરુષોત્તમત્વની ભાવના સર્વવ્યાપી અને સરલ થઈ ગઈ હતી એમ શ્રીગિરિધરજીને લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. સંપ્રદાય તો આચાર્યશ્રીના વંશ્ય માત્રને યોગ્યતાદિનો વિચાર કર્યા વિના કેવલ આચાર્યશ્રીના સંબંધને જ મુખ્ય માનીને, પુરુષોત્તમ તરીકે કથન કરે છે. પરંતુ શ્રીગિરિધરજી આ સાંપ્રદાયિક માન્યતાનો કાંઇક અંશે સંકોચ કરતા હોય એમ લાગે છે. આચાર્યશ્રીનું વાચસ્પતિત્વ પ્રતિપાદન કરતાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે 'વાચસ્પતિ શબ્દથી હાલમાં વિદ્યમાન શ્રીમદાચાર્યકુલમાં ઉત્પન્ન જેમનું ભાષ્ય નિબન્ધસુબોધિની આદિ સકલ ગ્રન્થોનો ઉપદેશ કરવાનું સામર્થ્ય છે તેમનું ગ્રહણ કરવું.' શ્રીગિરિધરજીની આ આજ્ઞા સંપ્રદાયે સ્વીકારી હોય એમ ઇતિહાસની સાક્ષી નથી. જો કે શ્રીગિરિધરજીની આજ્ઞાનું અનુસરણ થયું હોત તો સંપ્રદાયને લાભ જ થાત એ નિઃસંશય છે.

આ સિવાય તિલક તથા માલાની સંપ્રદાયમાં આવશ્યકતા છે તે પુરાણવાક્યોના ઉપન્યાસથી આપશ્રી સારી રીતે આનુષંગિક જણાવી દે છે.

શ્રીગિરિધરજીનું હાર્દ શ્રીરામકૃષ્ણભટ્ટજી સુન્દર રીતે દર્શાવે છે. આ ગ્રન્થનો સાર પણ તે જ છે. 'સર્વે વેદ શ્રીમહાપ્રભુજીનો જ બોધ કરે છે.'

मम तु प्रतिभात्येवं सर्वे वेदा महाप्रभोः ।
श्रीवल्लभाचार्यरूपं हि बोधयन्त्येव निश्चितम् ॥

આ દૃષ્ટિબિન્દુથી સર્વે વેદ શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને પુરુષોત્તમનું જ સર્વ વેદ પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી આચાર્યશ્રી સ્વયં પુરુષોત્તમ છે એમ શ્રીગિરિધરજી મહારાજનું ધ્રુવ છે. श्रीकृष्णार्पणमस्तु।

ગંગાદશમી, ૧૯૮૨. મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

શ્રુતિરહસ્યનો ગુર્જરભાષામાં અનુવાદ.

કાશીસ્થ ગોસ્વામિશ્રીગિરિધરજી મહારાજે શ્રીઆચાર્યચરણનું સ્વરૂપ શ્રુતિપ્રતિપાદિત પુરુષોત્તમાભિન્ન છે એમ બતાવી આપનાર શ્રુતિરહસ્ય નામનો ગ્રન્થ સંસ્કૃત ભાષામાં રચ્યો છે, તેનો સાધારણ ગુજરાતી ભણેલાને પણ સમજાય એવી સરલ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે.

ગ્રન્થના આરંભમાં મંગલાચરણ કર્તવ્ય છે. તેથી શ્રીગિરિધરજી મહારાજ શ્રીગોપાલને નમસ્કારાત્મક મંગલ કરે છે.

સમગ્ર પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત એક વેદવડે જ જાણી શકાય તેવા અને સ્વાભાવિક ઐશ્વર્યાદિક સર્વ ઇશ્વરધર્મ સહિત એવા શ્રીગોપાલને નમસ્કાર કરું છું.

પોતાના અંતરંગ ભકતોને સ્વસ્વરૂપ બતાવનાર સ્નેહમાર્ગરૂપી કમલને પ્રકાશ કરવામાં સૂર્યરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણને હું નમું છું.

શ્રુતિના અર્થમાં નવીન બુદ્ધિકલ્પનાનું દાન કરનાર ભક્તિમાર્ગરૂપી વેલીનું પોષણ કરવામાં નવીન મેઘરૂપ લોકવ્યાપિ યશને ફેલાવનાર પર-પુરુષોત્તમરૂપ શ્રીપ્રભુચરણ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને મારી નતિ હો.

તે શ્રીગુસાંઇજીના છઠ્ઠા પુત્ર શ્રીયદુનાથજીને વંદન કરું છું કે જે વિપ્રયોગ રસનો અનુભવ કરાવનાર છે અને બુદ્ધિવગરનો માણસ પણ જેને નમન કરવા માત્રથી બુદ્ધિમાન્‌ની પદવીને પામે છે.

એ પ્રમાણે શ્રીગિરિધરજી મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુસાંઇજી તથા શ્રીયદુનાથજીને નમસ્કાર કરી સ્વદૈન્ય ખ્યાપન કરવાને માટે આજ્ઞા કરે છે કે શ્રુતિનો અર્થ અતિ ગંભીર હોય છે તે કયાં, અને તેનો અર્થ કરનાર મંદમતિવાળો હું કયાં? તો પણ તેનો અર્થ કરવા જતાં ખલ એવા વિદ્વાનોના ઉપહાસને પાત્ર થઇશ.

તો પણ શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી મારુ રચેલું અને તેઓશ્રીની જ પ્રેરણાથી જણાયેલું શ્રુતિરહસ્ય વિદ્વાનો આનંદથી અવલોકો.

શ્રીમદાચાર્યચરણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છ ઐશ્વર્યાદિ તથા સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે ભેદવાળો રસ તદ્રૂપ હોઇને ધર્મ તથા ધર્મિરૂપ એ આઠ ધર્મયુક્ત ધર્મિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્વરૂપ વેદે વર્ણવ્યું છે. તેનું વર્ણન શ્રુતિપ્રમાણથી મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે હું વર્ણવું છું.

વાદી શકા કરે છે કે, શ્રીઆચાર્યજીનું સ્વરૂપ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે એવું તો સાંભળવામાં નથી, છતાં તમે તો કહો છો કે વેદમાં તેનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તો તે કેમ ઘટે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે અંતર્મુખ દૈવી જીવો છે, તેમને તમે કરી તેવી શંકા થતી નથી, પણ બહિર્મુખ આસુર જીવોને તમે કરી તેવી શંકા થાય છે. જેની કલિકાલના

તામસભાવથી બુદ્ધિ ઢંકાઈ ગઈ છે, તેને તો વેદ પણ શ્રીઆચાર્યજીનું રૂપ બતાવી શકતા નથી, કારણકે બહિર્મુખનો તે સ્વરૂપ જાણવાનો અધિકાર નથી. તેથી જ ગીતામાં તેવા-ઓને માટે ભગવાન્ આજ્ઞા કરે છે કે, મન નહિ મળતાં તેવા બહિર્મુખો અધમગતિને પામે છે. શ્રીમદાચાર્યચરણના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન વેદની તૈતિરીય ઉપનિષદની આનંદ-વલ્લીમાં કર્યું છે, ત્યાં ब्रह्मविदाप्नोति परम् બ્રહ્મને જાણનાર પરને પામે છે. ત્યાં બ્રહ્મજ્ઞાન સાધન અને પરબ્રહ્મજ્ઞાન ફલ છે એમ કહી तदेषाऽभ्युक्ता ત્યાંથી લઈને તેનું વ્યાખ્યાન કોશથી લઈને જગત્‌ની ઉત્પત્તિ સુધી કહ્યા પછી, રસાત્મક પુરુષોત્તમને મળવાના પ્રસ્તાવમાં તે રસાત્માને મળવાનું સાધન તો શ્રીઆચાર્યજી છે એમ કહેવાને માટે ત્યાં શ્રીઆચાર્યચરણનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે, પ્રથમ ત્યાં આચાર્યચરણનો ભૂતલ ઉપર પ્રાદુર્ભાવ ન થયો; અને હવે પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેનું હેતુપૂર્વક વર્ણન આ પ્રમાણે શ્રુતિ કરે છે. असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मान ँ स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः, रस ँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति—આ શ્રુતિનો અર્થ–અસત્ આ પ્રથમ હતું એમાં અસત્ શબ્દથી જગત્ તો ન લેવાય, કારણકે 'હે સોમ્ય આ બધું સત્ હતું' એ શ્રુતિનો વિરોધ આવે. તેથી શ્રુતિમાં જગત્‌ને તો સત્ કહ્યું છે, તેથી સત્પદથી લીલાસ્થ દૈવી જીવો લેવા. આગળ પણ જ્યાં એક-વચન આવે ત્યાં જાતિવડે એકવચન લેવું. જે વખતે નિત્યલીલાસ્થ દૈવી જીવ ભૂતલ ઉપર નથી પ્રકટ્યો, તે સમયને અસત્ શબ્દથી કહ્યો છે. તેથી શ્રીઆચાર્યચરણ પધાર્યા પહેલાં આ જગત્ એવા દૈવી જીવના પ્રાકટ્યવગરનું હતું, તે પછી દૈવી જીવો ઘણો વખત નિત્યલીલામાં રહી ત્યાંથી ભગવાન્‌ની ઈચ્છા ભૂતલ ઉપર તેમને મોકલવાની થતાં તેઓ કોઈ નિમિત્ત કરી આ જગત્‌માં આવ્યા, ત્યારે આ જગત્ પહેલાં असत् હતું તે હવે દૈવી જીવો આવવાથી सत् થયું. દૈવીજીવોવાળું આ જગત્ નિશ્ચય થયું. તે સમયે જે દૈવી જીવો ભૂતલ ઉપર આવ્યા, તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે રસાત્મક પુરુષોત્તમે પોતે પોતાના સ્વરૂપને શ્રીવલ્લભાચાર્યરૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કર્યું; ભૂતલ ઉપર બીજા આચાર્યો થયા છે ખરા, પણ તે રસાત્મક પુરુષોત્તમ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરતા ન હોવાથી રસાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ તો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપમાં જ ઘટે છે; કારણકે તેમણે જ રસાત્મક માર્ગ પ્રકટ કર્યો. બીજા આચાર્યો રસાત્મક માર્ગ પ્રકટ કરવામાં સમર્થ નથી. તેથી જ તેઓ પુરુષોત્તમરૂપ પણ નથી. તેથી જ દૈવીજીવનો ઉદ્ધાર કરનાર પધાર્યા તેથી જ શ્રુતિમાં આગળ કહે છે કે तत्सुकृतमुच्यते. તે શ્રીઆચાર્યજી પ્રકટ થઈને દૈવી જીવોને सुकृत એટલે ભગવત્સેવારૂપી સુકૃત કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. તેથી દૈવીજીવોને બીજું કર્તવ્ય નથી એમ બતાવતી શ્રુતિ કહે છે કે यद्वै तत्सुकृतं तस्मात् નિશ્ચયથી જાણો કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે કહ્યું તેજ સારું કર્તવ્ય છે. બીજું કર્તવ્ય જીવનું નથી. એ શ્રીઆચાર્યજીના ઉપદેશનું ફલ હવે કહે છે કે તેમણે જે સેવા બતાવી છે તે કરતાં દૈવીજીવને રસાત્મક ફલ થાય છે, તે રસરૂપ થઈ જાય છે. રસરૂપ અને રસાત્મક ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તે જ છે કે જે બ્રહ્મવિદ્ પરને પામે છે; ત્યાં પરશબ્દથી જે કહેલ છે તે શ્રીકૃષ્ણ છે. તેને જીવ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે ब्रह्मविदाप्नोति परम् એ શ્રુતિમાં કહેલ ફલાત્મક પુરુષોત્તમને રસરૂપપણું કેમ ઘટે? તે શંકા મટાડવા માટે વ્યાસસૂત્રના आनन्दमयाधिकरणमां ब्रह्मणा विपश्चिता એનો અર્થ વિવિધ ભોગચતુર એવો વિપશ્ચિત્ શબ્દનો અર્થ કર્યો છે. તેને

વ્યાકરણના પૃષોદરાદિ ગણથી સિદ્ધ કર્યો છે. એવા અનેક પ્રકારના ભોગમાં ચતુર એવા બ્રહ્મની સાથે જીવ સર્વ કામાશન કરે છે. તે બ્રહ્મના રસને આ જીવ પ્રાપ્ત કરીને શ્રી-મહાપ્રભુજીએ બતાવેલું સેવારૂપી સુકૃત કરનારો જીવ આનંદી બને છે. સેવાફલમાં ત્રણ ફલ બતાવ્યાં છે. અલૌકિક સામર્થ્ય, સાયુજ્ય, અને સેવોપયોગી દેહ વૈકુણ્ઠ આદિમાં, એ ફલમાંથી એકને પામીને આનંદમય વિગ્રહ થઈ જાય છે. એમ શ્રુતિમાં વર્ણન કર્યું છે; આગળ को ह्येवान्यात् ઇત્યાદિ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન્ ગીતાજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે બધા વેદવડે હું જણાઉં છું; તેથી બધો વેદ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને કહેનાર છે. આચાર્યનું સ્વરૂપ પુરુષોત્તમરૂપ છે તે ભગવાને શ્રી-ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित्. આચાર્યનું સ્વરૂપ એ મારું સ્વરૂપ સમજવું, ત્યાં માં આચાર્ય મને જાણો. ત્યાં અભેદ આચાર્યથી કહ્યો છે. તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને પુરુષોત્તમરૂપ કહેવામાં કાંઇ બાધક નથી. શ્વેતાશ્વેતર ઉપ-નિષદમાં यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः જેની પ્રભુમાં પરમભક્તિ હોય, અને તેવી જ ભક્તિ ગુરુમાં હોય, તેવા મહાત્માનેજ શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થો હૃદયમાં પ્રકાશે છે. ભક્તિરહિતને શાસ્ત્ર પણ કાંઇ કરી શકતું નથી. ઉપલી શ્રુતિમાં દેવ અને ગુરુને તુલ્ય કહ્યા છે; તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને પુરુષોત્તમરૂપે શ્રુતિ વર્ણવે તો તેમાં કોઇને શંકા કરવાનું કારણ રહેતું નથી.

વળી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપનું શ્રુતિ વર્ણન કરે છે, તે બતાવે છે.

नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः, नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि। આ શ્રુતિનો અર્થ-બ્રાહ્મણરૂપ ધારણ કરનાર, શ્રીવલ્લભાચાર્યને નમસ્કાર હો. શ્રુતિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું નામ દેખાતું નથી, તો શ્રી વલ્લભાચાર્યપરત્વે તે શ્રુતિનો અર્થ છે, એમ શા ઉપરથી સમજવું ? આવી શંકા કોઇને થાય તો તે ન કરવી, કારણ કે શ્રીવલ્લભા-ચાર્યજીના બધા ધર્મો શ્રુતિમાં સ્પષ્ટતાથી બતાવેલા છે. તેવા ધર્મવાળા ધર્મી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપનુંજ તે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જેમ चत्वारि शृङ्गा એ શ્રુતિ મહા ભાષ્યકારે સમાનધર્મ જણાતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રપરત્વે ઘટાવી છે, તેમ અમે આ શ્રુતિમાં કહેલા બધા ધર્મો શ્રીમદ્દવલ્લભાચાર્યજીમાં હોવાથી તત્પર અમે તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. હવે કહે છે કે બ્રાહ્મણરૂપ તો ભગવાને વામનાદિ અવતારમાં ધર્યું છે; તેથી આ શ્રુતિ વામનજીના રૂપને પ્રતિપાદન કરનારી છે એમ કોઈ શંકા કરે; તો ત્યાં બીજું વિશેષણ બતાવે છે કે બ્રાહ્મણમાં અવતાર ધારણ કરવા છતાં અગ્નિરૂપ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અગ્નિ-રૂપ છે; એટલે વામનાવતાર બ્રાહ્મણ છે; છતાં અગ્નિ નથી. શ્રી વલ્લભાચાર્યજી બ્રાહ્મણ છતાં અગ્નિસ્વરૂપ છે. ત્યાં કહે છે કે અગ્નિરૂપ ધારણ કરનાર સૂર્યાદિ લોકમાં દેવ હોય છે, મનુષ્ય અગ્નિરૂપ કેમ થાય એ શંકાની નિવૃત્તિ માટે ત્રીજું વિશેષણ કહે છે, नमः पृथिव्यै, પાર્થિવ રૂપ ધારણ કરનાર એમ કહેવાથી આ લોકમાં પ્રાદુર્ભાવ થયાનું સૂચન કર્યું છે. શા માટે પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કોઈ કહે તો તેના ઉત્તરમાં શ્રુતિ કહે છે કે नम ओषधीभ्यः, આપ ઓષધિ રૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ્યા છે. જીવોને ભવરૂપી રોગ લાગ્યો છે તેને મટાડવા આપ ઓષધિરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયા છો. એટલે જીવના સંસારને મટાડી તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આપનું પ્રાકટ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાને પ્રહ્લાદની રક્ષા કરવા માટે અને હિરણ્યકશિપુને મારવા નૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો; તત્પરત્વે આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હશે, તો ત્યાં બીજું

વિશેષણ કહે છે જે नमो वाचे. આ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અવતારમાં કોઇને મારીને ઉદ્ધાર કરવાનો નથી; પણ વાણીવડે એટલે વચનદ્વારા ઉદ્ધાર છે. ભક્તિમાર્ગનો વચનદ્વારા ઉપદેશ કરી દૈવી જીવોનો જન્મમરણથી ઉદ્ધાર કરવામાં એમને સામર્થ્ય ક્યાંથી થયું એ શંકાના સમાધાનાર્થે બીજું વિશેષણ કહે છે. नमो वाचस्पतये શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણે આપે જ ભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધના સુબોધિનીજીના આરંભમાં अर्थं तस्य विवेचितुं એ શ્લોકમાં પુરુષોત્તમના મુખારવિંદના અધિષ્ઠાતૃરૂપ એવું નિજ સ્વરૂપ છે. એમ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરી છે એટલે वाचां वह्नेर्मुखक्षेत्रं એ ન્યાયથી આપશ્રી વાણીના પતિ હોઇને વાણીથી ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે. ત્યાં શંકા કરે કે અધિષ્ઠાતૃરૂપ કહો છો; ત્યારે તો કોઈ અંશાદિ અવતાર હશે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ તેને કેમ કહી શકાય, એ શંકાના ઉત્તરમાં એક બીજું વિશેષણ શ્રુતિ આપે છેઃ—नमो विष्णवे. ગુણાવતાર વિષ્ણુ છે એમ કોઇને શંકા ન થાય. તદર્થે તેનો અર્થ કરે છે કે વ્યાપક એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમરૂપ એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યને નમન હો. ઋગ્વેદમાં તો महते करोमि એવો પાઠ છે એનો અર્થ એજ કે મોટા એવા વિષ્ણુને નમન કરું છું. એવા વિશેષણો જેનામાં સાર્થક થાય છે એવા શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રાકૃત શરીરવાલા નથી; પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે એમ કહેવાથી नमः पृथिव्यै એ વિશેષણથી પ્રાકૃત શંકાને પણ અહિં સ્થાન નથી.

नमो ब्रह्मणे એ શ્રુતિનો બીજો અર્થ પણ થાય છે તો તમે શ્રીવલ્લભાચાર્યપરત્વે કેમ લગાડો છો એવી કોઈ શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે ભક્ત પોતાની બુદ્ધિવડે જેવા જેવા ઇશ્વરરૂપની ભાવના કરે, તેવું તેવું રૂપ તે તે ભક્તના અનુગ્રહને લઇને પ્રભુ ધારણ કરે છે એ ન્યાયથી ભક્તની ભાવનાને અનુકૂલ રૂપ પ્રભુ ધારણ કરે છે તેમ દેવ શબ્દ પણ બ્રહ્માત્મક ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભક્તની ભાવનાને અનુસારે પોતાના અર્થને બતાવનાર થાય છે. જો એમ ન હોય તો નિરુક્તમાં चत्वारि शृङ्गा એ શ્રુતિ યજ્ઞપરત્વે વર્ણવી છે, તે જ શ્રુતિ મહાભાષ્યકાર વ્યાકરણશાસ્ત્રપરત્વે લગાવે છે. બન્ને ઋષિ પ્રામાણિક છે; એકનું કહેવું સાચું અને બીજાનું કહેવું ઠીક નહિ એમ કોઇથી બોલાય નહિ. માટે જે શાસ્ત્રમાં જે રૂપે શ્રુતિનો અર્થ વર્ણવ્યો હોય તે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શ્રુતિનો તે જ અર્થ છે એમ સમજવું. માટે જ વિદ્યારણ્યસ્વામિએ चत्वारि शृङ्गा એ શ્રુતિને, ઋષિએ કહેલ વેદના અર્થને બાજુ પર મૂકી, પોતે પ્રણવપરત્વે તેનો અર્થ કરેલો છે. તે શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે અર્થસહિત આપે છે.

चत्वारि शृङ्गाः त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्यांआविवेश । આ શ્રુતિનો નિરુક્તકાર યાસ્ક મુનિ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. ચાર વેદ એ તેના શ્રૃંગ છે; ત્રણ સવન એના પાદ છે; પ્રાપણીય ઉદયનીય એ બે તેના શીર્ષ છે. સાત છંદ તેના હાથ છે. અને તે મંત્ર બ્રાહ્મણ અને કલ્પ એ ત્રણ પ્રકારે બંધાયલો છે. એવો વૃષભ એટલે શ્રેષ્ઠ તે ઋગ્વેદવડે પ્રશંસા કરે છે, યજુવડે યજન કરે છે, સામવડે સ્તુતિ કરે છે. એ તેનું રોરવણ છે. આવો યજ્ઞ મનુષ્યોમાં આવિષ્ટ થઇને યજન કરાવે છે. મહાભાષ્યકાર પતંજલિમુનિ આજ શ્રુતિનો અર્થ બીજો કરે છે. તેજ આપે છે. નામ, આખ્યાત, નિપાત, ઉપસર્ગ એ વ્યાકરણશાસ્ત્રના ચાર શ્રૃંગ છે. ભૂત, ભવત, ભવિષ્યત્ એ ત્રણ કાલરૂપ તે શાસ્ત્રના ચરણ છે. નિત્ય અને કાર્યરૂપ શબ્દ તે બે શીર્ષ છે. (શબ્દ અને અર્થ તેમાં પણ વ્યંગ્ય અને વ્યંજક તેમાં શબ્દ વ્યંજક અને અર્થ વ્યંગ્ય

તે. નિત્ય અને કાર્યરૂપે પણ થાય છે). સાત વિભક્તિ એ તેના હાથ છે. ત્રણ સ્થાનમાં એ શબ્દશાસ્ત્ર બંધાયેલ છે. (ઉરસ્ શિરસ્ અને કણ્ઠ એ ત્રણમાં તે બદ્ધ છે) વર્ષણ કરવાથી એ વૃષભ કહેવાય છે; તે રોરવીતિ એટલે શબ્દ કરે છે. (રુ ધાતુ શબ્દ કર્મક છે) એ શબ્દરૂપ મોટા દેવ તે મનુષ્યોમાં પ્રવેશ એટલા માટે કરે છે કે હું પણ મોટા દેવ થાઉં. તેથી વ્યાકરણશાસ્ત્ર ઉપરની શ્રુતિમાં કહ્યા એવા ગુણવાળું હોવાથી તે બધાંયે ભણવું જોઇએ એમ વ્યાકરણશાસ્ત્રપરત્વે અર્થ થયો.

રામાનુજાચાર્યને અનુસરનારાઓ તેનો અર્થ બીજી રીતે આ પ્રમાણે કરે છે. જે પરમાત્માને ચાર વેદરૂપી શૃઙ્ગ છે, નિત્યજીવ, મુક્તજીવ અને બદ્ધજીવ એ ત્રણ પરમાત્માના ચરણ છે, શુદ્ધ સત્ત્વ અને ત્રિગુણ સત્ત્વ એ એ શીર્ષ છે, મહદાદિ પ્રકૃતિની સાત વિકૃતિયો તે પરમાત્માના હસ્ત છે, એવા વૃષભ એટલે શ્રેષ્ઠ વાસુદેવ છે. તે અનિરુદ્ધ સંકર્ષણ અને પ્રદ્યુમ્ન એ ત્રણથી બંધાયલા છે. તે બધી વસ્તુને વ્યવહારરૂપે કરે છે. એવો મહાદેવ તે ચેતનાચેતન પદાર્થમાં અન્તરાત્મતાથી પ્રવેશ કરે છે.

ફરીને આ શ્રુતિનો જ અર્થ વિદ્યારણ્ય મુનિ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. પ્રણવમાં અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્દ્ધમાત્રા એ ચાર તેના શૃંગ છે; જેનાથી જવાય તે પગ કહેવાય એવા વિશ્વતૈજસ્ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ પ્રણવના પગ છે. એ અધ્યાત્મ કહ્યા અધિદૈવ લઇયે તો વિરાટ્ હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ પગ છે. એમ સમજવું. ચિત્ અને અચિત્ એ બે મસ્તક છે. તેના ભૂરાદિ સાત લોક સાત હાથરૂપ છે. અકાર ઉકાર અને મકારમાં ત્રણ પ્રકારે બંધાયલો પ્રણવ તેજોરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ છે. એ જ પ્રણવ તત્વસૃષ્ટિ કરે છે. તે જ મનુષ્યમાત્રમાં અક્ષરરૂપે પ્રવેશ કરે છે. બીજી શ્રુતિ પણ પરમેશ્વર મનુષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહે છે.

રામાનુચાર્યના મતવાલાઓ તો આ શ્રુતિને વાસુદેવ પરત્વે વર્ણવે છે. પણ વાસુદેવ તો વ્યૂહાંતર્ગત હોવાથી પુરુષોત્તમપરત્વે શ્રુતિને ઘટાડવી એ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન ગણાય. વિદ્યારણ્યે પ્રણવપરત્વે શ્રુતિનો અર્થ કર્યો, પણ પ્રણવ તો શબ્દ બ્રહ્મરૂપે પુરુષોત્તમને કહેનાર છે. પ્રતિપાદક કરતાં પ્રતિપાદ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય તેથી પુરુષોત્તમ પરત્વે વર્ણન કરવું તે જ ઉચિત છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ તો સર્વ વેદ જેને વર્ણવે તે છે. બધા વેદથી હું જ જણાઉં છું ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વેદૈકવેદ્ય ગણ્યું છે. ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે બધાં ભૂત તે ક્ષર–કૂટસ્થ તે અક્ષર અને તે બન્નેથી પર તે પરમાત્મા પુરુષોત્તમ તેથી પુષ્ટિલીલાવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમપરત્વે વર્ણન કરવું તે જ ઉચિતતર છે. તે જ વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે કરે છે.

પુરુષોત્તમ પરત્વે આ શ્રુતિનો અર્થ કરતાં ચાર શૃંગવાલી ગાયો જે પુરુષોત્તમના વ્યાપિવૈકુંઠમાં છે. ગાયને તો બે શીંગડાં હોય તો ત્યાં કહે છે કે यत्र गावो भूरिशृङ्गा એ શ્રુતિમાં ચાર શૃંગની ગાયોની સાબેતી આપશું. અથવા–ચાર યૂથ નિત્યસિદ્ધા–શ્રુતિરૂપ ઋષિરૂપા અને તુર્યપ્રિયા એ ચાર યૂથ રૂપ ચાર શૃંગ છે. લીલાસ્થ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર ત્રણ પગ તે તનુજા વિત્તજા અને માનસી એ ત્રણ પ્રકારની સેવાથી જ પુરુષોત્તમ પ્રાપ્ત થાય માટે તે ત્રણ પાદ ગણ્યા છે. ભક્તિ વિના ત્રણે પ્રકારની સેવા સંભવે નહિ માટે નવ ભક્તિમાં છેલ્લી બે સખ્ય, આત્મનિવેદનરૂપ બે ભક્તિ તે બે શીર્ષ છે. તેને શીર્ષ કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે તે ભગવત્કૃતિસાધ્ય છે. કેવલ જીવકૃતિ-

સાધ્ય તે બે નથી તેથી તેને ઉત્તમતા માટે શીર્ષરૂપ કહી છે. તે ઉત્તમ હોવાથી શ્રવણાદિ સાત ભક્તિને ન કહેતાં પ્રથમ જ તે બે ભક્તિને ગણાવી છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સખ્ય ભક્તિ તો દ્વિનિષ્ઠ હોવાથી કેમ જીવથી તે થઈ શકે, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સાત શ્રવણાદિ ભક્તિ જીવકૃતિસાધ્ય હોવાથી તે સાત ભક્તિ કરતાં પ્રભુ દાસના સ્નેહને જોઈને તેને સખ્યનું દાન કરે છે; તેથી સખ્ય અને આત્મનિવેદનને મેળવવામાં સાત ભક્તિ સાધનરૂપ હોવાથી તેને હાથરૂપ ગણી છે. એમ નવ પ્રકારની ભક્તિ કરનાર જીવ સેવા કરતાં ત્રણ પ્રકારના સેવાના ફલમાં બંધાય છે. એટલે તે પ્રમાણે સેવા કરનાર ભક્તને સેવાફલોક્ત ત્રણ ફલમાંથી કોઈ એક ફલ અવશ્ય મળે છે; પણ તે સેવા કરતાં પહેલાં તેને ગુરુને શરણે જવું પડે અને તે ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે નવધા ભક્તિ કરે તો જ ભક્તિમાર્ગનું ફલ તેને મળે; માટે વૃષભરૂપ ગુરુ–જેમ વર્ષાદ વર્ષે છે તેમ ગુરુ પણ કૃપારૂપ વર્ષણ કરે; ત્યારે તે ભક્તના હૃદયક્ષેત્રમાં ભક્તિ અંકુરિત–પુષ્પિત–ફલિત થાય છે.

ગુરુ સેવા કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. અને સેવા કરનારને અલૌકિક સામર્થ્ય સાયુજ્ય કે વૈકુંઠાદિકમાં સેવોપયોગિ દેહ એ ત્રણ ફલને વર્ષે છે. તેથી જ वृषभ તેનું નામ છે. તે फलं वर्षतीति वृषः भातीति भः भक्तानां सकलदोषदूरीकरणद्वारा सर्वोपकृत्त्वेन भाति भः वृषश्चासौ भश्चेति वृषभः વર્ષે તે વૃષ અને ભક્તના બધા દોષ દૂર કરીને શોભે તે ભ કહેવાય–એટલે સમુદાય અર્થ એટલોજ કે સેવકના બધા દોષને દૂર કરે છતાં પોતે પોતાના તેજને ન છોડે અને તેને સર્વ સેવાફલ આપીને શોભે એવા ગુરુ તો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીજ હોઈ શકે.

હવે વલ્લભપદનો અર્થ કરે છે. भा ધાતુ પ્રકાશાર્થક છે તેનું भ એવું રૂપ સંપદાદિ ગણનો ક્વિપ્ પ્રત્યય અને અર્શાદ્યચ્ પ્રત્યય કરતાં થાય છે. वल्ल ધાતુ જ્ઞાનાર્થક છે. ला ધાતુ ગ્રહણાર્થક છે તે બે મલીને વલ્લ થાય છે, वल्ल અને भ મલીને વલ્લભ થાય છે. અથવા वद् અને लभ ગુણગાન કરનાર ભક્ત તે वद् કહેવાય તેમને लभ् એટલે પ્રાપ્ત થાય તે वल्लभ કહેવાય. અથવા वलवाचने માગણી કરે તે वल् કહેવાય અને તેને પ્રાપ્ત થાય તે लभ કહેવાય, તેથી वल्लभ. અથવા નામનો એક દેશ બોલવાથી આખા નામનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અહિ भ માત્રથી वल्लभ એવો અર્થ પણ લેવાય. દેવતાઓ પરોક્ષપ્રિય કહેવાય છે; તેથી એવા સંકેતથી પણ અર્થો થઈ શકે છે, એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભક્તોને સ્વવચનદ્વારા વારંવાર કહે છે. નામ નિવેદન મંત્ર ગ્રંથોપદેશ વિગેરેથી જીવનો ઉદ્ધાર કરે છે. એમ કરતાં જીવને અવાંતર ફલ એ થાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ઉપદેશથી તે જીવોમાં ભગવાન્ પ્રવેશ કરે છે, ભગવાન્‌ના પ્રવેશમાત્રથી જીવની અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે. प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् । धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् પોતાના જનના ભાવરૂપી કમલમાં પ્રવેશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તે જીવની અવિદ્યાને મટાડે છે; જેમ જલના મેલને શરદ મટાડે છે. એમ શ્રીઆચાર્યજી વાણીદ્વારા ઉદ્ધારક છે તે સિદ્ધ થયું.

વ્યાપિ વૈકુંઠ ગોલોકમાં ચાર શીંગડાવાળી ગાયો છે તેમાં પ્રમાણરૂપ શ્રુતિ પ્રથમ અષ્ટકના ત્રીજા પ્રપાઠકમાં છઠ્ઠા અનુવાકમાં આ મંત્ર છે. ते ते धामान्युश्मसि गमध्यै गावो यत्र भूरिशृङ्गा अयासः अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरेः ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे इन्द्रस्य युज्यः सखा तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यंति सूरयः दिवीव चक्षुराततम् । અર્થ, તે પ્રસિદ્ધ તમારા સ્થાનો ગોવર્ધન પર્વત ભૂમ ભગવાન્ શ્વેતદ્વીપ રમાવૈકુંઠ વ્યાપિ-

વૈકુંઠ વિગેરેને પામવાને અમે વેદો ઇચ્છા રાખીયે છીયે. અથવા ગમધ્યૈનો અર્થ એવો કરવો કે ગમન કરવાનાં સ્થાન કે જ્યાં ચાર શીંગ અથવા મોટા શીંગવાલી ગાયો છે. ઐરાવત હાથીને ચાર દાંત છે એમ ભગવાનના ધામમાં ચાર શીંગવાલી ગાયો છે એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન ગણાય; ત્યાં નાશરહિત એટલે નિત્ય સર્વ પદાર્થો છે. લીલામાં નિત્ય સર્વ પદાર્થો છે. લીલા નિત્ય તેથી ત્યાં રહેલ પદાર્થો પણ નિત્ય છે અથવા ભગવાનની સાથે રાસક્રીડામાં રહેલા વ્રજભકતો બિરાજે છે. એવા ભગવદ્ધામનો ઉત્કર્ષ વેદ પોતે ગાય છે. આ વ્યાપિ વૈકુંઠમાં વિષ્ણુનાં ઘણાં રૂપો છે. તેમાં જે રાસક્રીડાનું સ્વરૂપ છે તેનું ભકતો ગાન કરે છે. મોટું રૂપ એટલે બહુરૂપ એમ મહત્ શબ્દના બે અર્થ થયા. તેથી એકમાંથી અનેકરૂપ તો ભગવાને રાસ વખતે કર્યા છે. તે જ શુકદેવજી આજ્ઞા કરે છે. कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः. જ્યાં રાસાદિલીલા થાય છે તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે તે સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ છે. તે જ ગીતાજીમાં કહ્યું છે न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम સર્વ કરતાં પરપણું નિત્યલીલામાં છે, તે સ્થાનને જ છે.

હે ભગવદીયો, વિષ્ણુના કર્મોને જુઓ. અર્થાત્ ગોલોકધામમાં બિરાજતા પુરુષોત્તમની લીલાને નિહાળો. ભગવાન્ પુરુષોત્તમના કર્મ તો ગોચારણ વગેરે છે. તેથી કહ્યું છે કે જ્યાં બહુ શીંગવાલી ગાયો છે. ઇન્દ્રના સખા કહ્યા તેથી પરમૈશ્વર્યયુક્ત હોવાથી રાસાદિ લીલારૂપ તેમનાં કર્મ સંભવે. તેવી લીલાના અધિકારવાળા ભકતો તે જ લીલાના દર્શન કરી શકે; તેથી પુષ્ટિભક્તિના ત્રીજા ફ્લ સેવોપયોગી દેહ વૈકુંઠાદિમાં કહ્યો છે તેવા ભકતોને ઉદ્દેશીને લીલાનાં દર્શન કરવાનું વેદ કહે છે. તેથી અનધિકારીને તે દર્શન અતિદુર્લભ છે. यज्ञो वै विष्णुः કહ્યા તેથી યજ્ઞથી તેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય એમ કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે એવા સેવાફળને માટે કાત્યાયનીવ્રતાદિ ભગવાને કરવાનું કહ્યું છે, અથવા તનુજા વિત્તજા માનસી વગેરે કરવાનું શ્રીઆચાર્યરૂપે પ્રકટ થઈને કહે છે. એવો ભક્ત તે ઇંદ્ર એટલે પુરુષોત્તમનો મિત્ર બને છે. એ ધામને સદા સ્નેહવાળા ભકતો ખુલ્લા નેત્રથી જુવે છે. જેમ સ્વર્ગમાં જાય ત્યાં ઇંદ્રાદિની ક્રીડા આંખથી જોઇ શકે, મનુષ્યલોકમાં રહેતાં તે લીલા ન દેખાય, એમ નિત્યલીલામાં પ્રવિષ્ટ ભકતો પુરુષોત્તમની રાસક્રીડાને આંખથી જુવે છે. સ્વર્ગમાં રાસાદિક્રીડા છે તે અનિત્ય છે. ભગવલ્લીલા નિત્ય છે; તેથી એ બન્નેનો ભેદ સમજવાનો છે. અહિં આંખથી જોવાનું કહ્યું ત્યાં આંખ તો ઉપલક્ષણમાત્ર છે, કહેવાનું તાત્પર્ય તો અગ્યાર ઇંદ્રિયો વડે જીવ ભગવદ્રસનો અનુભવ ત્યાં કરે છે. ઉપરની શ્રુતિનો અમે અર્થ કર્યો તે જ ખરો છે. એમ ન હોય તો શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડમાં વ્યાસજીયે ગોલોકનું વર્ણન આપ્યું છે; ત્યાં રાસલીલાનું વર્ણન ન કરતે, પણ વેદની શ્રુતિ રાસલીલાનું વર્ણન કરે છે તેને અનુસારે વ્યાસજીયે પણ રાસાદિલીલા વર્ણવી છે. કારણકે શ્રુતિના અર્થને સ્મૃતિ અનુસરે છે. એજ ગોલોકધામ ભૂતલ ઉપર ગોકુલરૂપે પ્રકટ થયું છે. તેથી જ પ્રભુચરણે વિદ્વન્મણ્ડનમાં શ્રી ગોકુલને ગોલોકરૂપે વર્ણવ્યું છે તેમાં કાંઈ વિરુદ્ધ જેવું નથી.

શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને નમસ્કાર હો એવો અર્થ नमो वज्ञजे શ્રુતિનો કર્યો, તેમાં એક નમઃ શબ્દથી ચાલત, છતાં સાતવાર નમઃ શબ્દ લખ્યો છે. તેથી છ ધર્મ અને એક ધર્મિને નમસ્કાર હોવાનું શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાય છે. તમે તો પ્રથમાવતરણમાં અષ્ટપ્રકારનું

ઐશ્વર્ય શ્રુતિ વર્ણવે છે એમ કહો છો, તે તો ઘટતું નથી એમ કોઈ શંકા કરે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમાં ऋते એ વિશેષણમાં ચતુર્થી વિભક્તિ છે, તે જૂદું રૂપ બતાવે છે, અને ધર્મિરૂપ સંયોગ અને વિયોગ એમ દ્વિરૂપ છે; તેથી અષ્ટરૂપતા થાય છે. વળી ધર્મિમાં नमः પદ નથી. તેનું કારણ તો એટલું જ કે રસમાં નાયિકાપ્રાધાન્ય હોવાને લીધે નમનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. બીજા બધામાં नमः પદ હોવાથી છ ગુણ અને બે ધર્મિ મળી આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળું શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું સ્વરૂપ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. અને જ્યારે તે પુરુષોત્તમરૂપ છે તો પછી જીવ તેને નમન વિના બીજું શું કરી શકે? તેથી નમન કરવાનું શ્રુતિ કહે છે તે યોગ્ય જ કહે છે. હવે શ્રીઆચાર્યચરણને બ્રહ્મરૂપ કયાં કહ્યા છે એમ કોઈ શંકા કરે; ત્યાં કહે છે કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु आत्मस्वन्नमत्तीतिः અતતિનામ વ્યાપ્ત થાય તે આત્મા કહેવાય છે. એવા આત્મા પુરુષોત્તમરૂપ વૈશ્વાનર એટલે શ્રીવલ્લભરૂપને ધારણ કરનાર વલ્લભ એ વૈશ્વાનરનામવાળા છે. ત્યાં શંકા થાય કે આચાર્યજીનું નામ તો વલ્લભ છે તે વૈશ્વાનર કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે પરોક્ષવાદને માટે વલ્લભ એ જ વૈશ્વાનર કહેવાય છે, દેવ પરોક્ષપ્રિય હોય છે. ભગવાનનું કહેવું પણ એવું છે કે વેદમાં પરોક્ષવાદ છે અને મને પણ પરોક્ષ પ્રિય છે. તેથી જ શ્રીભાગવતમાં રાધા નામનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ ક્યાંય પણ નથી. પણ પરોક્ષપણાથી છે. તેથી તે પુરુષોત્તમ અને આત્મા વૈશ્વાનર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને ભક્તો સેવે છેઃ સર્વ લોકમાં વૈકુંઠાદિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય ભગવાનના મુખારવિંદરૂપ હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. તેથી જ સર્વભૂત બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્રાદિ તેની સ્ત્રીઓ તથા ગોસ્વામિ-બાલકોને આચાર્યરૂપે ભક્તો વૈશ્વાનરને સેવે છે. પોતાના વંશમાં પોતાનું માહાત્મ્ય મૂક્યું છે; તેથી તેમાં તદ્રૂપતાથી સેવે છે. અને સર્વમાં અન્નનું ભોજન કરે છે. શ્રીમદાચાર્યજીના પ્રાકટ્યમાં ગીતા પણ પ્રમાણરૂપ છે. તેમાં કહ્યું છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મ ઘટે છે અને અધર્મ વધે છે; ત્યારે ત્યારે મારા આત્માને ભૂતલ ઉપર ઉતારું છું એમ ભગવાન્ આત્મરૂપે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને મોકલે છે એવો તેનો અર્થ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ઉપરની શ્રુતિમાં આત્મા વૈશ્વાનરરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યને તમે કહ્યા, પણ વૈશ્વાનર શબ્દ તો અગ્નિવાચક છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે વૈશ્વાનરથી લૌકિક અગ્નિ એમ સમજવાનું નથી; પણ વૈશ્વાનરશબ્દ બ્રહ્મને કહેનાર છે. તેમાં વ્યાસ સૂત્ર પ્રમાણરૂપે બતાવે છે કે वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्. ત્યાં આત્મા કોણ? બ્રહ્મ કોણ? એ શંકાના ઉત્તરમાં વ્યાસજી એ સૂત્ર આપે છે. તેમાં વૈશ્વાનરનું મસ્તક પ્રકાશવાળું છે એમ કહી વૈશ્વાનર શબ્દથી સંવત્સર અથવા અગ્નિ લેવા એમ કહી સંવત્સર છે તે પ્રજાપતિ છે એમ કહીને આ વાક્ય હિરણ્યગર્ભની ઉપાસનાને કહેનાર છે એમ પૂર્વપક્ષ કરી, પછી આ સૂત્ર એનો નિર્ણય કરવાને વ્યાસજી યોજે છે, તેમાં કહે છે કે વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ પરમાત્મરૂપ છે; કારણ કે શ્રુતિમાં આદેશ માત્ર કરી દ્યુમૂર્ધસ્વરૂપ કહ્યા તેથી વિરુદ્ધધર્માધાર તો પરમાત્મા જ સંભવે અન્ય કોઇ સંભવે નહિ; તેથી વૈશ્વાનર શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે; અગ્નિવાચક નથી; વળી શ્રીવલ્લભાચાર્ય પુરુષોત્તમ છે તેમાં સમાધિ ભાષા શ્રીભાગવત પણ પ્રમાણરૂપ છે. તે જ કહે છે. आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् । न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः મને જ આચાર્ય જાણ; મારાથી જરા પણ ન્યૂન છે એમ ન જાણવું. તેથી જ આચાર્ય-

ચરણનું સ્વરૂપ વર્ણન કરતાં પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે કે अग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कृष्ण एव. (ડાહ્યા પુરુષો તમને અગ્નિ કહે છે; પણ ખરી રીતે તો આપજ શ્રીકૃષ્ણ છો.) તેથી જ આચાર્યચરણ ભગવદ્રૂપ નથી એમ તેની અવગણના ન કરવીઃ જીવ જેવું પ્રાકૃત-રૂપ છે એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે જીવનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મનુષ્યનાટ્ય દેખાડે છે. વસ્તુતાથી તો કૃષ્ણરૂપ છે. મનુષ્ય રૂપ ન દેખાડે તો જીવને સખ્ય ન થાય; તેથી જીવને સમાનશીલવ્યસનતા કરાવવા મનુષ્યનાટ્ય બતાવે છે. શ્રીમહાપ્રભુજી જીવના બધા મનોરથો એક રૂપે કેમ પૂર્ણ કરી શકે તેથી બીજાનો આશ્રય કરવો જોઇયે એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે તે આચાર્યજી ગુરુરૂપ થાય છે અને સર્વ દેવરૂપ પણ પોતે થઇ ભક્તોના સકલ મનોરથને એક કાલે પૂર્ણ કરવાને સમર્થ છે; તેથી તેને છોડી બીજાનો આશ્રય ન કરવો. જે ફલ આપવાની શ્રીમહાચાર્યચરણની ઇચ્છા નથી તે ફલ બીજા કોઇથી અપાય તેમ નથી; તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યને છોડી બીજાને ભજવાનો સંકલ્પ પણ ન કરવો.

હવે કહે છે કે જે કોઇ વેદ અને શાસ્ત્રને જાણતો હોય તેને ગુરુ કરવા એ યોગ્ય ગણાય. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેના વંશને જ ગુરુ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ત્યાં કહે છે કે ગુરુને લાયક તો શ્રી વલ્લભાચાર્ય જ છે. श्रीकृष्णज्ञानदो गुरुः એવું આપનું નામ છે. વળી ગુરુનાં લક્ષણ કહે છે કે (કૃષ્ણની સેવા કરનાર ગુરુ હોવા જોઇયે. દંભાદિ દોષથી રહિત અને તે પણ પુરુષરૂપ હોવા જોઇયે. શ્રી ભાગવતના તત્વને જાણનાર એવા ગુરુને ભજવા જોઇયે) એવા ગુરુનાં સર્વ લક્ષણ તો શ્રી વલ્લભાચાર્યજીમાં જ મળી શકે. તેમના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીમાં અને તેમના કુલમાં મળે; કારણ કે अस्मत्कुलं निष्कलङ्कं श्रीकृष्णेनात्मसात्कृतं એમ આપે શ્રીમુખે આજ્ઞા કરી છે. તેથી બીજા ગુરુ કરે તો તેનાથી પુરુષોત્તમ મળે નહિ. 'જેના મંત્રોપદેશ માત્રથી મનુષ્યો મુક્ત થાય છે. પૂર્વ અને પર કોટિ પુરુષો સાથે તે મુકાય છે. મંત્ર લેવા માત્રથી કરોડો જન્મનાં પાપ છૂટી જાય છે. પૂર્વ કર્મ છુટી જતાં પોતે મુક્ત થઇ જાય છે' તેથી બધાની ગુરુદ્વારાજ સદ્ગતિ થાય છે. 'જે પુત્રોને સ્ત્રિયોને, સેવકોને અને બંધુઓને સન્માર્ગ બતાવે છે તેની જ ગતિ થાય છે' એમ શાસ્ત્ર કહે છે.

સ્ત્રીપુરુષ એક ગુરુ પાસે ઉપદેશ લે તો તે ભાઇબેન જેવાં ગણાય એમ કોઇ શંકા કરે તો તેનો ખુલાસો કરતાં કહે છે કે आचारो धर्ममार्गश्च गुरुर्मन्त्रश्च देवताः । दम्पत्त्यपत्यभृत्याद्यैः एकीकृत्य महत्फलम् (આચાર, ધર્મમાર્ગ, ગુરુમંત્ર, દેવતા, એ સ્ત્રીપુરુષ અને છોકરાંને એક હોય તો તેનું વિશેષ ફલ છે) विष्णुतत्त्वं परिज्ञाय एकं चानेकभेदगम् । दीक्षयेन्मेदिनीं सर्वां किं पुनश्चोपसन्नतान् વિષ્ણુનું તત્ત્વ જાણ્યા પછી (એક છતાં અનેક ભેદવાળું છે એટલો નિશ્ચય થઇ ગયા બાદ સર્વ પૃથિવીને દીક્ષા આપવાને તે સમર્થ છે તો શરણે આવેલાનો ઉદ્ધાર કરે તેમાં તો શું જ કહેવું.)

ગુરુનો ઉત્કર્ષ કહે છે કે 'ભગવાન્ કોપ કરે તો ગુરુ રક્ષા કરે છે; પણ ગુરુ કોપે તો કોઇ રક્ષા કરનાર નથી.' માટે સર્વ પ્રયત્નવડે ગુરુને જ પ્રસન્ન કરવા. ગુરુ રહેતા હોય છતાં તેને ન ગણતાં કોઇ કુબુદ્ધિવાળો બીજાને પૂજે છે તો તે દુર્ગતિને પામે છે અને તેનું આપેલું ફોકટ થાય છે. 'પહેલાં પ્રયત્નવડે ગુરુને આપી પછી બીજાને આપવું. વિદ્યા-રહિત અથવા વિદ્યાવાળો પણ ગુરુ તેજ ભગવાન્ છે.' ગુરુને આપવું તેમાં स्वस्ति ન

કહેવરાવતાં જ ફલ છે. તે કે 'ગુરુને, બાપને, અધ્યક્ષને અધ્યાત્મવ્રતવાળાને સ્વસ્તિ કહાવ્યા વગરજ આપવાનું અનંત ફલ છે, 'સાગરનો છેડો છે પણ દાનનો છેડો નથી.' લક્ષ્મીને ચરણમાં મૂકાવવામાં તેની અવજ્ઞા થાય એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે 'મનુષ્યના પગમાં રહેલી લક્ષ્મી પોતાના ધામમાં તેને લઈ જાય છે' એમ માર્કંડેયનું વચન છે. ગુરુ અને ભગવાનની સેવા એ બન્ને બરોબર છે એમ શ્રી ભાગવતમાં કહે છે. 'જેને સાક્ષાદ્ભગવદ્રૂપ જ્ઞાન આપનાર ગુરુમાં ભક્તિ નથી તેનું કર્તવ્ય બધું કુંજરશૌચ જેવું નિરર્થક છે' 'ગુરુ બ્રહ્મા છે, ગુરુ વિષ્ણુ અને ગુરુ મહાદેવરૂપ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ ગુરુને જ હું નમું છું' 'જે મંત્ર છે તેજ ગુરુ છે. જે ગુરુ છે તે જ સાક્ષાત્ હરિ છે, ગુરુ જેની ઉપર પ્રસન્ન થાય છે તેને જ ભગવાન્ પોતાની મેળે પ્રસન્ન થાય છે' સર્વથા અવૈષ્ણવને ગુરુ ન કરવો. કહે છે કે 'મોટા કુલમાં જન્મ્યો હોય, સર્વયજ્ઞની દીક્ષા લીધી હોય અને હજાર શાખાનો ભણનાર હોય છતાં તે 'અવૈષ્ણવ હોય તો તેને ગુરુ ન કરવો' 'અવૈષ્ણવ ગુરુથી મંત્ર લે તો નરકે જાય, માટે તેમ થયું હોય તો પુનઃ વૈષ્ણવ ગુરુ પાસે જઈ વિધિ પ્રમાણે મંત્ર ગ્રહણ કરવું' એમ શ્રુતિસ્મૃતિશ્રીભાગવતાદિના પ્રમાણોથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પુરુષોત્તમ છે એમ સિદ્ધ થાય છે; ત્યારે તો તેને જીવોયે નમન કરવું યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે તમારે ગરુડ જેવું આસન છે તેને અમે આસન તેનાથી ઉત્તમ બીજું શું આપી શકીયે? જેને કૌસ્તુભ જેવું ઘરેણું છે તેના જેવું અમે ઘરેણું ક્યાંથી આપી શકીયે? વળી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેની સ્ત્રી છે તેને અમે શું આપી શકીયે? વાણીના પતિની સ્તુતિ કરવી પણ અમારાથી અશક્ય છે; માટે જીવે ભગવાનને નમન કરવું.

હવે નમો બ્રહ્મણે એ શ્રુતિના અર્થથી શ્રીવલ્લભાચાર્યમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ષડૈશ્વર્યાદિ છે તેનું વર્ણન કરી તેમાં ઘટાવે છે. તેમાં પ્રથમ વિશેષણ नमो ब्रह्मणे છે. તેલંગ કુળને દીપાવનાર બ્રાહ્મણ રૂપ ધારણ કરનાર શ્રીવલ્લભાચાર્ય છે. આ વિશેષણથી ઐશ્વર્યગુણ બતાવ્યો. કારણ કે વેદ વ્યાસસૂત્ર ગીતા અને શ્રીભાગવત જેનું વર્ણન કરે છે તેવા તે ઐશ્વર્યવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્યનું સ્વરૂપ બતાવે છેઃ ईश्वरः पूज्यते लोकैर्मूढैरपि यदा तदा । निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः (જ્યારે મૂઢો પણ ઈશ્વર જાણીને પૂજે ત્યારે ડાહ્યા પુરુષો તેને નિરૂપાધિક ઐશ્વર્ય કહે છે.) નિઃસાધન સ્ત્રી શૂદ્ર વિગેરે શ્રીવલ્લભાચાર્યને પૂજે છે; તેથી તેમનામાં ઐશ્વર્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

नमोऽस्त्वग्नये એ વિશેષણથી વીર્ય ગુણવાળા એમ કહે છે. અગ્નિરૂપને ધારણ કરનાર હોવાથી अग्नित्वं वर्णितं ते कविभिः ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને અગ્નિરૂપ કહ્યા છે; ત્યાં શંકા થાય કે अग्नि તો અતિ તેજસ્વી હોય તો એને નમન ન થઈ શકે; ત્યાં કહે છે કે अस्तु હો એમ પ્રાર્થના કરે છે. આચાર્યચરણનું અગ્નિરૂપ ભક્તને તાપ કરનાર નથી પણ ભક્તના દોષને દાહ કરવા માટે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે તમે તો આચાર્યજીને પુરુષોત્તમરૂપ કહ્યા છે; અત્યારે अग्निरूप કેમ કહો છો; ત્યાં કહે છે કે अग्निर्वै ब्रह्मम પુરુષોત્તમનું મુખ અગ્નિરૂપ છે, તે રૂપ શ્રી આચાર્યજી છે; તેથી તેમાં પુરુષોત્તમત્વ નથી એમ નથી. ઉપદેશમાત્રથી દૈવી જીવોના સર્વદોષ બાળી નાખનાર હોવાથી अग्निरूप કહ્યા છે. તેથી મોટું વીર્ય કહ્યું; કારણકે વીર્યનું લક્ષણ. वीर्यं देवेषु तथापि जीवु तत्रापि कामतः । सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत्. શ્રીમહાપ્રભુજીએ જ પોતાનું અગ્નિ સ્વરૂપ પોતે જ બતાવ્યું

છે; તેથી ભગવાનના મુખારવિંદના અધિષ્ઠાતૃ અગ્નિરૂપ હોવાથી વેણુવાદન સંભવે તેનાથી દેવાંગનાને મોહાદિ થાય એ મોટું વીર્ય, वीर्यं देवेषु प्रतिष्ठितम् એમ શ્રુતિ કહે છે. દેવ શબ્દથી શિવજી લેવા त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय એવી ભગવદાજ્ઞા થતાં શૂન્યવાદ અને માયિકવાદ વિગેરે પ્રકટ થતાં અગ્નિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીયે સાકાર બ્રહ્મવાદનું સ્થાપન કર્યું; તેથી માયાવાદરૂપ તૂલને બાળવાથી વીર્યગુણ વર્ણવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે त्वं च रुद्र महाबाहो ઇત્યાદિ વાક્યો કલ્પિત છે એમ કોઈએ ન જાણવું. કારણકે વારાહ પુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં તે વાક્યો જોવામાં આવે છે. તે જ વાક્યો નીચે આપે છેઃ—

त्वं च रुद्रमहावाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ॥ १ ॥
प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु । मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा ॥ २ ॥

इति वाराहपुराणे उक्तम्

पद्मपुराणे च

त्वंच रुद्र महावाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् । पाषण्डाचरणं धर्मं कुरुष्व सुरसत्तम ॥ १ ॥
तामसानि पुराणानि कथयस्व च तान्प्रति । मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते ॥ २ ॥
मय्यभक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः । त्वच्छक्तया तान्समाविश्य कथयस्व च तामसान् ॥३॥
काणादं गौतमं शाक्तमुपमन्युं च जैमिनिम् । दुर्वाससं च कपिलं मृकण्डं च बृहस्पतिम् ॥ ४ ॥
भार्गवं जमदग्निं च दशैतान् तामसानृषीन् । तत्र शक्तिं समाविश्य कुरुते जगतोहितम् ॥ ५ ॥
त्वच्छक्तयाभिनिविष्टास्ते तमसोद्रिक्तया भृशम् । तामसास्ते भविष्यंति क्षणादेव न संशयः ॥ ६ ॥
कथयिष्यन्ति ते विप्रास्तामसानि जगत्रये । त्वमेव लोके तांल्लोकान् मोहयस्व जगत्रये ॥ ७ ॥
तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरुसत्तम । कङ्कालशैवपाखण्डमहाशैवादि भेदतः ॥ ८ ॥
अवलक्ष्य मतं सम्यग्वेदवाह्या द्विजाधमाः । भस्माक्षधारिणः सर्वे भविष्यंति न संशयः ॥ ९ ॥
त्वां परत्वेन वक्ष्यंति सर्वशास्त्रेषु तामसाः । तेषां मतमधिष्ठाय सर्वे दैत्या महाबलाः ॥ १० ॥
भविष्यन्ति मद्विमुखाः क्षणादेव न संशयः । अहमप्यवतारेषु त्वां च रुद्र महाबल ॥ ११ ॥
तमोवतां विमोहाय पूजयामि युगे युगे , मात्स्यं कौर्मं तथालैङ्गं शैवं स्कन्दं तथैव च ॥ १२ ॥
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ १३ ॥
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् । सात्त्विकानि पुराणानि विशेषेण शुभानि वै ॥१४॥
ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ॥ १५ ॥
सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ताः राजसाः स्वर्गदाः शुभाः । तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः १६
तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणात्मिकाः॥ इति पद्मपुराणे ।

(હે રુદ્ર મહાબાહો! તમે મોહશાસ્ત્ર કરો, ખોટું અને વિરુદ્ધ લાગે એવું તમે બધું બતાવો. તમારા આત્માને પ્રકાશમાં લાવો અને મને ગુપ્ત કરો કે જેનાથી આ સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર ચાલ્યા કરે એ વારાહ પુરાણનું વાક્ય છે.

પદ્મપુરાણમાં

(હે મહાબાહો રુદ્ર, તમે દેવતાના શત્રુને મોહ કરવા માટે પાખંડ આચાર છે એવા ધર્મને કરો, તેમની પ્રત્યે તામસ પુરાણ તમે કહો. હે મહામતે મોહન કરનારાં શાસ્ત્ર રચો. મહર્ષિયો મારાથી વિમુખ થશે. તેમાં તમે શક્તિવડે પ્રવેશ કરીને તેને તામસ

પુરાણુ કહો. કણાદ, ગૌતમ,, શક્તિ ઉપમન્યુ, જૈમિનિ, દુર્વાસા, કપિલ. મૃકંડ, બૃહસ્પતિ ભાર્ગવ અને જમદગ્નિ એ દશ તામસ ઋષિઓ છે તેને તમારી શક્તિનો પ્રવેશ થતાં તે તામસો થશે. તે બ્રાહ્મણો ત્રણે જગતમાં તામસ ધર્મો કહેશે. તે લોકોને તમે મોહ કરો. તમે પાશુપત શાસ્ત્ર કરો. જેમાં કંકાલ શૈવ પાખંડ મહાશૈવાદિ ભેદને જોઇને વેદ બાહ્ય તે બ્રાહ્મણો થઇને બધાં ભસ્માક્ષધારી થશે. તે તામસો તમને પરત્વે કરીને કહેશે. તેમ તને આગળ કરી સર્વે દૈત્યો મહાબળવાળા થઈ મારાથી વિમુખ થશે; એમાં સંદેહ નથીઃ હું પણ અવતાર લઈ તામસોને મોહ કરવા માટે યુગયુગમાં તમને પૂજીશ. માત્સ્ય, કૌર્મ, લૈંગ, શૈવ, સ્કાંદ, આગ્નેય એ છ તામસ પુરાણો છે. વિષ્ણુપુરાણ, નારદપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, ગરુડપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વારાહપુરાણ એ સારાં છે અને સાત્વિક છે. બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન અને બ્રહ્મપુરાણ એ છ રાજસપુરાણો છે. તે સ્વર્ગને આપનાર છે; તામસપુરાણ નરક પહોંચાડનાર છે. તેવી જ ત્રણ ગુણવાળી સ્મૃતિયો પણ છે.)

એવી શિવને આજ્ઞા થતાં તેમણે મોહ શાસ્ત્ર રચીને પ્રકટ કર્યાં છે. એમ વીર્યનિરૂપણ કરીને યશોરૂપ ધર્મને નિરૂપણ કરે છે. नमः पृथिव्यै. એ વિશેષણથી પૃથિવીરૂપ આપ છે એટલે ગોકુલાદિમાં જ્યાં આપની બેઠકો છે; ત્યાં શ્રી આચાર્યરૂપે આપ પૃથિવીનું રૂપ ધારણ કરી તત્સ્થાનસ્થિત દૈવી જીવનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે શ્રી આચાર્યજીને પુરુષોત્તમ રૂપ કહીને અહિં પૃથિવી રૂપ કેમ કહો છો; તો ત્યાં કહે છે કે यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પૃથ્વીરૂપ શરીર પુરુષોત્તમનું કહ્યું છે; તેથી પુરુષોત્તમને પૃથ્વીરૂપ ધારણ કરવામાં ગૌણતા નથી. જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રાકટ્યસમયમાં દૈવી જીવોએ સેવા કરી તેનો ઉદ્ધાર થયો, તેમ હાલમાં તેમની બેઠકમાં સેવા કરનારને અત્યારે પણ ઉદ્ધાર કરે છે તે મોટું યશ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે શ્રીઆચાર્યજી તો નિયત સ્થાન ઉપર બિરાજતા હોય ત્યાં સર્વ દૈવી જીવો જઇ ન શકે, તો સર્વનો ઉદ્ધાર કેમ સંભવે એમ કોઈ કહે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ પૃથિવીરૂપ ધારણ કરે છે, એટલે સ્વયં આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિરૂપ છતાં વંશરૂપે અવતરે છે, એટલે શરીર પાર્થિવ અંશ છે. એ પ્રાકૃતો માને છે. તે દ્વારા સર્વનો ઉદ્ધાર કરે છે. स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्यः એ વાકયથી અદ્યાપિ વંશ દ્વારા ઉદ્ધાર કરે છે; તેથી મોટું તેમનું યશ છે. यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत्तेषु तदा भवति नान्यथा સ્ત્રી શૂદ્ર વગેરેને પણ લૌકિકમાંથી પ્રત્યક્ષ આસક્તિને છોડાવી તેને બ્રહ્મસંબંધ કરાવી દૈવી કોટિમાં દાખલ કરી સ્વધર્મ ભગવત્સેવામાં તેને જોડીને કૃતાર્થ કરે છે; એથી મહદ્યશ વર્ણવ્યું.

नम ओषधीभ्यः એ વિશેષણથી શ્રીનું નિરૂપણ કરે છે. શ્રીગોકુલમાં બેઠક ઉપર શમીનું વૃક્ષ છે તે ભગવદ્રૂપ હોવાથી ઓષધિરૂપને આપે ધારણ કર્યું છે, જેમ વિષ્ણુને શાપ થવાથી પિપલારૂપે પૃથ્વીમાં અવતાર છે એમ અહિં નથી. પણ અહિં તો જીવોને કૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદ આપવાને માટે વૃક્ષરૂપે આપનું પ્રાકટ્ય છે. શ્રીભાગવતમાં ભગવાન્ अहो अमी देववर ઇત્યાદિથી વૃક્ષોની સ્તુતિ કરે છે. તે વૈષ્ણવરૂપ છે અને અહિં બીજાં વૃક્ષો નહિ કહેતાં શમીરૂપે પ્રકટ થવાનું કારણ તો શમી અગ્નિરૂપ છે; તેથી આપ તે રૂપે બેઠકમાં દર્શન માત્રથી સર્વ પાપનું દહન કરનાર છે એમ બતાવવા અગ્નિરૂપ શમી વૃક્ષરૂપે આપ પ્રકટ છે. તેથી આપની શ્રીનું વર્ણન થયું.

શ્રી મહાપ્રભુજીના પાદુકાજીની સેવા થાય છે તે પાદુકાજી ચરણમાં રહેવાથી ચરણરૂપ ગણાય તેને સેવામાં ભોગ પણ ધરાય છે. તે પાદુકાજી ચરણરૂપ હોઇને ભોજન કેમ કરે? કારણ ભોજન કરવું તે તો મુખનું કાર્ય છે એવી કોઇ શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે नम ओषधीभ्यः એટલે ઓષધિરૂપ ધારણ કરનાર શ્રી આચાર્યજી છે તમને નમસ્કાર હો. હવે પાદુકાજી કાષ્ઠ જેવાં દેખાય છે; તેથી તે ઓષધિરૂપ છે તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરીયે તો તો તે આનંદરૂપ છે. પણ સંસારથી ઉદ્ધાર કરનાર હોઇને તેને ઓષધિરૂપ ગણ્યાં છે. શ્રીભાગવતના શ્રવણને પણ ઓષધિરૂપ भवौषधात् એ જગ્યોયે કહ્યું છે. તેથી જ્યાં પાદુકાજી વિદ્યમાન છે ત્યાં તે આનંદ માત્ર કરપાદમુખોદરાદિ એટલે ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેને તિલક ભોગ સામગ્રી વિગેરેથી સેવા થાય તે વ્યાજબી છે. તેમ જ તે સેવાનો સાક્ષાત્સ્વીકાર પાદુકારૂપે પ્રભુ કરે તેમાં શંકા કરવા જેવું કાંઇ નથી. वैष्णवा वै वनस्पतयः वैष्णवैस्तद्रूपापत्ते એવી શ્રુતિ છે. શ્રીમદાચાર્યજી ધર્મિસ્વરૂપની તે પાદુકાજી શર્કરાકંટકાદિથી રક્ષારૂપ સેવા કરતાં હોવાથી પાદુકાજીને સેવકપણું પણ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીનું લક્ષણ તો સેવક પણ સ્વામિ જેવા હોય ત્યારે શ્રીની પરમકાષ્ઠા કહેવાય; તો અહિં શ્રીઆચાર્ય જીવનો ઉદ્ધાર કરે, તે પ્રમાણે તેમના પાદુકાજી જે સેવકરૂપે ઉપર વર્ણવ્યાં છે તે પણ ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ હોવાથી શ્રીનું ઘટે છે. તેથી શોભાની પરિસીમા પણ શ્રીમહાપ્રભુમાં જ સંભવે છે. આગળ શ્રીમદાચાર્યજીને વિષ્ણુરૂપે કહેવાના છે તે રીતે પાદુકાજી વૈષ્ણવ ગણાય. અને વૈષ્ણવજ પાદુકાજીની સેવા કરે છે.

અથવા શ્રીમદાચાર્યજીના પાદુકાજી તો દુર્લભ હોવાથી બધા ભક્તોને તે પાદુકાજી મલી શકે નહિ; તેથી તે બધા શ્રીપાદુકાજીની સેવા કયાંથી કરી શકે ત્યાં ઉપલી શ્રુતિ કહી તેનો અર્થ કરે છે. वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवैस्तद्रूपापत्ते એટલે વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે એટલે તુલસી વનસ્પતિરૂપ અને વિષ્ણુ દેવતા છે. તેને વૈષ્ણવ માત્ર કંઠમાં ધારણ કરે છે. તે વનસ્પતિરૂપ તુલસી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનું જે ઓષધિરૂપ ઉપર જણાવ્યું તે જ રૂપ તુલસીનું છે, અને જેમ પ્રતિશરીર અંતર્યામિ સ્થિત છે, તેમ દરેક વૈષ્ણવની કોટમાં તુલસીની માલારૂપ (ઓષધિરૂપ ધારણ કરનાર શ્રીઆચાર્યજી)ની સ્થિતિ છે. તે વડે બધા વૈષ્ણવો કંઠમાં તુલસીમાલાના દર્શન સ્પર્શાદિ કરે છે; તેનાથી શ્રીઆચાર્યજીની સેવા તદ્રૂપે કરી જીવ કૃતાર્થ થાય છે. ભવને (સંસારને) મટાડનાર તુલસી છે; તેથી તે ઓષધિરૂપ કહેવાય છે. શ્રીઆચાર્યજીનું પ્રાકટ્ય પણ ભવનિવારક હોવાથી ઓષધિરૂપે વૈષ્ણવના કંઠમાં રહી તેના સંસારને દૂર કરવા માટે ઓષધિરૂપ વેદમાં વર્ણવ્યું છે.

વેદમાં आचार्यवान् पुरुषो वेद. આચાર્યવાળો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે. માલા આચાર્યરૂપ હોવાથી માલા ધારણ કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ ભગવાનના સ્વરૂપને જાણે છે એવો ઉપલી શ્રુતિનો અર્થ છે. માલા એ આચાર્યરૂપ હોવાથી માલા ધારણ કરનાર આચાર્યવાલો કહેવાય અને એવો પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ જ સેવાનો અધિકારી હોઇ શકે. આચાર્યરૂપ સ્વરૂપને ન જાણે અને માલાને કંઠમાં ન ધારણ કરે એવો અવૈષ્ણવ સેવાનો અનધિકારી ગણાય છે;

અંતર્યામિ જીવની સાથે રહે છે તેમ આચાર્યરૂપ વનસ્પતિરૂપ તુલસીમાળા વૈષ્ણવના કંઠમાં રહે છે એમ કહેવાથી તુલસીની માલા સદા ધારણ કરવી જોઇએ. તેમાં પ્રમાણ શું ત્યાં વિષ્ણુધર્મમાં ભગવાન આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.

तुलसीकाष्ठमालांच कण्ठस्थां वहते तु यः । अप्यशौचोप्यनाचारो मामेवैति न संशयः ॥

તુલસીના લાકડાની માલા જે કંઠમાં ધારણ કરે છે તે અપવિત્ર કે અનાચારી હોય તો પણ મને જ પામે છે એમાં સંશય ન સમજવો.

સ્કન્દ પુરાણમાં કહ્યું છે કેઃ-

धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसंभवा । दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः ॥
सन्निवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसंभवाम् । मालां पश्चात्समाधत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
तुलसीकाण्ठसंभूतां मालां यो वहते नरः । तारितं च कुलं तेन यावद्रामकथा क्षितौ ॥

ગરુડ પુરાણમાં માર્કંડેય કહે છે કેઃ-

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् । वहन्ति ये नरा भक्त्या तेषां वै नास्ति पातकम् ॥
सदा प्रीतमनास्तस्मिन् कृष्णो देवकिनन्दनः । तुलसीकाष्ठसंभूतां मालां यो वहते नरः ॥
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे । तुलसीकाष्ठसंभूतां शिरोबाहुविभूषणाम् ॥
धारयेत् कण्ठदेशे तु तस्य वै नास्ति पातकम् । तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतिकाः ॥
दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा रजः । तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये ॥
बिभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥

આમલાના ફલની બનાવેલી માલા તુલસીના લાકડામાંથી બનાવેલી માલાને જે પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે તે ભગવદ્‌ભક્તમાં ઉત્તમ કહેવાય. ૧

તુલસીના લાકડાની માલા બનાવી ભગવાનને નિવેદન કરી જે પાછળથી ધારણ કરે છે તે ઉત્તમ ભગવદીય ગણાય. ૨

તુલસીના લાકડાની માલા ભગવાનને નિવેદન કરી જે પોતે કંઠમાં ધરે છે તેણે જ્યાંસુધી જગતમાં રામની કથા રહે; ત્યાં સુધી પોતાના કુલને તાર્યું છે એમ સમજવું. ૩

જે તુલસીના કાષ્ઠની માલા ભગવાનને નિવેદન કરી પોતે ધારણ કરે છે તેને કોઈ પ્રકારનું પાપ લાગતું નથી. (૪) જે તુલસીની માલા પહેરે છે તેની ઉપર દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ સદા પ્રસન્ન રહે છે. તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નથી. તેને અશૌચ લાગતું નથી. (તેના શરીરમાં કોઈ પ્રકારની અપવિત્રતા થતી નથી. એવો આશૌચ શબ્દનો અર્થ છે) જેણે હાથ અને મસ્તકમાં તુલસીનાં બનાવેલાં ઘરેણાં ધાર્યાં છે, વળી જેણે કંઠમાં તુલસીમાળા ધરી હોય તેને પાપ લાગતું નથી. જેમ વાયુ ચાલતાં રજ દૂર ભાગવા માંડે તેમ જેણે તુલસીના કાષ્ઠની માલા પહેરી હોય તેનાથી યમરાજની દૂતિકાઓ દૂર ભાગે છે. માલાની પ્રાર્થના આ પ્રમાણે કરી તેને કંઠમાં ધારણ કરવી. હે તુલસીના કાષ્ઠમાંથી બનેલી માલા, તું કૃષ્ણ જનને પ્રિય છો, હું તને કંઠવડે ધારણ કરું છું; તેથી તું મને કૃષ્ણની પ્રીતિ કરાવ.

ગરુડપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં કહે છે કેઃ-

धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः । नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
तुलसीकाष्ठमालोक्य कण्ठे वा मस्तके करे । निन्दां कुर्वन्ति ये मूढा म्लेच्छजास्ते न संशयः ॥

अत्रातिशयमालोक्य तुलसीं द्वेषयन्ति ये । बहुनोक्तेन किं पार्थ सर्वे ते ह्यन्यवीर्यजाः ॥
यज्ञोपवीतवद्धार्या कण्ठे तुलसिमालिका । नाशौचं धारणे तस्या यतः सा ब्रह्मरूपिणी ॥
જે હૈતુકલોકો (એનું કારણ શું એમ પૂછનારા) પાપબુદ્ધિવાળા હોઇને કંઠમાં તુલસીની માલા ધારણ કરતા નથી તે ભગવાનના ક્રોધાગ્નિથી બળીને નરકમાંથી છૂટતા જ નથી. ૧.

કોઇના કંઠમાં કોઇના હાથમાં કે કોઇના મસ્તક ઉપર તુલસીના કાષ્ઠને જોઇને જે લોકો નિંદા કરે છે તે મ્લેચ્છથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ સમજવું; એમાં સંદેહ ન સમજવો. તુલસીમાલામાં અતિશય જોઇને જે તેનો દ્વેષ કરે છે તેને માટે વધારે તો શું કહેવું પણ તે અન્યવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ સમજવું. (૩) વળી સ્કન્દપુરાણમાં કહ્યું છે કે જનોઇની પેઠે સદા તુલસીની માલા ધરવી. તેમ કરવાથી અપવિત્રતા થતી નથી; કારણકે તુલસીની માલા બ્રહ્મરૂપિણી છે.

કેટલાક લોકો તુલસીની માલા ધરે છે. પણ સેવા વખતે જ ધરે છે; પછી કંઠમાંથી ઉતારી નાખે છે. અને નીચે લખ્યા પ્રમાણે આપે છે તેઓ તે પ્રમાણોના તાત્પર્યને સમજતા નથી, તેમાં કેવલ તુલસીમાલા લખી હોય ત્યાં તુલસી પત્રની માલા સમજવી. જ્યાં કાષ્ઠ શબ્દ લખ્યો હોય, ત્યાં આપણે ધરીયે છીયે તેવી માલા સમજવી; તેથી જ્યાં નિષેધ જોવામાં આવે છે; ત્યાં તુલસીપત્રની માલાનો છે. કાષ્ઠની માલા સદા ધારણ કરવાનો વિધિ છે તે જ વિરુદ્ધ વચનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

भोजने मैथुने चैव मलमूत्रविसर्जने । तुलसी धार्यते येन विष्णुद्रोही न संशयः ॥

ભોજન અને મૈથુન તથા મલમૂત્ર કરતી વખતે જે તુલસી ધારણ કરે છે તે વિષ્ણુનો દ્રોહી છે એમાં સંદેહ નહિં.

तुलसी धार्यते कण्ठे मलमूत्रविसर्जने । नरके पच्यते मूढो यमदण्डेन पीडितः ॥

મૂત્ર કરતી જે તુલસીની માલાને કંઠમાં ધારણ કરે છે તે મૂઢ યમદંડથી પીડિત થઇ નરકમાં પાપના ફળને ભોગવે છે.

स्नानकाले यदा कण्ठे तुलसी धार्यते क्वचित् । तद्वारि पतितं पादे स पापिष्ठो नराधमः ॥

સ્નાનસમયે જે તુલસી કંઠમાં રાખે છે અને તુલસીને અડેલું જલ પગ ઉપર પડે છે તેનાથી તે પાપીજન મનુષ્યમાં અધમ થઈ રહે છે. તુલસી એ લક્ષ્મી છે અને લક્ષ્મી તુલસીરૂપ છે ઇત્યાદિ વચનોથી પાંચ ઠેકાણે તુલસી ધારણ કરવાની હારિત મુનિ ના પાડે છે; તેથી કોઈ એમ કહે કે પૂજા વખતે માલા પહેરવી અને પછીના વખતમાં ન પહેરવી તો ત્યાં બીજાં વચનો આપી સદા ધારણ કરવી એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરે છે કે જ્યારે માલાને યજ્ઞોપવીત જેમ ધારણ કરવાનું કહે છે તો યજ્ઞોપવીત તો સદા ધારણ રહે છે. કર્મકાલે ધારણ થતું નથી. તેમ મલમૂત્ર વખતે કાઢી નાંખવામાં આવતું નથી. તે યજ્ઞોપવીતની પેઠે તુલસીની માલાને સદા ધારણ કરવાનું નારદ પંચરાત્રમાં કહ્યું છે.

आशौचे वाप्यनाचारे कालेऽकाले च सर्वदा । तुलसीमालिकां धत्ते स याति परमं पदम् ॥

આશૌચ. અનાચાર સમયાસમયે પણ જે તુલસીમાળા ધારણ કરે છે તે પરમ પદને પામે છે. સ્કંદપુરાણમાં લખ્યું છે કેઃ—

तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा स्नानं समाचरेत् । पुष्करे च प्रयागे च स्नानं तेन मुनीश्वरः ॥

તુલસીકાષ્ઠની માલા પહેરીને જે સ્નાન કરે છે તે પુષ્કર ક્ષેત્રમાં અને પ્રયાગમાં ન્હાયો એમ હે મુનિશ્વર જાણે, વળી

तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा भुंक्ते द्विजोत्तमः । सिक्थेसिक्थे च लभते वाजिमेधफलं मुने ॥

તુલસીકાષ્ઠની માલા પહેરીને જે બ્રાહ્મણ ભોજન કરે છે તેને એક એક ગ્રાસે અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફલ મળે છે. એમ જ પદ્મપુરાણમાં પાર્વતીજીને શિવજી કહે છે કે

स्नानकाले तु यस्याङ्गे दृश्यते तुलसी शुभा । गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नातं तेन न संशयः ।
तुलसीमालिकां धृत्वा यो भुङ्क्ते गिरिनन्दिनि । सिक्थे सिक्थे स लभते वाजिमेधफलं शुभम् ॥
बहुना किमिहोक्तेन शृणु त्वं वरवर्णिनि । विड्उत्सर्गादिकाले च न त्याज्या कण्ठमालिका ।
अन्तकालेपि यस्याङ्गं तुलसीमालिका स्पृशेत् । तस्य देहोद्भवं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
कण्ठे शिरसि बाहुभ्यां कर्णयोः करयोस्तथा । बिभृयात्तुलसीं यस्तु स ज्ञेयो विष्णुना समः ॥
यत्कण्ठे तुलसी नास्ति ते नरा मूढमानसाः । अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं पीयूषं रुधिरं भवेत् ॥
ततः सर्वेषु कालेषु धार्या तुलसिमालिका । क्षणार्द्धं तद्विना योपि विष्णुद्रोही न संशयः ॥

સ્નાનસમયે જેના કંઠમાં સુંદર તુલસીની માલા દેખાય છે તેણે સર્વતીર્થમાં સ્નાન કર્યું એમાં સંદેહ ન સમજવો. (૧) હે ગિરિનંદિનિ, તુલસીની માલા પહેરીને જે ભોજન કરે છે તેને કોળીયે કોળીયે અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ મળે છે (૨) હે વરવર્ણિનિ બહુ કહેવાથી શું ફાયદો છે પણ મલમૂત્રત્યાગમાં પણ તુલસીની માલા દૂર ન કરવી. (૩) અંતકાલ સમયે જેના અંગને તુલસીની માલાનો સ્પર્શ થાય તેના દેહનાં પાપ તે ક્ષણે જ નાશ પામે છે. (૪) કંઠ, મસ્તક, બે હાથ, બે બાહુ, બે કાન એટલા સ્થાનમાં જે તુલસીને ધારણ કરે છે તેને વિષ્ણુની બરોબર સમજવો. (૫) જે મૂઢ મનવાળાના કંઠમાં તુલસી નથી તેના હાથનું અન્ન વિષ્ટા બરોબર, જલ મૂત્રવત્ અને અમૃત રુધિર બરોબર સમજવું. (૬) માટે સર્વદા તુલસી માલા ધારણ કરવી. એક પલ પણ તેની વગર રહે તે વિષ્ણુનો દ્રોહી સમજવો.

વળી જેના કપાલમાં ગોપીચંદન વડે તિલક કરેલું હોય અને કંઠમાં તુલસીની માલા છાતી સુધી લટકતી હોય તેને યમના દૂત સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ઊર્ધ્વ પુંડ્રના વચમાં જગ્યો રહે છે તેમાં ભગવાન લક્ષ્મીની સાથે રહે છે. એ વચનથી શ્રીનું ધારણ કરવું તે ઘટતું નથી. પણ તિલકની વચ્ચે. 'શ્રીગોપીજનવલ્લભાય' એટલા અક્ષરવાળી મુદ્રા પુષ્ટિમાર્ગીયો ધારણ કરે છે.

એ પ્રમાણે તુલસીકાષ્ઠની માલા નિત્ય ધારણ કરવાનું ઉપરના વાક્યોથી સિદ્ધ થયું. નિષેધ વાક્યો તુલસીપત્રની માલા પરત્વે લેવાં. આથી વિરોધ આવતો નથી એ સિદ્ધ થયું.

જીવના ઉદ્ધારને માટે જીવની સાથે પરમાત્મા અંતર્યામિરૂપે રહે છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના ઉદ્ધારને માટે શ્રી આચાર્યજી ઓષધિ એટલે તુલસીરૂપે પ્રકટ થઈ તેના કંઠમાં સદા તેના ઉદ્ધારને માટે રહે છે; છતાં જીવ તેનો બદલો કેમ આપતો નથી તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જીવથી કાંઇ પણ ઈશ્વર ઉપર ઉપકાર થઈ શકતો નથી તે વાત ઉદ્ધવજીયે એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાનને ઉદ્દેશીને કહી છે.

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः ।
योन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन् आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ॥

હે ઈશ ! આપના ગુણનું કવન કરનાર ભકતો બ્રહ્માના આયુષ સુધી પણ આપના ઉપકારનો બદલો આપી શકતા નથી અને આપની લીલાનું સ્મરણ કરતાં હર્ષયુક્ત થઈને આપને ભજે છે. જે આપ ઈશ્વરરૂપે ભક્તના અંતર્દોષને દૂર કરો છો અને આચાર્યરૂપે પ્રકટ થઈને બહારના દોષને દૂર કરી આપની ગતિને જીવને માટે પ્રકટ કરો છો. (જીવને મોક્ષનું દાન કરો છો) તે પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યજી ઔષધિરૂપે પ્રકટ થઈ જીવના કંઠમાં રહી તેમની વિષયવાસનાને દૂર કરીને સ્વરૂપપ્રાપ્તિના માર્ગને બતાવે છે. વસ્તુતાયે તો પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને આ લોકમાં આવવું થયું તેજ રોગ અને તેને પાછા સ્વધામમાં પહોંચાડવા માટે પ્રભુનું શ્રીઆચાર્યરૂપે પ્રાકટ્ય છે, તેથી જીવને નિઃસાધનતા છતાં સ્વપ્રાપ્તિ કરાવનાર શ્રીઆચાર્યજીનો ચતુર્થ ધર્મ શ્રીરૂપ આથી વર્ણન કરાયો.

नमो वाचे એ પદથી જ્ઞાનરૂપ પંચમ ઐશ્વર્યનું શ્રીઆચાર્યજીમાં નિરૂપણ કરે છે. શ્રીઆચાર્યજી ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થઈને વાણીદ્વારા ઉદ્ધાર કરવા માટે બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય, નિબંધ સુબોધિનીજીરૂપે પ્રકટ થયા છે, તે પણ શ્રીઆચાર્યજીએ પ્રકટ કરી તેમાં સ્વયંપ્રવેશ કર્યો છે. ત્યારે જ તે વાણીદ્વારા જીવનો ઉદ્ધાર થાય. ત્યાં શંકા કરે છે કે જીવનો ઉદ્ધાર તો આપ સ્વરૂપથીજ કરશે તો હવે નામથી ઉદ્ધારનું શું પ્રયોજન છે ? ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः એવું આપશ્રીનું વાક્ય છે. વળી ज्ञानादेव तु कैवल्यम् જ્ઞાની જો શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેનાથી બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી–જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. એવી શ્રુતિ છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીનો ધર્મિરૂપે પ્રાદુર્ભાવ થયો. ત્યારે મુખારવિંદવડે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને જ્ઞાન સિદ્ધ કરાવે છે. તે પુષ્ટિસિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન તેને આપશ્રીજ કરાવે છે. જો ભાષ્ય સુબોધિની વિગેરે ન પ્રકટ કરેથી આધુનિકોને પણ સ્વમાર્ગનું જ્ઞાન ન થાય તો તે માર્ગની મુક્તિ પણ તેને ન મળે તેથી આધુનિકોને પણ સ્વમાર્ગનું જ્ઞાન કરાવવા માટે સ્વયં વાણીરૂપે પ્રકટ બિરાજે છે. વળી જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે સ્વભાવ જીતી જવાય. શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથોનું શ્રવણ કરે તો જીવ ઇંદ્રિય વગેરેમાં પ્રાકૃત અંશ હોય તે જતો રહે અને સેવામાં ઉપયોગી અપ્રાકૃત ભાવ પ્રકટ થાય છે. તેથી સ્વભાવ વિજયરૂપ જ્ઞાનરૂપ ગ્રંથના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત છે. આનું નામ જ્ઞાનરૂપ પંચમ ઐશ્વર્ય. આ સેવકમાં આવે છે; ત્યારે એ વાણી જેના શ્રીમુખથી પ્રકટ થઈ છે તેમ તો પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્ય હોય તેમાં શું કહેવું ? તેથી नमो वाचे એ વિશેષણથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ થયું.

नमो वाचस्पतये એ શ્રીઆચાર્યજીનું વિશેષણ શ્રુતિ યોજે છે. તેનાથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્યરૂપ છઠ્ઠા ઐશ્વર્યનું આચાર્યચરણમાં પ્રાકટ્ય છે એમ સિદ્ધ કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય વાણીના પતિરૂપે પ્રકટ્યા છે તેને હું નમું છું એમ શ્રુતિ કહે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પૂર્વ પાંચ વિશેષણોથી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે; છતાં વાણીના પતિરૂપ શા માટે થયા તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રથમસ્કંધ સુબોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરી છે કે,

अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पते–
रन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः ।
दत्त्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्मादतोहं मुदा
गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम् ॥

આ શ્રીભાગવતનું પ્રાકટ્ય ભગવાને વ્યાસરૂપે પ્રકટ થઇને કર્યું પણ તેનો ખરો અર્થ વાણીના પતિ એટલે શ્રીમુખારવિંદના અધિષ્ઠાતા અગ્નિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્ય થયા તે ભાગવતનો ગૂઢ અર્થ જે વ્યાસજીને પ્રિય છે તેને જ હું પ્રકટ કરું છું, એમજ શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીમુખથી પોતે વાણીના પતિ છે એમ કહે છે. પુરુષોત્તમના બાર અંગ છે તેમ ભાગવતના બાર સ્કંધ છે, તેથી ભાગવત પણ પુરુષોત્તમનું નામાત્મક સ્વરૂપ છે. તે પુરુષોત્તમના રૂપને પુરુષોત્તમ વિના બીજો કોઈ જાણી શકે નહિ, તેથી ગીતામાં અર્જુન કહે છે કે स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम હે પુરુષોત્તમ, આપ પોતે જ આપના સ્વરૂપને જાણો છો. તેથી જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સ્વયં પુરુષોત્તમ હોવાથી પુરુષોત્તમાત્મક શ્રીભાગવતના અર્થને જાણે તેથી સ્વયં પ્રકટ થઇને વ્યાસના અભિપ્રાયરૂપ ભાગવતના અર્થને પ્રકટ કર્યો. તે જ અર્થ ભાષ્ય સુબોધિની નિબન્ધ વિગેરેથી વ્યાકૃત કર્યો. તે જ नामरूपे व्याकरवाणि એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વયમેવ તે કરવાને સમર્થ છે. તેથી જ શ્રીઆચાર્યજી वाचस्पति રૂપ છે. આથી વૈરાગ્યરૂપ ગુણ શ્રીઆચાર્યજીમાં છે એમ બતાવ્યું. તે વૈરાગ્યનું લક્ષણ બતાવી તેને શ્રીઆચાર્યચરણમાં ઘટાવે છે.

हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि ॥
भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥

પોતાનું સર્વસ્વનિવેદનપૂર્વક ભગવાનમાં પ્રીતિ એનું નામ વૈરાગ્ય. બીજે બધે વૈરાગ્ય હોય તો જ ભગવાનમાં પ્રીતિ સંભવે. તેમાં પણ વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે સર્વના દુઃખને હરનાર હરિના દુઃખને પણ હરણ કરે. સેવક વસ્ત્રાદિ ઉપચારથી સેવા કરી ભગવાનની ટંડી ગરમી વિગેરે મટાડી ભગવાનનો પણ હરિ થાય છે. બીજા માર્ગવાલા કહે છે કે ભગવાનને શ્રમ નથી હોતો. સિદ્ધાન્તમાં પ્રભુને શ્રમ પડે છે. તે સુબોધિની દશમસ્કંધના યુગલગીતના પ્રસંગમાં કહેલું છે. વળી अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति એ શ્રુતિમાં મર્યાદામાર્ગમાં પ્રભુ આરોગતા નથી, પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ભક્તના ભાવથી तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः એ વાક્યથી પ્રભુ આરોગે છે. એ વાત દશમસ્કંધના આઠમા અધ્યાયના ટિપ્પણીજીમાં કહી છે. પૂતનામોક્ષપ્રસંગે ગોપીએ સ્નેહથી ભગવાનની રક્ષા કરી છે. તે શ્રમથી નથી પણ સ્નેહનો ધર્મ છે અને ભક્તના સ્નેહને લઇને ભગવાનને તે તે લીલા કરવી પડે છે એમ ત્યાં ભગવાનના દુઃખને ભક્ત મટાડે છે એમ કહ્યું છે. વેણુગીતમાં दृष्ट्वातपे व्रजपशून् એ શ્લોકમાં મેઘે પોતાના સર્વસ્વરૂપ કુસુમાવલી વર્ષાવી પોતાના શરીરથી ભગવાનને છાયા કરીને સેવા કરી છે તેને વૈરાગ્ય કહેલું છે. એમ સેવકમાં પણ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે; તો શ્રીમદાચાર્યજીમાં વૈરાગ્યનું શું કહેવું?

ईश्वरः पूज्यते लोके ઇત્યાદિ કારિકાઓ શ્રીઆચાર્યજીએ હરિણી વગેરેની બાબતમાં કહી છે તેને તમો અહિં કેમ બંધબેસતી કરો છો, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति એમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે. તેથી ઉદાહરણ ભિન્ન હોય છતાં તે અન્યત્ર ઘટે ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેથી જ શ્રીહરિરાયજીએ તે શ્લોકો શ્રીયમુનાજી પરત્વે યોજી તેમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્યનો અતિદેશ કરેલો છે. ત્યાં બીજી શંકા કરે છે કે જ્યારે શ્રીઆચાર્યજી વાચસ્પતિરૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ્યા, ત્યારે જેને જેને ભાષ્ય સુબોધિનીજી વિગેરે સંભળાવ્યાં તેને પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું. અને તેનો તન્મા

ર્ગીય ઉદ્ધાર થયો તે વાત ઠીક છે, પરંતુ આધુનિક જીવોને તે લાભ ન મળવાથી ઉદ્ધાર નહિં થાય ત્યાં કહે છે કે વાચસ્પતિ શબ્દથી હાલમાં બીરાજતા શ્રીઆચાર્યજીના કુલના બાલકો જેઓ ભાષ્ય સુબોધિની નિબંધ વિગેરેને યથાર્થ જાણી બીજાને સમજાવી શકે છે, તેવા લેવા. તેવા આધુનિકના મુખથી સિદ્ધાન્તજ્ઞાન પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને થઈ શકે છે. તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ સ્નેહ થવાથી બધા આધુનિક જીવોનો પણ ઉદ્ધાર થશે જ. તેથી જ શ્રીઆચાર્યચરણ નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે–

सात्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिण:, भवान्तसंभवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यते ॥

જે સાત્વિક છે ભગવદ્ભક્ત છે મુક્તિના અધિકારી છે અને અન્તિમ જન્મવાલા છે તેને માટે આ બધો શાસ્ત્રાર્થ કહીએ છીએ.

એમ વૈરાગ્ય–નિરૂપણ કરીને સંયોગાત્મક ધર્મિસ્વરૂપનું નિરૂપણ नमो विष्णवे એ વિશેષણથી શ્રુતિ કરે છે. વિષ્ણુરૂપધારી વલ્લભાચાર્યને હું નમન કરું છું. અહિં ફલાત્મક કૃષ્ણપદ ન કહેતાં વિષ્ણુપદ કહ્યું છે તેથી વ્યાપક હોવાથી પૂર્વોક્ત છ ધર્મવિશિષ્ટ આપ ધર્મિરૂપ છે. એ વિષ્ણુપદ પુરુષોત્તમવાચક છે. તેથી જ देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः। आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ત્યાં વિષ્ણુ વ્યાપક પુરુષોત્તમ જેને વેદાન્તમાં બ્રહ્મ કહે છે તે સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાથી વિષ્ણુ કહેવાય છે એમ તેની વ્યાખ્યા કરેલી છે. सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ત્યાં પણ શ્રીગોકુલનાથજી વિષ્ણુશબ્દથી પુરુષોત્તમનું ગ્રહણ કરે છે. કારણ કે તે બાહાર અને અંદર વ્યાપી છે. વલી શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ધર્મિરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. इन्दिरया नलिनीमन्दिरया: वल्लभो वासुदेवो देवगीतो दिविजानन्ददायी देवदेवो यतनो वैभवेन सा लक्ष्मीरमिता नो बभूव सन्ततं भूरिभोगम् પરમ ઐશ્વર્ય જેને પ્રાપ્ત થયું છે એવા મુખ્ય સ્વામિનીના અતિપ્રિય એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જે પ્રકટ દશામાં સ્વામિનીભાવથી સેવા કરે છે, બન્નેના મધ્યસ્થ પણ છે તેથી પણ વલ્લભ એવું નામ છે. તે જ વાસુદેવ એટલે નંદનંદનરૂપ પણ છે. વાસુદેવશબ્દથી નંદનંદન કેમ લેવાય ત્યાં કહે છે કે द्रोणो वसूनां प्रवरः એ શ્લોકમાં નંદરાયજી દ્રોણનામના વસુ હતા એ વસુમાં જે ક્રીડા કરે તે વાસુ અને તે જ દેવ એટલે નંદનંદન. હવે અહિં વાસુદેવશબ્દ ઉપર વ્યાકરણને લઈને શબ્દશક્તિનો વિચાર કરે છે કે વાસુદેવ શબ્દથી પુરુષોત્તમ ન સમજાય પણ વસુદેવના પુત્ર એટલે ऋष्यन्धक એ સૂત્રથી અપત્યાર્થમાં अण् પ્રત્યય કરવાથી વાસુદેવશબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને તેનો અર્થ વસુદેવના પુત્ર એટલો જ થાય ત્યાં કહે છે કે ભાષ્યમાં આ બાબત વિશેષ ઊહાપોહ કરીને કહ્યું છે કે संज्ञैवाभगवतः, તેથી અહિં અપત્યાર્થક अण् પ્રત્યય નથી. गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यः એ સૂત્રથી થતો वुञ् પ્રત્યય પણ નથી. તેથી પુરુષોત્તમનું જ વાસુદેવ એવું નામ છે તે જ વાત કહી છે કે:–

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥

સમસ્ત પદાર્થમાં અને સર્વ ઠેકાણે આ વસે છે તેથી વિદ્વાનો તેને વાસુદેવ એ નામથી ગાય છે. ભૂતમાં જે વસે અને ભૂતો જેમાં વસે તે વાસુ અને તે જ દેવ એવી રીતે વાસુદેવ કહેવાય છે. તેથી અહિં ગોત્રવાચક કે ક્ષત્રિયવાચક પ્રત્યયોની કાંઈ જરૂર નથી. એવા વાસુદેવ પુરુષોત્તમરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્ય છે. વલી કેવા છે કે દેવો બ્રહ્માજી વગેરે જેનું ગાન કરે છે. તે જ વલી દૈવી જીવોને આનંદરૂપ ભગવાનનું દાન

કરનાર હોવાથી દિવિજાનંદદાયી છે. એવું ફલ આપવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ત્યાં કહે છે કે દેવના પણ તે દેવ છે, પુરુષોત્તમરૂપ પોતે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તો સન્મનુષ્યાકૃતિ છે તે પુરુષોત્તમ કેમ કહેવાય ત્યાં કહે છે કે अवतन છે એટલે ભગવાનને માટે જ જેનો યત્ન એટલે વ્યાપાર છે. શ્રીભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભૂતલ ઉપર આપનું પ્રાકટ્ય છે. તેથી જ स्वदासार्थकृताशेषसाधनः એવું આપનું નામ છે. તે જ શ્રીવલ્લભ અમને સેવાનું સામર્થ્ય આપવા માટે તે લક્ષ્મીરૂપે અમારે માટે પ્રકટ હો. અર્થાત્ અમારામાં રસ ભગવાનની સાથે ક્રીડા કરવાનું સામર્થ્ય અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવવા માટે લક્ષ્મીરૂપે આપ અમારામાં પ્રવેશ કરે એટલે બ્રહ્માનંદરૂપા લક્ષ્મી આવવાથી ભજનાનંદરૂપ રસનો અધિકાર અમારો સિદ્ધ થાય. એ દાન કરનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છે તે જ્યારે સામ્ય સંપાદન કરે ત્યારે જ રસને માટે યોગ્યતા પુષ્ટિમાર્ગીઓમાં થાય છે. સામ્ય વગર રસનો અધિકાર સિદ્ધ થતો નથી. તે પુરુષોત્તમ સ્વસ્વરૂપ તેમાં પ્રવેશ કરાવે ત્યારે જ સમતા થાય છે. તે વાત કહી છે કે स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च । तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ तथापि यावता कार्यं तावत्तस्य करोति हि. તેવા શ્રીવલ્લભ છે; છતાં આપ ભૂરિ ભોગને માટે પ્રકટ થયા છે તે વાત यस्मादस्मिन् स्थितो यत्किमपि कथमपि क्वाप्युपाहर्तुमिच्छत्यद्धा तद्गोपिकेशः स्ववदनकमले चारुहासे करोति એમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનને ભોગ આપશ્રી તરફથી મલે છે અને તત્પ્રસાદત્વેન તદુચ્છિષ્ટતાથી જીવોને પણ ભોગ મલે છે તે વાત ઉદ્ધવજીએ કહી છે. त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोलङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ઉચ્છિષ્ટરૂપ ઐહિક ભૂરિભોગ અને પરલોકમાં સેવા ફલમાં કહ્યો ભોગ અલૌકિક સામર્થ્ય સાયુજ્ય અને સેવોપયોગી દેહ વૈકુંઠાદિમાંથી અન્યતમ યથાધિકાર આપની કૃપાથી મળે છે.

આ શ્રુતિનું બીજું વ્યાખ્યાન લક્ષ્મીજી મુખ્ય સ્વામિની શ્રીરાધિકાજી લેવા અને તેના વલ્લભ શ્રીકૃષ્ણ તે અજ્ઞને ભૂરિભોગ આપો એવી રીતનું વ્યાખ્યાન વ્યુત્પત્તિથી કરેલ છે. અહિં વાસુદેવ શબ્દથી ચતુર્વ્યૂહાંતર્ગત વાસુદેવ વ્યૂહ ન લેવો. તેમાં પ્રમાણ બતાવે છે કે सात्विकेषु तु कल्पेषु यः शेते सालिले हरिः । वासुदेवः स विज्ञेयो यस्यांशोनन्त उच्यते એમ કહી निशीथे तम उद्भूते એના સુબોધિનીજીમાં देवक्यां प्रद्युम्नः नंदगृहे वासुदेवः એમ કહ્યું છે. તેથી વાસુદેવથી પુરુષોત્તમ જ લેવાય વ્યૂહાદિ ન લેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ ત્યાં પુરુષોત્તમ પદ ન કહેતાં વાસુદેવ પદ મુકયું તેનો કાંઈ અભિપ્રાય તો હોવો જોઈએ તે બતાવે છે કે વાસુદેવ જેમ પ્રથમ કલ્પમાં બ્રહ્માદિકને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ હમણાં તેજ વાસુદેવ વલ્લભરૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થઈને પુષ્ટિને પ્રકટ કરનાર થયા. તેનાં બીજા વિશેષણો બધાં વાસુદેવ પરત્વે વર્ણવી આ શ્રુતિનો અર્થ સંપૂર્ણ કરી नमो विष्णवे એ વિશેષણથી ધર્મિસંયોગરૂપે શ્રીવલ્લભાચાર્યનું વર્ણન થયું. હવે તે પ્રથમની શ્રુતિમાં છેલ્લું વિશેષણ બાકી રહ્યું છે તેનાથી ધર્મિવિપ્રયોગનું વર્ણન કરે છે. बृहते करोमि વ્યાપકરૂપને ધારણ કરનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને નમન કરું છું એમ શ્રુતિ છેલ્લે કહે છે. અહિ સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે ભેદથી ધર્મિનું વર્ણન કર્યું. તે રસ સંયોગવિપ્રયોગ એમ દ્વિદલાત્મક છે. તે રસરૂપ પુરુષોત્તમ છે અને તેનો જ પ્રાદુર્ભાવ ભૂતલ ઉપર વલ્લભરૂપે થયો છે; તેથી જ જેમ વિપ્રયોગાત્મક રૂપનું ભક્તના હૃદયમાં દર્શન થાય છે, જેમ શ્રી ગોપીજનોનું વર્ણન છે કે तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः । तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः, ત્યાં શંકા

કરે છે કે વિપ્રયોગાત્મક રૂપ તો અમૂર્ત્ત હોવું જોઈએ ત્યાં કહે છે કે વિપ્રયોગ થતાં થતાં બહાર પ્રાકટ્ય થાય તો જ તે પ્રકટરૂપ કાર્યક્ષમ ગણાય. હૃદયસ્થરૂપ કાર્યક્ષમ ન ગણાય: તેજ વાત કહી છે કે

यावद्बहिःस्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि । तावदन्तः स्थितोप्येष न दारुदहनक्षमः ॥
एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् । तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः॥

કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહ્યો છે છતાં બહારનો અગ્નિ તેને લાગે નહિં ત્યાં સુધી અંદર રહેલો અગ્નિ લાકડાને બાળી શકે નહિં એમ સર્વત્ર વ્યાપ્ત એવા ભગવાન્ બધા જીવના અંતઃકરણમાં છે પણ તે જીવને બહાર પ્રકટ થઈને તેના હૃદયમાં ભગવાન્ ન પધારે ત્યાં સુધી તેનો જીવભાવ મટે નહિં; તેથી કૃષ્ણ બહાર પ્રકટ થયા અનેક લીલાંવડે જીવના હૃદયમાં વ્યાપ્ત થઈને તેના જીવભાવને નિવૃત્ત કરે છે. તેથી વિપ્રયોગાત્મા હૃદયમાં પધારે તેની પરાકાષ્ઠાએ બહાર પ્રાકટ્ય થાય તેનો પાછો ધર્મિવિપ્રયોગ થાય ત્યારે તે જીવને કરવાનું કાંઇ ન રહે. તે બતાવે છે.

अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥

ઉપરના શ્લોકથી વ્રજસીમન્તિનીઓને ક્ષણ માત્રનો વિયોગ પણ સહન થતો નહતો તો મથુરા પધાર્યા; ત્યારે તેમનું જીવન થયું તેથી જ ભગવાન્ તેની પાસે પ્રકટ થઈ દર્શન દેતા એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેથી વિપ્રયોગાત્મક ભગવત્સ્વરૂપ અત્યંત તાપ થાય ત્યારે ભક્તના અંતઃકરણમાંથી બહાર આવી ભક્તનો જેવી લીલાનો અધિકાર હોય તેવી લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં પણ पीतशेषं गदाभृतः પીતશેષ સંભવતું નથી કારણ કે પ્રાકટ્ય પછી વાસુદેવ તો તુરત વ્રજમાં પધાર્યા છે. તેથી પણ દેવકીને ત્યાં પ્રકટીને વાસુદેવે સ્તનપાન કર્યાનું એ વાક્યની અન્યથાનુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. દેવકીજીને જ્યારે પોતાના પુત્રમાં સ્નેહકલા અતિભૂમિએ પહોંચે છે ત્યારે ભગવાન્ તેના હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થઈને તેના સંતોષને માટે દેવકીજીના સ્તનનું પાન કરે છે. અતિ તાપથી બહાર પ્રકટ થાય તેજ વિપ્રયુક્ત ધર્મિ સ્વરૂપ સમજવું.

વિપ્રયોગનું વર્ણન શ્રુતિમાં પણ છે તે શ્રુતિ બતાવે છે.

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
अतप्ततनुर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥

હે બ્રહ્મણસ્પતે અક્ષરના સ્વામી પુરુષોત્તમ તમારો વિસ્તાર-આગળ અતપ્તતનું કહ્યો છે તેથી જણાય છે કે ભગવાન્ મથુરા પધાર્યા પછી પણ તેવા વિપ્રયોગી ભક્તોને તે તે રૂપે પ્રકટ થઈને સુખ આપ્યાં છે. તેથીજ તે સ્વરૂપ પ્રાકટ્યરૂપ વિસ્તાર-તે વિરહમાં કામાદિ દુઃખ દે છે તેનાથી આપનું સ્વરૂપ રક્ષણ કરે છે. તેમ કરવામાં આપ પ્રભુ એટલે સમર્થ છો. ભક્તનાં શરીરને ચારે તરફથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા છો તેથી ભક્તો પણ અયોગોલક અને અગ્નિની પેઠે ભગવાનથી વ્યાપ્ત થઈને જ રહે છે. એમ વિપ્રયોગની સ્તુતિ કરી તેની દુર્લભતાનું વર્ણન કરે છે કે જેનું શરીર વિરહથી બળતું નથી તેને વિપ્રયોગાત્મક ધર્મિ-સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. તે તો જે આશ્રય કરીને રહે છે અને શ્રીભાગવતાદિ-

લીલાને સાંભળે છે તેજ તે સ્વરૂપનો સારી રીતે અનુભવ કરી શકે છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં ધર્મિવિપ્રયોગ ન થવાનું કારણ તો એટલુંજ કે જેટલો જોઇયે તેટલો તાપ તેમને ન હતો. તેથી સંયોગ થયો પછી જ્યારે તેમનો અધિકાર થયો છે ત્યારે તેમને ફલાત્મક વિપ્રયોગ થયો છે.

આ શ્રુતિને કેટલાક તપ્તમુદ્રા ધારણ કરવા પરત્વે પણ વર્ણન કરે છે, પણ તેના પૂર્વાપર ભાગ ઉપર નજર કરતાં તેવું કાંઈ પ્રકરણ જણાતું નથી કે તેવો અર્થ કરીએ ભગવત્પર અર્થ કરવામાં તો सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति એ શ્રુતિથી બધા વેદ ભગવાનનું જ વર્ણન કરી રહી છે. તેથી વિપ્રયોગરૂપનું વર્ણન કરવું યોગ્ય છે. જેવું શ્રીઠાકુરજીનું વિપ્રયોગ ધર્મિસ્વરૂપ છે તેવું શ્રીઆચાર્યજીનું પણ સ્વરૂપ છે, તેનો અનુભવ દામોદરદાસજી વિગેરેને જ્યારે સંયોગાવસ્થાનો વિરહ હોય ત્યારે અનુભવમાં આવે છે. આધુનિક જીવોને પણ પ્રભુમાં અથવા શ્રીઆચાર્યજીમાં જો પરાકાષ્ઠાએ તાપ થાય તો ધર્મિસ્વરૂપનો પ્રભુ તેમજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અનુભવ આજે પણ કરાવે એ કેટલાક અનુભવીઓ જાણે પણ છે. એ બધી બાબત અનુભવથી વેદ્ય હોવાથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

ઉપરના ગ્રંથથી શ્રીઆચાર્યચરણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું સ્વરૂપ પુરુષોત્તમાભિન્ન છે એમ શ્રુતિ વર્ણવે છે એ વાત કહી. હવે તેમના પુત્રથી વિઠ્ઠલનાથજી પણ પુરુષોત્તમરૂપ છે. તેજ શ્રુતિથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्र नामासि स जीवः शरदःशतम् ॥

શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી સ્વયં પુરુષોત્તમ હોવાથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું પુરુષોત્તમપણું તેને જ જાણવામાં આવ્યું. તેથી જ કહ્યું છે કે नहि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः। स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम, ઓ ભગવાન્ તમારા સ્વરૂપને દેવ કે દાનવ જાણતા નથી આપ પોતેજ આપનું સ્વરૂપ હે પુરુષોત્તમ જાણો છો. માટેજ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

क्वचित्पाण्डित्यं चेन्न निगमगतिः सापि यदि न
क्रिया सा सापि स्याद्यदि न हरिमार्गे परिचयः ।
यदि स्यात्सोपि श्रीव्रजपतिरतिर्नेति निखिलै–
र्गुणैरन्यः को वा विलसति विना वल्लभवरम् ॥

ક્યાંક પાંડિત્ય હોય છે; પણ વેદમાર્ગ પ્રમાણે તે ચાલતા નથી. જેમ બુદ્ધાવતારમાં પાંડિત્ય ખરું પણ વેદમાર્ગ પ્રમાણે ન ચાલતાં તેની નિંદા કરી. તેથી જ જયદેવ કહે છે કે श्रुतिजातं निन्दसि હવે ઋષભદેવજીના અવતારમાં પાંડિત્ય છે અને વેદમાર્ગ પ્રમાણે ચાલવાનું છે. પણ ત્યાં ક્રિયા નથી. એટલે વૈદિક ક્રિયા કરવાનું નથી. મળમુત્ર થાય છે તો તેને ધોતા નથી એટલે તે પણ બરાબર નહિ. હવે કપિલાવતારમાં પાંડિત્ય વેદમાર્ગમાં જ્ઞાન અને તત્કૃતિ પણ છે પણ ભગવન્માર્ગમાં ચાલવું જોઇએ તેની ખામી છે, કારણ કે તત્વનું જ્ઞાન માતાને કરાવ્યું પોતે પણ બધું જાણીને કાંઇ તેને કૃતિમાં લેવા પ્રયત્ન ન કર્યો. ભક્તિનો માતાજીને ઉપદેશ કર્યો; પણ તત્વજ્ઞાન થવા માટે ભક્તિ તેના અંગરૂપે કહી, તત્વજ્ઞાનને ભક્તિના અંગરૂપે ન કહ્યું, તેથી ભક્તિ ગૌણ કહી, તે ભગવત્પ્રાપિકા ન થાય. એટલે તે અવતારમાં ભગવન્માર્ગના પરિચયનો અભાવ રહ્યો. વ્યાસના અવતારમાં એ ચારે બાબતો છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રમાં સ્નેહ નથી. કારણ કે જ્ઞાનનો અવતાર છે. જ્ઞાન

અને સ્નેહ એ વિરુદ્ધ ધર્મો છે. તેથી જ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायःश्रेयो भवेदिह. એ પાંચે બાબતો શ્રીવલ્લભાચાર્યમાં જ ઘટે છે તેથી અવતારાંતરનો આશ્રય છોડી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો આશ્રય કરવો. તે જ જીવનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે. એ સંપૂર્ણ ગ્રંથનું તાત્પર્ય કહી ગ્રંથકાર આ ગ્રંથને સમાપ્ત કરતાં નીચેની કારિકાઓથી પોતાનું દૈન્ય પ્રદર્શિત કરી ગ્રંથ સમાપ્ત કરે છે.

यद्यप्ययोग्य एवाहं तत्स्वरूपनिरूपणे ।
तदीयत्वेन कृपया सर्वं संपादितं मयि ॥ १ ॥
यथामति विलासेन प्रेमोल्लासेन वर्णितम् ।
श्रीमदाचार्यचरणाः प्रसीदन्तु स्वतः सदा ॥ २ ॥
इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।
निगमोदिततद्रूपं वर्णितं हि यथामति ॥ ३ ॥
यद्यप्यज्ञानदोषेण ह्यन्यथा वर्णितं भवेत् ।
क्षमन्तां श्रीमदाचार्याः स्वीयेषु करुणाकराः ॥ ४ ॥

इति श्रीप्रभुचरणात्मजमहाराजश्रीयदुनाथकुलोद्भवगोस्वामिश्रीगोपालसुतश्रीगिरिधरविरचितं श्रुतिरहस्यं समाप्तम् ॥

જો કે હું તેના (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના) સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને અયોગ્ય છું પણ તેના-પણું (તદીયત્વ) જ મારામાં છે તેણે એ સ્વરૂપનું વર્ણન મારા મુખથી કરાવ્યું છે (૧) કાંઈક વિલાસથી કાંઈક પ્રેમ વધવાથી મેં મારી બુદ્ધિમાં આવ્યું એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. તેનાથી તે સ્વયં પ્રસન્ન થાઓ (૨) શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણ-કમલની કૃપાથી વેદમા કહેલું તેમનું સ્વરૂપ મેં યથામતિ વર્ણવ્યું છે (૩) મેં મારા અજ્ઞાનરૂપી દોષને લઈને સ્વરૂપમાં ન ઘટે એવું કાંઈ વર્ણવ્યું હોય તો તે શ્રીવલ્લભા-ચાર્યજી કે જેઓ પોતાનો ગણે છે તેની ઉપર કૃપા કરનાર છે તેઓ મારા દોષને માફ કરો.

એ પ્રમાણે શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના છઠ્ઠા લાલજી શ્રી યદુનાથજીના કુલમાં પ્રકટેલ શ્રી ગોપાલલાલજીના પુત્ર શ્રીગિરિધરજીએ કરેલ શ્રુતિરહસ્ય સંપૂર્ણ થયું.

श्रीकृष्णाय नमः

प्रास्ताविक नोंध.

શ્રુતિરહસ્ય તથા એના પ્રકાશનું મુદ્રણ નીચે જણાવેલા પુસ્તકોના આધારે થયું છે. મૂલ શ્રુતિરહસ્યના પાઠ છ પુસ્તકોના આધારે યોજાયા છે. આ પુસ્તકોમાં એક પં. ગટ્ટૂલાલજીની સંસ્થાસંગ્રહનું, બીજું શ્રીમથુરેશજીના કોટાના મન્દિરના સંગ્રહમાંનું, ત્રીજું પોરબંદરવાળા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રી રણછોડલાલજીનું, ચોથું શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીગોકુળનાથજીનું, પાંચમું પ્રકાશ સાથે લખેલું. અને છઠ્ઠું પ્રકાશસહિત લખેલું. પાંચમું પં. ગટ્ટૂલાલજીની સંસ્થાનું હતું અને છઠ્ઠું કાશીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમુરલીધરજી મહારાજનું. શ્રુતિરહસ્યપ્રકાશની ત્રણ પ્રતો મળી હતી. એક પં. ગટ્ટૂલાલજીના સંગ્રહમાંથી, દ્વિતીય કાશીનાં શ્રીગોપાલમંદિરના સંગ્રહમાંથી. આ બે પુસ્તકો પૂર્ણ હતા. ત્રીજું ત્રુટિત પ્રકાશનું પુસ્તક સ્વર્ગસ્થ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઇના ગુજરાતી પ્રેસ સંગ્રહમાંથી રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ આપ્યું. ગોસ્વામિ બાલકોના પુસ્તકો તેમના શાસ્ત્રીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થયાં હતાં. શાસ્ત્રી રમાનાથજી, હરિકૃષ્ણ વિરજીભાઇ તથા હરિશંકર ઓંકારજીનો તદર્થં પરમ ઉપકાર થયો છે. ગુર્જરભાષાન્તરકાર્યમાં સંપ્રદાયના વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજીભાઇએ પરમ સાહાય્ય કર્યું છે. પ્રેસ કોપી સિદ્ધ કરવામાં તથા શોધવામાં નિર્ણયસાગરના વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી વાસુદેવ લક્ષ્મણ પણસીકારનો પરમ ઉપકાર થયો છે.

શ્રુતિરહસ્યના મુદ્રણમાં સાંસારિક તથા અન્ય વ્યાવહારિક પ્રતિબન્ધોને લઇને ધાર્યા કરતાં વિશેષ વિલંબ થયો છે.

આચાર્યોપાસનાના ઉત્કટ ભાવનાપોષક આ ગ્રન્થરત્નદ્વયનું મુદ્રણ વડોદરાના વૈષ્ણવ ભગવદ્ધર્મપરાયણ મોતીલાલ ગોકુલદાસ પરીખના દ્રવ્યથી થયું છે. વૈષ્ણવ સમાજ તદર્થં તેમનો પરમ ઋણી છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણજીનું ભાવનાત્મક પ્રાચીન ચિત્ર તથા કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરજી મહારાજનું ચિત્ર અત્ર ધર્યું છે.

મુંબઈ
વૈશાખ કૃષ્ણ ત્રયોદશી, ૧૯૮૨.

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रुतिरहस्यम् ।

श्रीकाशीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगिरिधरजीमहाराजचरणप्रकटितम् ।

नेतोपनाम श्रीरामकृष्णभट्टकृतप्रकाशसमेतम् ।

श्रुतिरहस्यप्रकाशः ।

ॐ नमो भगवते श्रीगोपीजनवल्लभाय ।
श्रीमद्गिरिधराधीशपादाम्बुजरजःकणान् ।
नौमि व्रजाङ्गनापीनकुचकुङ्कुमभूषितान् ॥ १ ॥
श्रीमन्मुकुन्दरायश्रीमद्गोपाललालचरणयुगम् ।
निजशरणतिमिरतरणिं नौमि सदा लालितं व्रजस्त्रीभिः ॥ २ ॥
श्रीमद्वल्लभदेववर्यचरणाः पाखण्डदीर्घाटवी-
षण्डोद्दीप्तसुचण्डदावदहना वादीभपञ्चाननाः ।
मायावादविचारगाढतमसश्चण्डांशवः स्वीयहृत्-
तापध्वंसविधौ कलानिधिवरा दीव्यन्ति सर्वोपरि ॥ ३ ॥
जीयाच्छ्रीवल्लभाब्धिः सकलगुणगणग्रामसीमातिधीमान्-
पूर्णः कारुण्यवार्भिर्विविधरसचयोत्तुङ्गभावोर्मिचक्रः ।
श्रीमत्सामाधिमाधाद्भुतविधुवतरुपोल्लसद्गूढभाव-
स्फूर्जद्गोवर्धनाद्रिर्निजजनसुगमस्नेहनौः सल्लसच्छ्रीः ॥ ४ ॥
श्रीमद्विठ्ठलपूर्णचन्द्रमुदितः पौष्टीसुधापायिता-
शेषस्वीयसुरः सुरारिनिकरभ्रान्त्यर्थहासाननः ।
चञ्चन्मायिमहौर्वदीर्घरसनां कुण्ठन् कठोरां स्फुरच्-
छुद्धाद्वैतगभीरधीरनिनदो भक्त्यर्थरत्नोज्ज्वलः ॥ ५ ॥
भाट्टे भट्टेश्वपक्षिमुनिविरचितव्याकृतौ व्यस्तशेषः
सोन्मेषस्तर्कशास्त्रे कपिलमुनिकृतौ ज्ञाततत्तद्विशेषः ।
वेदान्ताम्भोजभानुः परिणतकविताकैरवे शीतभानुः
श्रीश्रीमद्वल्लभाख्यो जगति विजयते कापि मूर्तिः कृशानोः ॥ ६ ॥
तर्कतोयनिधिशोषकारिणं मायिकुम्भिमृगराजचारिणम् ।
शिष्यबोधविधयेऽवतारिणं विठ्ठलेशमहमाश्रये मुहुः ॥ ७ ॥

श्रीविठ्ठलपदद्वन्द्वनखचन्द्ररुचे नमः ।
मन्मनःकैरवं शश्वद्यत्प्रादुर्भावतोऽस्फुटत् ॥ ८ ॥
भूयाच्छ्रीव्रजराजनन्दनपदद्वन्द्वैकरत्यग्रणी–
र्यद्विश्वासबलादमुष्य विवृतौ जाता प्रवृत्तिर्मम ॥ ९ ॥
शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाराध्यपादाम्बुजश्री–
न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमतिः साङ्ख्यसंख्यावदार्यः ।
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत्कृष्णचन्द्रः ॥ १० ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माम्भोजवने नवाम्बरमणिर्दावो द्विपत्काननने ।
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्ने जने
श्रीमान् भाति विधुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ ११ ॥
जयन्ति श्रीमदाराध्यचरणाम्बुजरेणवः ।
यत्स्पर्शान्निर्मलमभून्मम मानसदर्पणम् ॥ १२ ॥
जयति श्रीमदाराध्यमुखाम्बुजविनिर्गता ।
गूढश्रुत्यर्थसन्दर्भा भाति गङ्गेव भारती ॥ १३ ॥
वागीशेन्द्र मुहुर्विधाय विनतिं कञ्चिद्वरं प्रार्थये
मच्चेतोवचसोर्निकाममधुना त्वं संनिधिं कल्पय ।
येनाहं करवै तवैव विभवादाराध्यपादप्रभो–
ग्रन्थेऽस्मिन् वचनार्थयोर्निपुणतां विद्वन्मुदे कामपि ॥ १४ ॥
श्रीमच्छ्रुतिरहस्याख्ये सन्देहध्वान्तवारकम् ।
नेतोपाह्वो रामकृष्णः प्रकाशं कुरुते सुधीः ॥ १५ ॥
यद्यप्ययोग्य एवाहमीश्वरोक्तिविचारणे ।
श्रीमदाराध्यचरणाः क्षमन्तां मम साहसम् ॥ १६ ॥
श्रीमदाचार्यवर्याणां गुणगानेन जन्मनः ।
साफल्यमीहते लब्धुं गुरुपादावलम्बतः ॥ १७ ॥
शेषः शक्तो न यस्योज्ज्वलगुणगणनायां सहस्रेण वक्त्रै–
र्मादृक् तद्वर्णनायां कथमपि न पुनर्गण्यकोटिप्रविष्टः ।
यद्यप्येवं तथापि स्वमतिपरिमितं वर्णयेऽहं यथाम्भो
गृह्णात्येवाम्बुराशेर्विमलितपयसः स्वानुरूपं हि कुम्भः ॥ १८ ॥

नौमि श्रीगोपालं प्राकृतमात्राशेषधर्मरहितम् ।

अथ श्रीमदाचार्याणामाकारस्य तद्धर्माणां च तदीयानां सर्वेषामेवालौकिकत्वभानादलौकिकस्य लोके जन्माद्यसम्भवाज्जन्मादीनां कर्माधीनत्वादलौकिकस्य कर्मानधीनत्वाल्लोके लौकिकजनसाधारण्येन जन्मादीनां प्रतीयमानत्वात्तदीयानां तत्र कारणाज्ञानाद्भवति सन्देह इति तत्र श्रीमत्प्रभुचरणाः स्ववचनामृतझरीतरङ्गिणीलहरीपूरप्रवाहैः स्वीयानां संदेहसंदोहपङ्किलचेतसो निर्मलीकरणाय श्रीमद्वल्लभाष्टकं प्रकटयामासुः । तत्र चरमश्लोके 'अज्ञानाद्यन्धकारप्रशमनपटुताख्यापनाय त्रिलोक्यामग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कृष्ण एव । प्रादुर्भूतो भवा-' निति निरूप्य, 'मानाधीना मेयसिद्धि'रितिन्यायात् 'इत्यनुभवनिगमाद्युक्तमानैरवेत्य । त्वां श्रीश्रीवल्लभेमे निखिलबुधजना गोकुलेशं भजन्त' इति निरूपितम् । यद्यप्यनुभवाग्रे प्रमाणान्तरापेक्षा नास्ति, तथापि 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्', 'औपनिषदः पुरुषः श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य' इति श्रुतिभ्य उपनिषत्प्रतिपाद्यत्वेनापेक्षितं ज्ञानम् । किञ्च, 'प्राकृतधर्मानाश्रयमप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति । निगमप्रतिपाद्यं यत्तच्छुद्धं साकृति स्तौमी'त्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । तत्र कोसौ निगमः श्रीमदाचार्यप्रतिपादकः, कथं निगमप्रतिपाद्यत्वं श्रीमदाचार्येष्विति सन्दिहानानां स्वीयानां सर्वसन्देहनिरासाय श्रीमदाचार्यप्रतिपादकनिगमतदर्थनिरूपणं चिकीर्षवः श्रीमदाराध्यचरणाः **श्रुतिरहस्याभिधेयं** ग्रन्थमाविर्भावयामासुः । तत्र चिकीर्षितार्थनिर्विघ्नपरिसमाप्तिहेतुकं विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं नमस्काररूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै समाचरन्ति **नौमी**ति । 'भगवति जीवैर्नमनमेव कर्तव्य'मिति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम्, 'मद्याजी मां नमस्कुरु', 'कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाये'ति स्मृतिपुराणवाक्यैश्च नमनमेव कर्तव्यत्वेन निरूपितम्, नौमीति नुतेरुत्कृष्टनिष्ठस्वापकृष्टबोधानुकूलव्यापारार्थकत्वादिति स्वस्मिन् हरिदासत्वं ज्ञापितम् । एतेन नमनं दासधर्म इति सूचितम् । अत **एवावरणभङ्गे** 'अत्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावोक्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात्तत्तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत' इतिश्रीपीताम्बरचरणैरगादि । 'नहि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मिति श्रीमदाचार्यचरणैः सुबोधिन्यामुक्तम् । **नौमी**त्युत्तमपुरुषप्रयोगेणैकवचनेन च स्वस्मिन्नुत्तमत्वं मुख्यत्वं च ध्वनितम् । उत्तमत्वं विना 'नादेवो देवमर्चये'दित्यादिवाक्यैर्नाधिकारोऽर्चने । अत एव ब्रह्मसम्बन्धादिना देहजीवनिष्ठसर्वदोषनिवृत्त्यावुत्तमत्वेन भगवत्सेवाधिकारो भवति जीवस्येति ध्वनितम् । **श्रीगोपालः** सदानन्दः परमकाष्ठापन्नः श्रीयशोदोत्सङ्गलालितो नान्यः । ननु श्रीगोपालपदेनाखिलगुणार्णवत्वेन विशेषाणां प्राकृतत्वाच्छ्रीविग्रहः प्राकृतधर्मविशिष्ट इति चेत्तत्राहुः **प्राकृतमात्रे**त्यादि । प्रकृतिसहकृतेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं प्राकृतत्वम् । प्राकृतमात्रा येऽशेषधर्मास्तै रहितमित्यर्थः । अत्र

१ तरङ्गिणीपूर इति पाठः ।

वेदैकसमधिगम्यं स्वाभाविकसर्वधर्मसहितम् ॥ १ ॥

मात्रपदमवधारणे । 'मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । ननु प्राकृतसम्बन्धशून्यमेव ब्रह्मेति प्राप्तिपूर्वकस्य निषेधात् कथं तेषां निषेध इति चेन्न । भूमावग्निश्चेतव्यो, नान्तरिक्षे, न दिवीतिवन्निषेधस्य नित्यानुवादरूपत्वात् । प्राकृतमात्रशून्यत्वोक्त्ये 'ष्टादशमहादोषै रहिता भगवत्तनु'रिति वैष्णवतन्त्रोक्तमपि क्रोडीकृतम् । ते च विष्णुयामले 'मोहस्तन्द्रा भ्रमो रूक्षरसता काम उल्बणः । लोलता मदमात्सर्ये हिंसा खेदपरिश्रमौ । असत्यक्रोध आकाङ्क्षा आशङ्का विश्वविभ्रमः । विषमत्वं परापेक्षा दोषा अष्टादशेरिता' इति । 'अज्ञत्वं पारवश्यत्वं देहत्यागादिकं तथा । असुराणां विमोहाय दोषा विष्णोर्न कर्हिचि'दिति पुराणवाक्यात् सर्वदोषशून्यम् । अत्र प्राकृतधर्मात्यन्ताभाव एव । अत एव श्रीमदाराध्यचरणैर्मात्राशेषपदे उक्ते । 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः', 'आनन्दमयोऽभ्यासात्', 'तमेकं सच्चिदानन्दविग्रहं वृन्दावनसुरभूरुहतलासीनम्', 'नन्दव्रजजनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रह' इतिश्रुतिसूत्रपुराणवाक्यैरिति दिक् । ननु प्राकृतगुणशून्यं ब्रह्म प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दप्रमाणैर्न ज्ञातुं शक्यते । तथाच विद्वन्मण्डने जीवस्याणुत्वप्रतिपादने चतुर्भिः प्रमाणैरगम्यत्वं जीवब्रह्मणोरुपपाद्य किन्तु श्रुत्यैकसमधिगम्यमित्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः, तथैवातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयतया ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणत्वादिति 'शास्त्रयोनित्वा'दितिसूत्रे श्रीरामानुजभाष्ये श्रीमाध्वभाष्येपि वेदैकगम्यत्वं निरूपितमिति वेदेनैव परं ब्रह्मज्ञानं भवतीत्यभिप्रेत्याहुः वेदैकसमधिगम्यमिति । अत एवं तत्त्वदीपे 'अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात्परमात्मन' इतिश्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् । किञ्च, प्रत्यक्षादीनां लौकिकत्वादलौकिकेन वेदेनैव तत्स्वरूपज्ञानसम्भवादित्यर्थः । ननु 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुत्या वागविषयत्वेन कथं वेदैकसमधिगम्यमिति चेत्, उच्यते । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चने'ति सम्पूर्णा श्रुतिः । अर्थस्तु पुरुषोत्तमानन्दानुभवे सत्यनुभवैकगम्योऽयमानन्दो न मनोवाग्विषय इति ज्ञात्वा लोकवेदेभ्योपि न बिभेतीति श्रीमदाचार्यचरणैरणुभाष्ये आनन्दमयाधिकरणे निरूपितः । तथा टिप्पण्यामपि फलप्रकरणे 'श्रुतयो यथे'त्यस्य व्याख्यानेऽस्या अर्थ उदितः, अत्र पूर्वार्धमानन्दस्य विशेषणम् । तथा चैतस्मात् पूर्वं 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'त्यादिना यद्भगवत्स्वरूपं निरूपितं तत् सर्वात्मभावलभ्यम्, न त्वन्यथेति ज्ञापयितुं सर्वात्मभावस्य निर्वचनमशक्यमिति तद्व्यञ्जकं धर्ममाहोत्तरार्धेन । एतादृशमानन्दं यो विद्वान् ज्ञातवान् लब्धवान् वा स कुतश्चन लोकवेदात्, किं बहुना, परीक्षार्थं साक्षाद्भगवदुक्तोल्लङ्घनान्मानादिदशायां तदतिक्रमादपि न बिभेतीति श्रीमत्प्रभुचरणैर्विस्तरस्तु तत्रैव निरूपितः तैः । यद्यत्र ब्रह्मणो वागविषयत्वमनया प्रतिपादितं स्यात्, तर्हि श्रुतीनां वाग्रूपत्वात् 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'नावेदविन् मनुते तं बृहन्तम्', 'औपनिषदः पुरुषः श्रोतव्यः श्रुतिवा-

वन्दे श्रीवल्लभाचार्यान् स्नेहमार्गाब्जभास्करान् ।
निजान्तरङ्गभक्तेभ्यः स्वस्वरूपप्रदर्शकान् ॥ २ ॥

कयेभ्यः', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः श्रुतिभिरेव परब्रह्मणो ज्ञानं सम्भवतीति निश्चितं विरुध्येत । किञ्च, वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणि प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकं ब्रह्मेत्युच्यते इति भ्रान्तिजल्पितं 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति तस्मादुक्त एवार्थः । ननु परमानन्दालौकिकानेकधर्मा आगन्तुका इति चेत्, तत्राहुः **स्वाभाविकसर्वधर्मसहितमिति** । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते', 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते', 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते, स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतेः । एतेन सर्वेषां ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मत्वमेवेति महता प्रबन्धेन विद्वन्मण्डने श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपितम् ॥ १ ॥

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति वाक्याच्छ्रीमत्पुरुषोत्तमवत् श्रीमदाचार्येभ्यो जीवैर्नमनं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याहुः **वन्दे** इति । **श्रीवल्लभ**पदे षष्ठीतत्पुरुषः । अतएव 'त्वां श्रीश्रीवल्लभेमे निखिलबुधजना गोकुलेशं भजन्त' इत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । एतेन श्रीमहालक्ष्मीविशिष्टवन्दनं फलितम् । पुरुषोत्तमत्वं च ध्वनितम् । 'इन्दिराया नलिनीमन्दिराया' इति श्रुतौ श्रीवल्लभत्वं स्पष्टमुदितम् । स्नेहमार्गप्रतिबन्धकान्धकारनिवारणार्थमवतार इत्यभिप्रेत्याहुः **स्नेहमार्गे**त्यादि । यद्यपि 'ततः प्रेम तथाऽऽसक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् । स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद्गृहारुचिः । यदा स्यात् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही' ति भक्तिवर्धिन्यां व्यसनस्य परमावधिभूतत्वमुक्तम्[1], तथापि स्नेहवृद्धिपराकाष्ठा व्यसनमिति स्नेहान्नातिरिच्यते । तद्व्याख्यातृभिः श्रीवल्लभचरणैः पूर्वं स्नेहाङ्कुरो भवति, तदनन्तरं प्रौढभावे सति आसक्तिर्भवति, ततः प्रौढभावे सति व्यसनं भवतीति **स्नेहा**दित्यत्र अल्पस्नेहाङ्कुरोत्पत्त्या भागवदतिरिक्तरागो न भवति, तदनन्तरं यदाऽऽसक्तिर्भवति, तदा प्रौढभावो भवति, तस्यैव स्नेहपराकाष्ठामाहुः यदा स्यादिति । यदा यस्मिन् काले कृष्णे फलात्मके व्यसनं स्यात्, तद्दर्शनादिव्यतिरेकेण तत्सम्बन्धव्यतिरेकेण वा स्थातुमशक्तिर्व्यसनमिति व्याख्यातम्, अत एव 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति, 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति नारदपञ्चरात्रशाण्डिल्यसूत्रोक्तं संगच्छते । 'व्रजपतिरतिर्नेति निखिलैर्गुणैरन्यः को वा विलसति विना वल्लभवर'मितिपद्ये श्रीमत्कृष्णचन्द्ररतिः श्रीमदाचार्येष्वेवेति निरूपितं श्रीमत्प्रभुभिः । 'यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तम' इति तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्यचरणैरप्युक्तमितिदिक् । श्रीमदाचार्यकृपामन्तरा तेषां स्वरूपदर्शनमन्तरङ्गभक्तानामपि दुर्घटम्, किन्तु कृपयैव स्वस्वरूपं तान् प्रदर्शयन्तीत्यभिप्रेत्याहुः **निजान्तरङ्गभक्तेभ्य** इति । स्वीयाः परमकृपापात्रभूताः श्रीदामोदरदासादयः परमान्तरङ्गभक्ता-

१ 'परमावधिः मूलतत्त्वं' इति पाठः ।

श्रीविट्ठलान् प्रभून् नौमि श्रुत्यर्थप्रतिभाकरान् ।
भक्तिवल्लीजलधरान् स्फुरत्कीर्तिकरान् परान् ॥ ३ ॥

स्तेभ्यः स्वमखिलानन्दमयं सकलकल्याणनिदानं 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादी'त्यादिश्रुतिभिर्वक्ष्यमाणाभिश्च प्रतिपादितं 'तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति वा तस्य प्रदर्शकानित्यर्थः । प्रदर्शकत्वोक्त्या जीवकृतिराहित्यं सूचितम् । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः । एतेन श्रीमदानार्यचरणसेवका द्विविधा अन्तरङ्गा बहिरङ्गाश्चेति सूचितम् । श्रीमदाचार्यचरणस्मरणानुवशतः प्रादुर्भूतातिदुःसहतापाविर्भावेन शरीरधारणमसहमानानामुपरि कृपारसभराम्बुनिधयः श्रीमदानार्यचरणा निजान्तरङ्गभक्तवत्स्वस्वरूपं प्रकाशयन्ति । श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यं देवानां जीवानामासुरभावनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपप्रदर्शनेनोद्धारार्थमितिभावः ॥२॥

श्रुत्यधिष्ठातॄणां नमने श्रुत्यर्थः स्फुरतीत्यभिप्रेत्याहुः श्रीविट्ठलानिति । श्रीविठ्ठलपदनिरुक्तिस्त्वग्रे व्युत्पादयिष्यते । प्रभुपदेन स्वाभीष्टफलप्रदानसमर्थत्वं सूचितम् । ततश्च तेषां नमनेनास्माकमिष्टसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति ध्वनितम् । श्रुत्यर्थप्रतिभाकरत्वोक्त्या तेषां नमनेन सकलश्रुत्यर्थः स्वाभीष्टोऽनायासेन प्रकटो भवतीति बोधितम् । विमतमतस्थैः स्वस्वरीत्यार्थकल्पनवत् स्वीयानामपि तादृशार्थाभावपूर्वकं याथार्थ्येन स्फुरणं भवति येषां कृपयेति । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह'मिति गीतायां वेदवेत्तृत्वं भगवतः श्रीविठ्ठलस्येति फलितम् । 'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि । ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिन' इति तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्यचरणैर्गदितम् । एतद्विवृतौ शास्त्रार्थं वेदार्थमित्युक्तम् । वेदयाथार्थ्यप्रकाशकत्वेन भक्तिमार्गस्थापनार्थमेवावतार इत्यभिप्रेत्य विशिंषन्ति भक्तिवल्लीजलधरानिति । यथा वल्ली जलधराश्रयेण वर्धते तथा श्रीमत्प्रभुजलधराश्रयवतां भक्तिवल्लीसमृद्धिर्निष्प्रत्यूहा । भक्तिवल्लीवर्धकत्वमूलकः प्रभुषु जलधराश्रयत्वारोपः प्रभुजलधरवर्धापकत्वमूलको भक्तौ वल्लीत्वारोप इति परम्परितरूपकालङ्कार इति । मायावादादिमतखण्डनादिकसम्पादनमाचार्यवर्यैः कृतम्, अतः श्रीमत्प्रभूणामवतारः साक्षात्पुष्टिभजनरूपभक्तिप्रथनार्थमेव । तथा चोक्तम्, 'श्रीमत्पुरुषोत्तमो विचारयामास, अहो मया साक्षात् स्वानन्दमयं स्वास्यं प्रादुर्भूतमपि लोके ब्रह्मवाद एव सततं सहृदयहृद्यं जातम्, नतु पुष्टिभक्तेराधिक्यम्, इति विचार्य श्रीकृष्णशरणैकरतिनामकं सेवनं प्रेम्णैव सकलपुरुषार्थफलं भगवदनुग्रहैकलभ्यं स्वस्य सेवनस्य स्वैकवेद्यत्वेन लोके भक्तिमार्गप्रथनाय ब्रह्माण्डपुराणोक्तभगवद्वाक्यसाफल्याय 'श्रीपूर्णपुरुषोत्तमः प्रादुर्बभूवे'ति श्रीदेवकीनन्दनैश्चरित्रचिन्तामणौ । ब्रह्माण्डपुराणेपि भक्तिमार्गप्रथनार्थमेव प्रादुर्भावकारणत्वोक्तेः । तद्वचांसि स्फुटीभविष्यन्त्यग्रे । स्फुरत्कीर्तिकरानिति । 'त्रिजगद्व्यापिसत्कीर्तिधवलीकृतमेचक' इति नामरत्ने । कीर्तिकरत्वं च भक्तक्लेशापहत्वेनाचिन्त्यमहिमत्वेन श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमानुग्रहलभ्यत्वेन महापति-

१ कृपाभराम्बुनिधयः इति पाठः । २ विमतस्थैः इति पाठः ।

वन्दे श्रीयदुनाथांश्च विप्रयोगानुभावकान् ।

तपावनत्वेनानेकसरणिक्लिष्टजीवानन्ददातृत्वेन सकलविमतान्धकारनाशकत्वेनाखिलपण्डितमण्डली-मुकुटत्वेन सकलसमाश्रयणीयत्वसर्वभ्रमनिरासकत्वाद्यनन्तकल्याणगुणगणत्वादिना धवलीकृतमेच-कत्वोक्त्याऽखिलनिजजनस्वान्तर्ध्वान्तनिरासो ध्वन्यते । 'सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव हे'ति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तमिति श्रीकृष्णवत् सर्वोद्धारकत्वं श्रीमत्प्रभुषु । परत्रोक्त्या परब्रह्मत्वं निरूपितमित्यग्रे विस्तरः ॥ ३ ॥

स्वस्य श्रीमद्यदुनाथकुलोद्भवत्वेन तेषां साक्षाद्भगवद्वियोगासहिष्णुत्वेन भगवत्संयोगरसगा-ढानुभवतया वियोगरसेऽतितापानुभवत्वेन 'अङ्गादङ्गादि'ति वक्ष्यमाणश्रुतिरीत्या 'स्वानुरूपसुत-प्रसूरि'ति वाक्याच्च वक्ष्यमाणश्रुतिभिश्च पूर्णपुरुषोत्तमत्वेन सकलनिजजनबुद्धिदत्वेनान्यत्कर्तुमस-मर्थतया तान्नमन्ति वन्दे इति । श्रीयदुनाथत्वोक्त्या भगवद्भजनैकनिष्ठधर्मवतां रक्षणकर्तृत्वं सूचितम् । विप्रयोगेति । अनेन विप्रयोगानुभववतामेव साक्षात् पुष्टिपुरुषोत्तमसंयोगरसपुष्टिरिति ध्वनितम् । यथोक्तं 'संयोगो विप्रयोगेन विना पुष्टिं न चाश्नुते । काषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिजायत' इति । अत एव श्रीमत्प्रभुचरणे'विरहानुभवैकार्थसर्वत्यागोपदेशक' इति नाम श्रीमदाचार्याणामुदितम् । तद्विवृतौ श्रीगोकुलनाथचरणैः 'यद्यपि रासलीलाप्रदत्तकथनेनैवैतत्प्रति-पादितसंयोगविप्रयोगरसानुभवस्य श्रोतॄणां तदीयानां तद्रसभावनया रसानुभवः सिद्ध्यति, तथापि केवलो विप्रयोगभावो भावान्तररहितः स्वतन्त्रतया तत्तदवस्थाः विक्लत्वम्, अस्वास्थ्यम्, मूर्च्छा, पुनर्जागरणं तादात्म्येन यत्किञ्चित्स्वास्थ्यं प्रलापाद्यवस्थाभेदेनानुभवसिद्ध्यर्थकथनत्व-ज्ञापनायोक्तम्, 'विरहानुभवैकार्थसर्वत्यागोपदेशक' इति निरूपितम् । एतदवस्थोदाहरणादिकं गीतगोविन्द-श्रीभागवतादौ । तत्र भगवद्रूपताया उदाहरणं यथा 'मधुरिपुरहमिति भावनशीले'ति । 'कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना' इति च । तथामरुशतके 'प्रासादे सा, दिशि दिशि च सा, पृष्ठतः सा, पुरः सा, पर्यङ्के सा, पथि पथि च सा, तद्वियोगातुरस्य । हंहो चेतः प्रकृतिरपरा नास्ति ते कापि सा सा, सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवाद' इत्युक्तम् । 'स एवाव-स्ता'दित्यादिश्रुतेः । अस्मिन् रसे भगवानेव भातीति महच्चैष्ठ्यम् । यथा 'तन्मनस्का'इति-श्रीभागवते । अतएव 'गोपिकाविरहाविष्ट' इति प्रभूणां नाम । किञ्च । भगवन्तमन्तरा क्षणमपि स्थातुं न शक्यमतो भगवदीयानां सदैव श्रीकृष्णानुभवो यथा श्रीमद्व्रजसुन्दरीषु । 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवदि'ति । 'यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेदे'ति श्रीमद्भागवते । जीवे एतद्भावतिरोभावादेव भगवदप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यकृपयैतद्भावस्फू-र्तिरिति सदैव निवेदिभिर्भगवद्दासैर्विप्रयोगानुभवः कर्तव्यः । तथाच संन्यासवरणे 'विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते' इति । यद्यपि संयोगपूर्वकत्वादस्य जीवानां तदभावात् कथं रसानुभव-

१ नास्ति कापीह इति पाठः ।

श्रीविट्ठलान् प्रभून् नौमि श्रुत्यर्थप्रतिभाकरान् ।
भक्तिवल्लीजलधरान् स्फुरत्कीर्तिकरान् परान् ॥ ३ ॥

स्तेभ्यः स्वमखिलानन्दमयं सकलकल्याणनिदानं 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादी'त्यादिश्रुतिभिर्वक्ष्यमाणाभिश्च प्रतिपादितं 'तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति वा तस्य प्रदर्शकानित्यर्थः । प्रदर्शकत्वोक्त्या जीवकृतिराहित्यं सूचितम् । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः । एतेन श्रीमदाचार्यचरणसेवका द्विविधा अन्तरङ्गा बहिरङ्गाश्चेति सूचितम् । श्रीमदाचार्यचरणस्मरणानुवशतः प्रादुर्भूतातिदुःसहतापाविर्भावेन शरीरधारणमसहमानानामुपरि कृपारसभराम्बुनिधयः श्रीमदाचार्यचरणा निजान्तरङ्गभक्तवत्स्वस्वरूपं प्रकाशयन्ति । श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यं दैवानां जीवानामासुरभावनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वरूपप्रदर्शनेनोद्धारार्थमितिभावः ॥२॥

श्रुत्यधिष्ठातॄणां नमने श्रुत्यर्थः स्फुरतीत्यभिप्रेत्याहुः **श्रीविट्ठलानिति** । श्रीविट्ठलपदनिरुक्तिस्त्वग्रे व्युत्पादयिष्यते । प्रभुपदेन स्वाभीष्टफलप्रदानसमर्थत्वं सूचितम् । ततश्च तेषां नमनेनास्माकमिष्टसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति ध्वनितम् । **श्रुत्यर्थप्रतिभाकर**त्वोक्त्या तेषां नमनेन सकलश्रुत्यर्थः स्वाभीष्टोऽनायासेन प्रकटो भवतीति बोधितम् । विमतमतस्थैः स्वस्वरीत्यार्थकल्पनवत् स्वीयानामपि तादृशार्थाभावपूर्वकं याथार्थ्येन स्फुरणं भवति येषां कृपयेति । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह'मिति गीतायां वेदवेद्यत्वं भगवतः श्रीविट्ठलस्येति फलितम् । 'कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि । ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिन' इति तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्यचरणैर्गदितम् । एतद्विवृतौ शास्त्रार्थं वेदार्थमित्युक्तम् । वेदयाथार्थ्यप्रकाशकत्वेन भक्तिमार्गस्थापनार्थमेवावतार इत्यभिप्रेत्य विशिंषन्ति **भक्तिवल्लीजलधरानिति** । यथा वल्ली जलधराश्रयेण वर्धते तथा श्रीमत्प्रभुजलधराश्रयवतां भक्तिवल्लीसमृद्धिर्निष्प्रत्यूहा । भक्तिवल्लीवर्धकत्वमूलकः प्रभुषु जलधराश्रयस्वारोपः प्रभुजलधरवर्धापकत्वमूलको भक्तौ वल्लीत्वारोप इति परम्परितरूपकालङ्कार इति । मायावादादिमतखण्डनादिकसम्पादनमाचार्यवर्यैः कृतम्, अतः श्रीमत्प्रभूणामवतारः साक्षात्पुष्टिभजनरूपभक्तिप्रथनार्थमेव । तथा चोक्तम्, 'श्रीमत्पुरुषोत्तमो विचारयामास, अहो मया साक्षात् स्वानन्दमयं स्वास्यं प्रादुर्भूतमपि लोके ब्रह्मवाद एव सततं सहृदयदृढं जातम्, नतु पुष्टिभक्तेराधिक्यम्, इति विचार्य श्रीकृष्णशरणैकरतिनामकं सेवनं प्रेमैव सकलपुरुषार्थफलं भगवदनुग्रहैकलभ्यं स्वस्य सेवनस्य स्वैकवेद्यत्वेन लोके भक्तिमार्गप्रथनाय ब्रह्माण्डपुराणोक्तभगवद्वाक्यसाफल्याय 'श्रीपूर्णपुरुषोत्तमः प्रादुर्बभूवे'ति श्रीदेवकीनन्दनैश्चरित्रचिन्तामणौ । ब्रह्माण्डपुराणेपि भक्तिमार्गप्रथनार्थमेव प्रादुर्भावकारणत्वोक्तेः । तद्वचांसि स्फुटीभविष्यन्त्यग्रे । **स्फुरत्कीर्तिकरानिति** । 'त्रिजगद्व्यापिसत्कीर्तिधवलीकृतमेचक' इति नामरत्ने । कीर्तिकरत्वं च भक्तक्लेशापहत्वेनाचिन्त्यमहिमत्वेन श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमानुग्रहलभ्यत्वेन महापति-

---

१ कृपाभराम्बुनिधयः इति पाठः । २ विमतस्थैः इति पाठः ।

कृतं श्रुतिरहस्यं मे विद्वद्भिर्दृश्यतां मुदा ॥ ६ ॥
अथ श्रीवल्लभाचार्या रूपाष्टकसमन्विताः ।

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, मयेत्यर्थः । मया विरचितं श्रुतिरहस्यं पूर्वोक्तलक्षणलक्षितविद्वद्भिर्दृश्यतामित्यर्थः । श्रुतिरहस्यमित्युक्त्या तथा रहस्यपदार्थस्यान्यस्य ज्ञानं संभवति, किन्तु रहस्यविद एव तद्बोधनेन वा ज्ञानम्, एवं श्रीमदाचार्यकृपया बोधितस्य मम ज्ञानमिति मयोच्यत इति सूचितम् । किञ्च, रहस्यपदेन विजातीयाग्रे प्रकाशनमयोग्यम् । 'विजातीयजनाक्रान्ते गोपनीयं स्वयोनिवत्', 'गोपयेन्मातृजारव'दित्यादिवाक्यात् । स्वबुद्ध्यारूढत्वात् क्रियमाणस्यापि करिष्यतीत्युक्तम् । श्रीमदाचार्याणां वाक्पतित्वेन तदुक्तार्थस्यैव याथार्थ्यादन्योक्तस्य श्रुतिहार्दज्ञानाभावादिति श्रीमदाचार्यकृपयेत्यादिना सूचितम् । तथाच श्रुतिः 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वँ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः' । अयमर्थोऽस्याः । त्वशब्दोऽन्यवाची । उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे । स च भिन्नक्रमः । तथाच । शब्दोऽपि खलु शब्दस्वरूपमुपलभमानो याथार्थ्यापरिज्ञानान्न पश्यति । अपि खलु एकः शृण्वन् न शृणोति सरस्वतीहृदयज्ञत्वाभावात् । एनां वाचमित्यर्थः । अनभिमतार्थज्ञमाहार्धम् । अपि एकस्मै जायेव पत्य इति दृष्टान्तानुरोधेन स्वप्रियाय स्वपतये श्रीवल्लभाचार्याय 'वाक्पतिर्विबुधेश्वर' इति वाक्यात् । 'वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभःप्रभे । गते मतिमतां श्रेष्ठे समाश्वास्य युधिष्ठिर'मिति द्रोणपर्वणि व्यासवाक्याद्वाक्पतित्वं 'तव स्तन्यं मन्ये' इतिशंकराचार्यवत् स्वस्वरूपं द्योतयितुम्, 'अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपति' रित्यात्मानुभवकथनाच्च । 'वाक्पतिर्वल्लभः कृष्णमुखं प्रादुर्भविष्यती'ति भविष्यवाक्याच्च 'अग्निर्वै मुख'मिति श्रुतेः श्रीमत्पुरुषोत्तममुखस्वरूपतया 'वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्र'मिति श्रीभागवतवाक्याच्च वाक्पतित्वं स्पष्टमेव । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज' इति संमोहनतन्त्रवाक्यात् । तन्वँ विसस्रे स्वात्मानं विवृणुते स्वात्मानं प्रकाशयति । अत्र दृष्टान्तः 'जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकाले शोभनवासाः स्वात्मानं विवृणुते' स्वात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्यर्थमादायैव 'न ह्यन्यो वागधीशाच्छ्रुतिगणवचसां भावमाज्ञातुमीष्टे यस्मात्साध्वी स्वभावं प्रकटयति वधूरग्रतः पत्युरेव । तस्माच्छ्रीवल्लभाख्य त्वदुदितवचनादन्यथा रूपयन्ति भ्रान्ता ये ते निसर्गत्रिदशरिपुतया केवलान्धन्तमोगा' इति श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीमदाचार्याणां साक्षात्पूर्णपुरुषोत्तमत्वेनाष्टविधैश्वर्यविशिष्टवेदोदितरूपनिरूपणं प्रतिजानते । अथेत्यादि । रूपाष्टकं तु षडैश्वर्यरूपधर्मसंयोगवियोगद्विविधधर्मिरूपतया चाष्टविधम् । रामानुजानां मते तु हेयप्रत्यनीकाशेषत्वाभ्यां षड्गुणैश्चाष्टविधैश्वर्यमिति । अथेत्यादिना श्रीमदा-

---

१ 'नहि वरो वैश्वानरात्' इति पाठः ।

यद्वन्दनेन मन्दोपि लभेत् बुद्धिमतां पदम् ॥ ४ ॥
श्रुत्यर्थः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः ।
विदुषामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ॥ ५ ॥
तथापि श्रीमदाचार्यकृपया मयि बोधितम् ।

स्तथापि पुष्टिमार्गीयभगवदीयानां भगवत्स्वरूपस्यावश्यकत्वात् तत्र भावपूर्वकश्रीमुखदर्शनतस्त-दङ्गस्पर्शजनितसङ्गाभिलाषाया अतिप्रचुरत्वेन तच्छान्त्यजननात् सङ्गमपूर्वकत्वमस्य । ननु दुःखस्वरूपत्वात् कथं श्रैष्ठ्यमितिचेत्, सत्यम्, दुःखरूपत्वादेवोत्कृष्टत्वम् । श्रीकृष्णस्य रसरूपत्वं 'रसो वै स' इति श्रुत्या प्रतिपादितत्वाद्रसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वेन द्विरूपत्वाद्यथा क्रोधकृतक्षतताडनकोपादीनां दुःखात्मकत्वम्, तथा क्षतत्वादिसाजात्येपि संयोगरसान्तःपातित्वेन परमानन्दरूपत्वम्, तथा विप्रयोगरसजनितवैक्लव्यादीनामपि विप्रयोगरसात्मकत्वेन शोकादिजन्य-वैक्लव्यवत्प्रतीयमानत्वेपि रसरूपत्वान्न तेषां दुःखरूपत्वम् । यथानन्दादप्यश्रूणि, शोकादप्यश्रूणि । नहि तत्राश्रुत्वसाजात्यादुभयोरेकफलत्वं सेत्स्यति, तथात्रापि तद्धर्मसाम्येपि न तद्रूपत्वम् । अतएव 'यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले । गोपिकानां च यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम क्वचि'दिति निरोधलक्षणे श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् । 'भूमिर्माता तथा चान्ये दुःखभाजो हरि-प्रियाः' इति सुबोधिन्यां दुःखभाक्षु हरिप्रियात्वमुदितमिति मञ्जुलमखिलम् । नमनफलमाहुः यदिति । शास्त्रार्थग्रहणासमर्थो मन्दः । सोपि बुद्धिमतां पदं लभेदिति सम्बन्धः । भारती भगवत्कृपयैवेति भावः । यद्वा । मन्दो भगवद्भावमन्दोपि बुद्धिमतां सूरीणां पदं प्राप्यस्थानं लभेत् । यद्वा पदं भगवद्वचनरूपं वस्तु लभेदित्यर्थः । सूरित्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मवित्त्वम् । परब्रह्मज्ञानं भक्त्यैवेति 'भक्त्या मामभिजानाति', 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति वाक्याभ्यां बुद्धि-मत्पदेन भक्ता उच्यन्ते ॥ ४ ॥

दैन्यादिनैव भगवत्प्रसादेऽभिमतयाथार्थ्यवेदार्थज्ञानमित्यभिप्रेत्याहुः श्रुत्यर्थ इति । गम्भी-रत्वोक्त्या समुद्रता ध्वन्यते । तेन स्वयुक्त्या प्रतिपादनमशक्यमिति बोधितम् । तथाच 'नहि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थविचारः कर्तुं शक्य' इत्युक्तं श्रीमदाचार्यैरणुभाष्ये । मन्द-मतित्वोक्त्या स्वस्मिन् दैन्यप्रकटनेनानुकम्प्यत्वं ध्वनितम् । पिशुनात्मनां विदुषामुपहास्यत्वं यास्यामीत्यनेन पूर्वोक्तलक्षणलक्षितविद्वांसो मन्दमतिषु कृपां कुर्वन्तीति व्यज्यते ॥ ५ ॥

'अलौकिको हि वेदार्थो न युक्त्या प्रतिपद्यते । तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मन' इति श्रीमदाचार्योक्तवाक्यात् स्वयुक्त्या वेदार्थनिर्वचनस्याशक्यत्वात् 'निःश्वसितमस्य वेदा' इति श्रुतेः श्रुतीनां भगवद्वाग्रूपत्वादलौकिकाग्रेश्च तदधिष्ठातृत्वाच्छ्रीमदाचार्याणां चालौकिकाग्निरूप-त्वाच्छ्रुतीनां तदेकपरत्वात्तत्तात्पर्यस्य तत्रैव ज्ञापनाच्छ्रीमदाचार्योक्तार्थस्यैव वरीयस्त्वम्, अतः श्रीमदाचार्यकृपया बोधितं मयोच्यते, न तु स्वबुद्धिकल्पितमित्याहुः तथापीत्यादि । यद्यपि सर्वथा स्वशक्त्याऽशक्यत्वम्, तथापि श्रीमदाचार्यकृपया बोधितं तथैव कृतम् । मे इति

कृतं श्रुतिरहस्यं मे विद्वद्भिर्दृश्यतां मुदा ॥ ६ ॥
अथ श्रीवल्लभाचार्या रूपाष्टकसमन्विताः ।

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, मयेत्यर्थः । मया विरचितं श्रुतिरहस्यं पूर्वोक्तलक्षणलक्षितविद्वद्भिर्दृश्यतामित्यर्थः । श्रुतिरहस्यमित्युक्त्या तथा रहस्यपदार्थस्यान्यस्य ज्ञानं संभवति, किन्तु रहस्यविद एव तद्बोधनेन वा ज्ञानम्, एवं श्रीमदाचार्यकृपया बोधितस्य मम ज्ञानमिति मयोच्यत इति सूचितम् । किञ्च, रहस्यपदेन विजातीयाग्रे प्रकाशनमयोग्यम् । 'विजातीयजनाक्रान्ते गोपनीयं स्वयोनिवत्', 'गोपयेन्मातृजारव'दित्यादिवाक्यात् । स्वबुद्ध्यारूढत्वात् क्रियमाणस्यापि करिष्यतीत्युक्तम् । श्रीमदाचार्याणां वाक्पतित्वेन तदुक्तार्थस्यैव याथार्थ्यादन्योक्तस्य श्रुतिहार्दज्ञानाभावादिति श्रीमदाचार्यकृपयेत्यादिना सूचितम् । तथाच श्रुतिः 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वँ विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः' । अयमर्थोऽस्याः । त्वशब्दोऽन्यवाची । उतशब्दोऽपिशब्दस्यार्थे । स च भिन्नक्रमः । तथाच । शब्दोऽपि खलु शब्दस्वरूपमुपलभमानो याथार्थ्यापरिज्ञानान्न पश्यति । अपि खलु एकः शृण्वन् न शृणोति सरस्वतीहृदयज्ञत्वाभावात् । एनां वाचमित्यर्थः । अनभिमतार्थज्ञमाहार्धम् । अपि एकस्मै जायेव पत्य इति दृष्टान्तानुरोधेन स्वप्रियाय स्वपतये श्रीवल्लभाचार्याय 'वाक्पतिर्विबुधेश्वर' इति वाक्यात् । 'वागीशाने भगवति व्यासे व्यभ्रनभःप्रभे । गते मतिमतां श्रेष्ठे समाश्वास्य युधिष्ठिर'मिति द्रोणपर्वणि व्यासवाक्याद्वाक्पतित्वं 'तव स्तन्यं मन्ये' इतिशंकराचार्यवत् स्वस्वरूपं द्योतयितुम्, 'अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपति' रित्यात्मानुभवकथनाच्च । 'वाक्पतिर्वल्लभः कृष्णमुखं प्रादुर्भविष्यती'ति भविष्यवाक्याच्च 'अग्निर्वै मुख'मिति श्रुतेः श्रीमत्पुरुषोत्तममुखस्वरूपतया 'वाचां वह्नेर्मुखं क्षेत्र'मिति श्रीभागवतवाक्याच्च वाक्पतित्वं स्पष्टमेव । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज' इति संमोहनतन्त्रवाक्यात् । तन्वँ विसस्रे स्वात्मानं विवृणुते स्वात्मानं प्रकाशयति । अत्र दृष्टान्तः 'जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकाले शोभनवासाः स्वात्मानं विवृणुते' स्वात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्यर्थमादायैव 'न ह्यन्यो वागधीशाच्छ्रुतिगणवचसां भावमाज्ञातुमीष्टे यस्मात्साध्वी स्वभावं प्रकटयति वधूरग्रतः पत्युरेव । तस्माच्छ्रीवल्लभाख्य त्वदुदितवचनादन्यथा रूपयन्ति भ्रान्ता ये ते निसर्गत्रिदशरिपुतया केवलान्धन्तमोगा' इति श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीमदाचार्याणां साक्षात्पूर्णपुरुषोत्तमत्वेनाष्टविधैश्वर्यविशिष्टवेदोद्गितरूपनिरूपणं प्रतिजानते । अथेत्यादि । रूपाष्टकं तु षडैश्वर्यरूपधर्मसंयोगवियोगद्विविधधर्मिरूपतया चाष्टविधम् । रामानुजानां मते तु हेयप्रत्यनीकाशेषत्वाभ्यां षड्गुणैश्चाष्टविधैश्वर्यमिति । अथेत्यादिना श्रीमदा-

१ 'नहि परो वैश्वानरात्' इति पाठः ।

निगमोदिततद्रूपं वर्णयामि यथामति ॥ ७ ॥

ननु श्रीमदाचार्याणां निगमप्रतिपाद्यत्वेनाश्रवणात् कथं निगमोदिततद्रूपत्वमुच्यत इतिचेत् । न। अन्तर्मुखानां दैवानां नेयं शङ्का, किन्त्वासुराणां बहिर्मुखानाम्।

चार्या विषयः। वर्णयामीत्यनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः सूचितः । निगमोदितश्रीमदाचार्यस्वरूपज्ञानं च प्रयोजनम्, तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम्। पूर्णपुरुषोत्तमवच्छ्रीमदाचार्याणामपि निगमप्रतिपाद्यत्वमिति ज्ञानेन तच्छरणमवश्यं गन्तव्यम्। 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' 'आचार्यवान्नरो भक्त्या जीवन्मुक्तित्वमश्नुत' इति श्रुतिपञ्चरात्रवचनाभ्यामाचार्यवत एव साफल्यं जन्मनः। आचार्यपदनिरुक्तिस्तु निरुक्तावुदिता । 'कस्मादाचार्यः, आचारं ग्राहयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति बुद्धिमिति वे'ति। तत्र नारदपञ्चरात्राद्युक्तमाचारं ग्राहयति, याथार्थ्यवेदार्थमाचिनोति, एतेन वेदार्थकृत्त्वं बोधितम् । 'मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः' इत्यमरः। बुद्धिचयनं तु विवादादिसमये प्रतिपक्षिभूतवादिबुद्धिहरणरूपमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्तर्मुखानामिति । अन्तरङ्गभक्तानामित्यर्थः । तेषां तु श्रीमदाचार्यैः स्वस्वरूपप्रकाशनेन निगमोदितस्वरूपज्ञानाच्छङ्काभाव इत्यर्थः । 'विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये । अग्निं गीर्भिर्हवामहे' इति श्रुतेः । 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इति श्रुतेश्च । अर्थं त्वग्रेऽनयोर्निरूपयिष्यामः । अन्तरङ्गभक्तास्तु श्रीमदाचार्यरूपमन्येभ्योऽपि प्रकाशयन्तीति तेषां तु किमु वाच्यमित्यर्थः। तथा च श्रुतिः 'तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पद'मिति । अर्थस्तु श्रीमत्प्रभुचरणैर्निगदितो विद्वन्मण्डने श्रीगोकुलपरत्वेन । अत्र तु श्रीमदाचार्यपरत्वेनार्थः प्रदर्श्यते । 'सत्यसङ्कल्पितो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यती'त्यन्तःकरणप्रबोधविवृतौ श्रीगोकुलनाथचरणैर्विष्णुपदेन पूर्णपुरुषोत्तमो गृहीतः। एवं च विष्णोः पूर्णपुरुषोत्तमस्य यत्परमं पदं अत्युत्कृष्टमतिप्रियं वस्तु श्रीवल्लभाचार्याख्यम्। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्म्याङ्घ्रिवस्तुष्वि'त्यमरः । 'वदति वल्लभः श्रीहरे'रिति श्रीयमुनाष्टकसमाप्तौ श्रीहरिवल्लभत्वं स्वस्मिन् स्वेनैव प्रतिपादितम् । 'इति श्रीकृष्णदासेन वल्लभेन विनिश्चित'मिति संन्यासवरणविवृतौ वल्लभेन श्रीकृष्णवल्लभेनेत्यर्थ उदितः श्रीवल्लभचरणैः । 'प्रिया गोपीभर्तुः स्फुरतु सततं वल्लभ इति प्रथावत्यस्माकं हृदि सुभगमूर्तिः सकरुणे'ति श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तम् । ततश्च श्रीकृष्णवल्लभत्वं श्रीमदाचार्येषु स्पष्टमेव । यद्वा 'नमामि हृदये शेषे लीलाक्षीराब्धिशायिनम् । लक्ष्मीसहस्रलीलाभिः सेव्यमानं कलानिधिमि'ति श्रीसुबोधिनीकारिकया श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमस्य स्थानं श्रीमदाचार्यस्वरूपं तत् विप्रासः मेधाविनः शब्दब्रह्मपरब्रह्मविदः श्रीमदाचार्याणां वेदोदितस्वरूपज्ञाः । ननु स्तोतॄणामेव श्रीमदाचार्यस्वरूपज्ञानमत आह विपन्यव इति । विविधस्तोतारः श्रीमदाचार्ययशोगानपराः स्तुत्यादिना स्वस्मिन् दैन्यप्रदर्शकाः 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनमि'ति वाक्यात् 'स्वयशोगानसंहृष्टहृदयाम्भोजविष्टर' इति वाक्याच्छ्रीमदाचार्याः स्तोतॄन् स्वस्वरूपं

कलिकालध्वान्ताच्छादितबुद्धीनां तु वेदैरेव तद्रूपं न प्रकाश्यते, तेषामनधिकारात् । 'मामप्राप्यैवे'ति भगवता तेषामधमगतित्वोक्तेः ।

अथ स्वाचार्यप्रादुर्भावप्रतिपादकनिगमः प्रदश्यते तैत्तिरीये आनन्दवल्ल्याम् । 'ब्रह्म-

---

प्रदर्शयन्तीति भावः । ननु'अनन्यभक्तेषु ज्ञापिताशय' इति वाक्यादनन्यत्वमपेक्षितं भक्तेषु तत्राह, जागृवांसः श्रीमदाचार्यस्वरूपदर्शनगुणगानस्मरणानुभवादिषु जागरूकाः । एतेन श्रीमदाचार्यचरणस्मरणाद्यन्यविषये निद्रालुत्वं सूचितम् । यथाऽयं रात्रौ जागर्तीत्युक्त्या दिवा शयनं सूच्यते 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरि'ति गीतायाम् । ते समिन्धते प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

नन्वन्तरङ्गभक्तानां शङ्काभावादासुराणां तु वेदादिनापि स्वरूपज्ञानाभावाद्व्यर्थोऽयं प्रयत्न इति शङ्काव्युदासायाहुः किन्त्वित्यादि । आसुराणामिति । आसुरावेशेन बहिर्मुखतयाऽसुरसदृशानां दैवानामित्यर्थः । अतएव 'नाविर्भूयाद्भवांश्चेदधिधरणितलं भूतनाथोदितासन्मार्गध्वान्तान्धतुल्या निगमपथगतौ देवसर्गेऽपि जाता' इत्युक्तं प्रभुचरणैः । एतद्व्याख्यायामत्रान्धतुल्यत्वोक्त्या दैवानां मुक्तियोग्यत्वेन श्रुत्युक्तमुक्तिमार्गज्ञानसंभवेऽप्यसच्छास्त्रध्वान्तप्रवेशेनाज्ञानादन्धतुल्यत्वम् । न तु स्वाभाविकान्धत्वमिति तुल्यपदप्रयोग इति वल्लभचरणाः । एवंचासुरावेशित्वाच्छ्रीमदाचार्यस्वरूपाज्ञानम्, दैविजीवत्वाच्छ्रीमदाचार्यस्वरूपजिज्ञासोदय इति तेषां निगमप्रतिपादितश्रीमदाचार्यस्वरूपज्ञानार्थमयं यत्न इति भावः । सर्वथाऽऽसुराणां तु तत्स्वरूपाज्ञानमेवेत्याहुः कलिकालेत्यादि । 'प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष' इति वाक्यात् आसुराणां ज्ञानवत्त्वेऽपि 'ज्ञानिनामपि चेतांसी'ति वाक्यान्मोह एव । तेषां प्रवृत्तिस्त्वन्धपरम्परैव । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः । जङ्घन्यमाना अपियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा' इतिश्रुतेः । तेषां फलमाहुः मामित्यादि । 'अन्धं तमः प्रविशन्ति सम्भूतिं य उपासत' इतिश्रुतेः । श्रीमदाचार्यप्रतिपादकनिगमप्रकरणसङ्गत्यर्थमवतरणमाहुः अथेति । ब्रह्मविदित्यादि । अक्षरब्रह्मवित् परं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र परशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे तदित्येव वदेत् । पूर्वं ब्रह्मोक्त्या यत्परमित्याह तेन श्रेष्ठवाचिपरशब्देनोत्कर्षस्य सावधिकत्वात्तत्सान्निध्यात् । तस्मात्परं पुरुषोत्तमस्वरूपमेवात्राभिप्रेतमिति ज्ञायते । किञ्च, प्रतिवादिना तदात्मिर्नात्मिकैव वाच्या । तथा सति ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्मप्राप्नोतीत्यर्थः स्यात्, स चासङ्गतः स्यात् । साध्यसाधनव्याहतिश्चेति श्रीमदाचार्यचरणैरणुभाष्ये निरूपितमित्यभिप्रेत्याहुः अक्षरब्रह्मज्ञानमित्यादि । क्षरोऽक्षरोऽक्षरातीतश्चेतित्रैविध्यं सिद्धान्ते । तथा च गीतासु 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति । अर्थस्तु लोके 'क्षरश्चाक्षर एव च'ति पुरुषौ प्रथितौ, न स्त्रीप्रकृतिकौ,

नाप्यत्रान्यतरोऽपि । स्त्रीप्रकृतिः केवलजडप्रकृतिश्च पुरुषत्वेनोभयनिर्देशात् । एतेनाव्यक्तपदवाच्याक्षरस्य स्त्रीरूपत्वं परोक्तमपास्तम् । 'अव्यक्तोऽक्षर' इति गीतावाक्यविरोधाच्च । एव चेत्यनेन स्वरूपतः क्षरोऽक्षर एव चेति सूच्यते । क्षरत्वं च भगवदिच्छया प्रकृतिसंसर्गोपाधिकृतमेव । अतो 'जायते म्रियत' इति प्रवाहो न वस्तुतः । तदेतत् स्वयं व्याचष्टे **क्षरः सर्वाणि भूतानी**त्यादि । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि व्यष्टिभूतानि जीवशब्दाभिलपनीयानि भगवत्सच्चिदंशभूतानि चराचरत्वेन व्यपदिश्यमानानि । क्षरः पुरुषः । 'आब्रह्मभुवना'दितिवाक्यात् । अत्रैकत्वनिर्देशो व्यष्टीनां समष्टयैक्याशयेन । अचित्संसर्गोपाधिना वेति केचित् । कूटस्थो मूलभूतः सच्चिदानन्दात्मा भगवद्धामादिपदवाच्योऽपि स महदादि सृष्ट्वा कूटे भूतसमुदाये तिष्ठतीति वा, मूर्धन्यमणिरिव । ' अविनाशी वारेऽयमात्मा ' 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यौपनिषदज्ञाने साक्षात्कृतो योऽक्षरः स पुरुष उच्यते । भगवद्धर्माणां श्रुतावुपदेशादधिदैवादिष्वन्तर्यामी भगवानेवेत्यर्थकात् । 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्माभिलापा'दित्यनेन सांख्यमतं निराकृत्योक्तन्यायेन जीवान्तर्यामीति प्राप्ते 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयत' इतिसूत्रमुक्तवान्सूत्रकारः । एतदर्थस्तु । नेत्यनुवर्तते । शारीरश्च जीवो नान्तर्यामी, हि यतः, उभयेऽपि काण्वा माध्यन्दिनाश्च एनं 'विज्ञाने तिष्ठन्नि'त्यादिना प्रकारेणान्तर्यामिणो भेदेनैव जीवमधीयते । निःसंदेहार्थमुभयग्रहणम् । 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्निति काण्वाः । 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति माध्यन्दिनाः । विज्ञानात्मशब्दयोः शरीरपरत्वेन तयोर्भेदस्य स्पष्टत्वादिति भावः । एतेन शारीरो जीवः 'अन्तर्याम्यक्षर इति सिद्धम् । तथाचाक्षरस्याक्षरात्परत्वेन पुरुषोत्तमस्य च प्रतिपादिका श्रुतिः । 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं परिपश्यन्ति धीरा' इत्युक्त्वा 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवन्तीह विश्वं' मित्यक्षरस्वरूपं निरूप्य 'अक्षरात्परतः पर' इत्युक्तम् । क्षरात् परतोऽक्षरात् परः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । अनेन परत्वोपपादनेन स्पष्टं पुरुषोत्तमस्वरूपमुदितम् । तेनाक्षरस्य ब्रह्मत्वं तस्मात्परब्रह्मत्वं पुरुषोत्तमस्येति । कि'ञ्चैतद्वै तदक्षरं ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वमहस्व'मित्यादिना क्षरस्य ब्रह्मत्वं श्रुतौ निरूपितम् । एतेन क्षराक्षरनिरूपणेन मतान्तरं निरस्तम् । तदुत्तमाश्रयभूतं मुख्यस्वरूपमाह 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति । तुशब्दः पूर्वतो भेदं दर्शयति । एताभ्यामन्यो विलक्षणोऽमितसच्चिदानन्दात्मा पुरुषोत्तमः निरस्तसमस्तविकृतिरव्ययः ईश्वरोऽश्रुतैश्वर्यो विभिन्नधर्माश्रय इति यावत् । स लोकत्रयं गुणात्मकमाविश्यान्तर्यामिरूपो भूत्वा बिभर्ति, ततः परमात्मेत्युदाहृतः सर्वैः । यद्वा । नन्वक्षरपरमपुरुषोत्तमयोरपि भगवत्त्वात्को विशेषस्तत्राह **परमात्मेति** । परमश्चासावात्मेति । गङ्गाध्यात्माधिदैवतयोः स्वरूपमिति भावः । तथा च क्षराणि प्रकृतिकार्याणि तत्सम्बन्धी क्षरः । तदुत्कृष्टोऽक्षरः तदुत्तमः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतदेवाष्टमाध्याये 'अव्यक्तात्

विदाप्नोति पर'मित्यत्राक्षरब्रह्मज्ञानं साधनं परब्रह्मज्ञानं फलं च निरूप्य, 'तदेषाभ्युक्ते'-त्यारभ्य तस्यैव व्याख्यानं कोशादिजगदुत्पत्तिपर्यन्तं निरूप्य, रसात्मकपुरुषोत्तमप्राप्तिप्रस्तावे तत्साधनीभूतमाचार्यस्वरूपं निरूपयति । तत्र पूर्वमाचार्यप्रादुर्भावो न जातः अधुनैव जातस्तद्धेतुमपि । तथाहि । असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः, रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । अस्यार्थः । 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यत्र असत्पदं जगद्वाचकं न सम्भवति । 'सदेव सौम्येदमग्र आसी' दिति श्रुतिविरोधात् । जगतः सत्त्वेनैव विधानात् । तस्मात् सत्पदवाच्यः नित्यलीलास्थदैविजीवः । अग्रेपि सर्वत्र जातित्वादेकवचनं बोध्यम् । नास्ति सन्नित्यलीलास्थदैविजीवो यस्मिन् तदसत् एतादृशम्,

---

व्यक्तयः सर्वाः' इत्यादिना क्षरस्वरूपं निरूप्य 'परस्तस्मात्तु भावोऽन्यः' इत्यादिना अक्षरब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा 'पुरुषः स परः पार्थ' इत्यादिना पुरुषोत्तमस्वरूपं निरूपितम् । सर्वमिदमभिप्रेत्योक्तमक्षरब्रह्मज्ञानं साधनं परं ब्रह्म फलमिति श्रीमदाराध्यचरणैः । अतएव आनन्दमयाधिकरणे अक्षरब्रह्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या प्राकृतधर्मराहित्येन शुद्धत्वसम्पादनेन पुरुषोत्तमप्राप्तौ स्वरूपयोग्यता सम्पद्यते, तादृशजीवे स्वीयत्वेन वरणे भक्तिभावात्सहकारियोग्यतासम्पत्त्या पुरुषोत्तमप्राप्तिर्भवतीति श्रीमदाचार्यचरणैरणुभाष्ये । आनन्दात्मके सत्यपि तस्य परिच्छिन्नत्वान्न परमफलत्वमत आनन्देऽपरिच्छिन्नत्वमेव परमफलतावच्छेदकमिति च तत्रैवोक्तं तैरित्यलम् । तदेषाभ्युक्तेति । तदित्यव्ययम् । तत्पूर्वोक्तं ब्रह्मविदः परप्राप्तिलक्षणमर्थं विशदतया प्रतिपाद्यत्वेनाभिमुखीकृत्योपगृह्य ऋगेषा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते' त्येषा ऋक् । 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तममि'ति गीतोक्तविदितपरब्रह्मकैरुक्ता । पूर्ववाक्योक्तार्थवैशद्यमनया क्रियत इत्यर्थः । तत्साधनीभूतमिति । पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनीभूतमित्यर्थः । 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः । रसात्मकपुरुषोत्तमसाधनीभूतत्वेन श्रीमदाचार्याणामपि रसात्मकत्वं ध्वनितम् । तद्धेतुमपीति । एतत्कालिकप्रादुर्भावकारणमपीत्यर्थः । श्रुतिं निरूप्य तदर्थमाहुः अस्यार्थ इत्यादि । जगद्वाचकं न सम्भवतीति असत्त्वेन जगतो बोधकं न सम्भवतीत्यर्थः । असत्त्वेनाज्ञानं त्वासुराणामेव । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वर'मिति गीतायाम् । ते आसुराः जगत् असत्यमप्रतिष्ठितमनीश्वरमाहुरित्यर्थः । 'असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरेर्नैव विदुः परां हि याम् । सत्यस्वरूपं जगदेतदीदृक् स्रष्टा त्वभूत्सत्यकर्मा महात्मे' तिश्रुतेः । सत्यकार्यं सत्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठितमिति । 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाना' इति श्रुतेश्च । तस्माज्जगतः सत्यत्वमेवेति निरूपितं बहुशोऽस्मत्परिवृढैर्विद्वन्मण्डनादिषु । तर्हि सत्पदस्य कीदृशोऽर्थस्तत्राहुः नित्यलीलास्थदैविजीव इति । नित्यविशेषणेनानित्यत्वं तासां निरस्तं वेदितव्यम् । नित्यत्वस्यापनं तु

वै इति निश्चयेन । इदं दृश्यमानं जगत् अग्रे पूर्वं आसीत् । ततः बहुकालानन्तरं नित्यलीलास्थजीवः परस्परं शापवशाद्गर्वादिच्छावशाद्वा जगति समागत इति, वै इति निश्चयेन सत् । नित्यलीलास्थदैविजीवयुक्तं जगदजायत । तदा तस्मिन् काले पूर्वोक्तजीवाना-

---

सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यत' इति श्रीगीतावाक्यात् । 'सतामयं सारभृतां निसर्ग' इति 'सन्त आत्माहमेव चे'ति श्रीभागवतवाक्याभ्यां सच्छब्देन भक्ता ग्राह्या इति भावः । दृश्यमानमिति । इदंशब्दस्य प्रत्यक्षवाचित्वादिति भावः । 'इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्' इत्यभियुक्तोक्तेः । शापवशादिति । यथा श्रीराधाश्रीदाम्नोः शापादिकं ब्रह्मवैवर्तादिषु प्रसिद्धम् । शापादिष्वपि भगवत एव निमित्तता । 'आसक्तौ भगवानेव शापं दापयति क्वचि'दिति पुष्टिप्रवाहमर्यादायाम् । नन्वेवं सच्छब्दस्य दैविजीववाचकत्वे इदं सदिति सामानाधिकरण्यं न सम्भवतीति सच्छब्दः सद्विशिष्टजगति लाक्षणिक इत्यभिप्रेत्याहुः नित्यलीलेत्यादि । यथा 'गवि च युक्त' इत्यात्वविधायकवार्तिकोदाहरणेऽष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवं तद्युक्तत्वाच्छकटमप्यष्टागवम् । यथा च 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययो'रिति सूत्रोदाहरणे कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं तत्साधनत्वात्तद्वद्गोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनं तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि कौपीनम् । यथा वा 'नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटच'इत्यस्मिन्सूत्रोदाहरणे नासिकाया नतं नमनमवटीटम् अवनाटम् अवभ्रटम् तद्योगान्नासिका अवटीटा पुरुषोऽप्यवटीट इति । यथा वा 'चक्रच्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाऽजनश्च । कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्युपेन्द्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तादि'ति भागवतपद्ये धनुर्धरो मधुहाऽसिधरोऽजनश्च शङ्खधर उरुगायश्चेति व्याख्यातं श्रीधरस्वामिना एवमत्रापि बोध्यम् । पूर्वोक्तजीवानामिति । नित्यलीलास्थदैवानामित्यर्थः । तत्प्रतिपादकं मन्त्रद्वयम् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा' इत्येकः । 'अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्तधामभिरि'ति द्वितीयः । अनयोरर्थः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, 'अग्निना अग्निमयजन्त देवा'इति निरुक्तम् । तदर्थस्तु 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेः । 'आचार्यो भगवानग्नि'रितिवाक्यात् । 'हुताशनावतारश्च शेषरूपः सुदर्शनः' । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज' इति संमोहनतन्त्रवाक्यात् 'वैश्वानरो यज्ञभोक्ता सूत्रभाष्यप्रदर्शकः । वाक्पतिर्वल्लभः कृष्णमुखं प्रादुर्भविष्यती'ति भविष्याच्छ्रीवल्लभाचार्योऽग्निपदवाच्यः । तेन सह अग्निं श्रीमत्पुरुषोत्तममित्यर्थः । 'अर्चिष्मानर्चितः कुम्भ' इति 'अनन्तो हुतभुक् भोक्ते'ति विष्णुसहस्रनामवाक्याभ्याम् । विष्णुसहस्रनाम्नोऽपि शक्तिग्राहकत्वात् । एतेषां नाम्नां योगरूढत्वादित्यग्रे वक्ष्यामः । देवाः देवसर्गोत्पन्ना भक्ता इत्यर्थः । ते अयजन्त महता प्रबन्धेन विद्वन्मण्डनादिषु कृतं श्रीमत्प्रभुभिरिति ततोऽवधेयम् । 'सद्भावे साधुभावे च

सेवनमकुर्वन्त । श्रीमदाचार्यसाहित्योक्त्या दैवानां शिक्षणार्थं तत्साहित्येन सेवनमिति व्यज्यते । 'जनशिक्षाकृते कृष्णभक्तिकृन्निखिलेष्टद' इति श्रीप्रभुचरणैरगादि । यद्वा यज्ञं विष्णुम्, 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेः । यज्ञेन मानसकल्पेन मानसोपस्करेणायजन्त । 'मानसी सा परा मते'ति वचनान्मानससेवनस्य श्रैष्ठ्यं 'यज्ञेन मानसेन संकल्पेने'ति विद्यारण्येनोदितम् । सिद्धान्ते मानसोपस्कार आत्मप्राणेन्द्रियरूपः, तेषां भगवदेकपरत्वम् । 'ता नाविदन्' 'मन्मनस्का' इत्यादि श्रीभागवतवचनैः श्रीव्रजसुन्दरीषु प्रसिद्धाः । भगवत्सेवनस्य श्रैष्ठ्यमाह तानीत्यादि । तस्मात्तानि भगवत्सेवारूपाणि धर्माणि प्रथमानि मुख्यान्यासन् । तेषां परब्रह्मावाप्तिलक्षणं फलमाह ते इत्यादि। ते दैविजीवाः । ह इति स्फुटम् । नाकं न अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन् परमानन्दरूपे साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमसेवनरूपे फले । 'नभ्राणनपान्नवेदा नासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्ये'ति सूत्रेण निपातितो नाकशब्दः । महिमानः महिताः श्रेष्ठाः । सचन्ते 'षच समवाये' । परमानन्दनिर्भरा भवन्ति । परमानन्दका भवन्तीति विद्यारण्यो जगादेत्यर्थः । भगवत्सेवनमन्तरङ्गभक्ताः कुर्वन्तीति सदाचारमभिप्रेत्याह यत्रेत्यादि । यत्र परमानन्दे श्रीपुरुषोत्तमे साध्याः साधकाः सेवकाः सन्तीत्यर्थः । यद्वा । ये यज्ञेन यज्ञमयजन्त ते देवा भवन्ति । आसुरभावनिवृत्तिपूर्वकलीलानुभवयोग्या भवन्तीत्यर्थः । अत्र यजनं सेवैव । पूजा तु पुष्टिमार्गातिरिक्तमार्गे पूजायां विभूतिरूपो भगवान् सेव्यः । सेवायां तु साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमः सेव्य इति महान् भेद इत्यन्यत्र विस्तरः । यद्यत्र यजधातोः पूजार्थकतैव, तर्हि ते ह नाकं महिमानः सचन्त इति विरोधापत्तिः तत्र परमानन्दानुभवफलाभावात् । तानि धर्माणीत्यादिकं पूर्ववत् । तेषां फलमाह त इत्यादि । ह इति स्फुटौ । नाकं नाके 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरमि'ति लक्षणप्रतिपाद्ये व्यापिवैकुण्ठे । महिताः श्रेष्ठाः सन्तः सचन्ते श्रीपुरुषोत्तमानन्दानुभविनो भवन्तीत्यर्थः । आसुरभावनिरसनेन साक्षात्पुरुषोत्तमलीलानुभविनो भवन्तीति भावः । एवं दैवानां भगवत्सेवनफलं निरूप्यान्तरङ्गभक्ता अपि भगवत्सेवनमेव कुर्वन्तीत्याह । यत्र व्यापिवैकुण्ठे साध्याः भगवत्सेवाकारकाः सन्तीति वर्तमानप्रयोगेण तेषां नित्यत्वमुदितम् । विराड्रूपसाधका देवास्तदुपासका महात्मान इति विद्यारण्येनेरितम् । अस्मिन्मन्त्रे साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमलीलानुभवित्वं सर्वदा विद्यमानत्वं सर्वतः श्रेष्ठत्वं नित्यलीलास्थदैविजीवानां निरूपितम् । द्वितीयमन्त्रे तु परस्परं शापवशाद्भगवदिच्छया वा भूतले समागतास्तेषामुद्धारार्थं श्रीमदाचार्याः श्रीविट्ठलनाथा वा प्रादुर्बभूवुरिति प्रतिपाद्यते अत इत्यादिना । अतःकारणादेवा अन्तरङ्गभक्ताः नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु । अवधातुनिरूपितमस्मच्छब्दे कर्मत्वम् । रक्षणं चात्र भगवत्सेवानुभवप्रतिबन्धनिवारणपूर्वकभगवद्रसानुभवदानम् । यद्वा अवन्तु प्रीणन्तु प्रसन्ना भवन्त्वित्यर्थः । तेषां प्रसन्नतयाऽस्माकमखिलेष्टसिद्धिरिति भावः । भगवदिच्छया शापवशाद्वाऽवनितले प्रकटास्तेषामुद्धारार्थं श्रीवल्लभाचार्याः श्रीविट्ठलनाथा वा प्रादुर्भूता इत्याह यतो विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि ।

'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्यात् 'शास्त्रयाथार्थ्यकथने यस्यास्यं स स्वयं-पुमान् । वस्तुतः कृष्ण एवास्ति स्वमाहात्म्यनिरूपक' इति वाक्याच्च 'नमो विष्णवे बृहते करोमी'ति श्रुतेश्च । 'विप्रोऽहं वल्लभो नाम्ना भविष्यामि कलौ युगे' इति नारदपञ्चरात्रे भगवद्वाक्याच्च । विष्णुपदेन श्रीवल्लभाचार्या ग्राह्याः । यतो येषामुद्धारार्थं पृथिव्याः पृथिव्यामवतीर्य विचक्रमे इत्यर्थः । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चे'ति सूत्रेण पञ्चमी । आसनात्प्रेक्षत इतिवत् । सप्तधामभिः सप्तपौत्रैः वक्ष्यमाणनामकैः सह विष्णुः श्रीवल्लभाचार्यः विचक्रमे पृथिवीपरिक्रमणं कृतवान् । 'वारत्रयविधिकलितभूवलयपरिक्रमे'तिभक्तवचसा पृथ्वीपरिक्रमश्रवणात् । अत्र विष्णुपदे तन्त्राश्रयणेन श्रीविठ्ठलेशोऽपि ग्राह्यः । 'तदाहं वल्लभकुले द्विजाचाररतेऽमले । अवतीर्य परं रूपं दर्शयिष्ये मनोहरम् ॥ पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम वल्लभे । गोकुलं मत्पदं नित्यं यत्रास्ते वै मुदावहम् ॥ कालिन्दी सरितां श्रेष्ठा यत्र गोवर्धनो गिरिः । आदिमध्यावसाने वै वासो मे तत्र निश्चितम् ॥ वर्तते विश्रुतं पूर्वं त्वया चास्ति परन्तप । अपि चान्तर्हितं रूपं सर्वलोचनगोचरम् ॥ करिष्ये विमलं सौम्यं व्रजभक्तसुखावहम् । विठ्ठलेशेति विख्यातिं गमिष्ये जगतीतले ॥ आदावहं चैकरूपो बहुरूपधरस्तत' इत्यादि ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतैर्ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यैः विष्णुपदेन श्रीविठ्ठलेशोऽप्यत्र ज्ञातव्यः । तन्त्रं तु द्विविधम् । शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तदुभयोर्लक्षणं तु अर्थभेदाच्छब्दभेद इति नये सकृत्ताल्वोष्ठपुटव्यापाराच्छब्दोच्चारणे श्रोतुर्यत्र विनिगमनाविरहाच्छब्दद्वयज्ञानं तत्राद्यं, अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नये तादृशव्यापारात् प्रकाशितैकशब्देन विनिगमनाविरहादनेकार्थबोधे द्वितीयम् । यथा 'विद्वन्मानसहंसवैरिकमले'त्यादौ मानसमेव मानसमिति श्लिष्टरूपकालङ्कार इति । एवं च श्रीविठ्ठलेशः सप्तधामभिः सप्तपुत्रैः । 'स जयति गिरिधरदेवो गोविन्दो बालकृष्णश्च । श्रीवल्लभरघुनाथौ श्रीयदुनाथो घनश्याम ' इति नामकैः सहः । सहार्थे तृतीया । विनापि तद्योगे 'वृद्धो यूने'ति निर्देशात् । पृथिव्याः पृथिव्यामवतीर्य दैवोद्धारार्थं विचक्रमे पृथिवीपरिक्रमणं कृतवान् । 'देशान्तरे प्रवेक्ष्यामि मद्भक्तानुग्रहाय वै ' इति ब्रह्माण्डवचनात् । धामत्वेनोपादानं शरणापन्नानां सकलाज्ञानान्धकारनिवृत्तिसकलदोषदाहकसामर्थ्यवत्तया । श्रीमदाचार्याणां श्रीमत्प्रभूणां तत्पुत्राणां तद्वंशोद्भवानां चावतारस्य भविष्यत्त्वाच्छ्रुतिषु भूतत्वेनोपादानं भविष्यदवतारस्य श्रीमद्रामचन्द्रस्य श्रीवाल्मीकिरामायणे चरित्रवर्णनवत् । किञ्च श्रुतीनां ज्ञानं सार्वकालिकमिति श्रीमदाचार्यज्ञानस्य विद्यमानत्वेन भूतनिर्देशः । किञ्च यथा श्रीमत्पुरुषोत्तमस्य तल्लीलानां च सदा विद्यमानत्वं तथा श्रीमदाचार्याणां तल्लीलानां च नित्यत्वम् । यथा 'निःश्वसितमस्य वेदा' इति श्रुत्या 'वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ' इति वाक्याच्च वेदानामनादित्वे श्रीवामनाद्यवतारस्य भविष्यस्य तत्कर्मणश्च 'त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां ' ' विचक्रमे पृथिवीमेष एतां ' ' यतो विष्णुर्विचक्रमे ' ' इदं विष्णुर्विचक्रमे ' इत्यादि श्रुतिभिरुक्तत्वात् नित्यत्वे सत्येव सङ्गच्छते । एवं सर्वलीलानां विद्यमानत्वेन श्रुतीनामनुभवत्वाद्भविष्यतीनामपि भूतत्वेन निर्देश.

मुद्धारार्थं स्वयं रसात्मकपुरुषोत्तम आत्मानं स्वस्वरूपं श्रीवल्लभाचार्यमकुरुत प्रादुर्भूतं

इति दिक् । आवरणभङ्गेऽप्युक्तम् । 'भूतार्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यप्रतिपादने वेदस्य सर्वज्ञेश्वरवाक्यत्वेन पुराणेषु सूतोक्तिकथनवत् भाविनोऽप्यर्थस्य तथा कथनोपगमेऽप्यदोषात् । वस्तुतस्तु वेदानां भगवल्लीलावेदकत्वेन तासां च नित्यत्वेन 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्य' मित्यादिश्रुतिभिस्तादृशव्यवहारकालेऽपि सर्वस्य पुरुषरूपतया नित्यत्वेन चादोष' इति । एवं च देवोद्धारार्थं प्रादुर्भाव इति श्रुत्या सिद्धम् । तदेवाहुः उद्धारार्थमिति । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' इति गीतोपनिषदि । धर्मस्य पुष्टिमार्गस्य ग्लानिर्मान्द्यम् । अधर्मस्य भूतनाथोदितमायावादिमार्गस्य । तदा तस्मिन्काले । आत्मानं श्रीवल्लभाचार्यादिकं सृजामि प्रादुर्भावयामीत्यर्थः । 'त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन' इति श्रुतौ आधिदैविकधर्मरूपत्वेन धर्मप्रतिबन्धकाधर्मनिरासायावतरणं युक्तमेव । विस्तरार्थस्तु मूले एव स्फुटीभविष्यति । नाविर्भूयादितिपद्येन श्रीमत्प्रभुचरणैः श्रीमदाचार्यावतरणमन्तरा तेषामुद्धारो न स्यादिति प्रतिपादितम् । आत्मानमित्यादि । 'आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु स सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती'ति छान्दोग्यश्रुतेः । 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'ति सूत्राद्वैश्वानरस्य परमात्मत्वम् । आत्मानं वैश्वानरमिति सामानाधिकरण्येनात्मशब्देन श्रीवल्लभाचार्या ज्ञातव्याः । 'स्मर्यमाणमनुमानं स्यादि'ति सूत्रे 'अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित' इति स्मर्यमाणमत्रापि स एव वाच्य इति मध्वभाष्ये गीतावाक्यं प्रमाणमुक्तम् । यद्यप्यस्मिन्वाक्ये विभूतिरूपत्वं भगवतस्तथाप्युदाहृतश्रुतिसूत्राभ्यां परब्रह्मत्वमेव वैश्वानरस्य । किञ्च, 'गीतावाक्येऽपि सन्देहे व्याससूत्रेण निर्णय' इति 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम्' इति शास्त्रार्थनिबन्धे श्रीमदाचार्यचरणोक्तेः । एवं सति 'वैश्वानरो वल्लभाख्य' इति वाक्यात् 'हुताशनावतारश्च शेषरूपः सुदर्शनः ।' 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मजः । रामानुजः शेषरूपो निम्बार्कोऽथ सुदर्शन' इति संमोहनतन्त्रात् 'आचार्यो भगवानग्नि'रितिवचनात् 'वैश्वानरो यज्ञभोक्ता सूत्रभाष्यप्रदर्शकः । वाक्पतिर्वल्लभः कृष्णमुखं प्रादुर्भविष्यती'तिभविष्यवाक्यात् 'कृष्णवर्त्मा वल्लभाख्यो वेदवेदान्ततत्त्ववित् । कृष्णात्मा भक्तरक्षार्थं प्रादुर्भूतो भविष्यती'ति सनत्कुमारसंहितावचनाचेत्याद्यनेकवाक्याच्छ्रीमदाचार्याणां पूर्णपुरुषोत्तममुखारविन्दाधिष्ठात्रलौकिकवैश्वानरत्वेनात्मत्वमत्राधितम् । किञ्च व्याससूत्रमाध्वभाष्यटीकायाम् 'आत्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र क्वचिदिष्यत' इति पुराणवाक्येन पूर्णपुरुषोत्तमस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मशब्दस्य वाचकत्वेन श्रीमदाचार्याणा'मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति श्रुत्या 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'ति सूत्रा'द्वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्याच्च पूर्णपुरुषोत्तमत्वेनात्मशब्दस्य वाचकत्वमित्यभिप्रेत्यात्मशब्दस्यार्थमाहुः स्वस्वरूपं श्रीवल्लभाचार्यमिति । ननु आत्मशब्दो लोकवद्गौणोऽस्तु ।

कृतवान् । वस्तुतस्त्वन्याचार्येषु रसात्मकपुरुषोत्तमप्रतिपादकत्वाभावात् श्रीवल्लभाचार्या एव ग्राह्या नान्ये । तस्मात् दैवोद्धारार्थमादुर्भावात् तत्सुकृतं तदुद्धारकं सुष्ठु कृतं

यज्ञदत्तो ममायमात्मेतिवदिति चेन्न। इमां शङ्कामपहर्तुं सूत्रकारः सूत्रमसूत्रयत् 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा'दिति। अर्थस्तु भाष्ये श्रीमदाचार्यचरणैर्निगदित इति ततोऽवधेयः। अत्र श्रीमदाचार्यवाचकात्मशब्दोपादानेन 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दिति श्रुतिसूत्रैः "सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदे'ति श्रीमदाचार्योदितवाक्येन चानन्दमयत्वमनेकानन्दमयगुणार्णवत्वमप्राकृतसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्ययौवनाद्यनन्तकल्याणगुणनिधित्वं स्वाभाविकज्ञानबलैश्वर्यशक्तितेजःसौशील्यवात्सल्यमार्दवार्जवसौहार्दसाम्यकारुण्यमाधुर्यौदार्यचातुर्यस्थैर्यपराक्रमसत्यसङ्कल्पकृतित्वकृतज्ञताद्यसंख्येयगुणार्णवत्वं सूचितम्। **प्रादुर्भूतं कृतवान्** प्रादुर्भावितवानित्यर्थः। 'तस्यैवात्मानुभावप्रकटनहृदयस्याज्ञया प्रादुरासी' दित्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः। नन्वात्मपदेनान्याचार्याणां ग्रहणमस्तु, किमिति श्रीवल्लभाचार्याणामेव ग्रहणमिति चेत्तत्राहुः **वस्तुतस्त्वित्यादिना। रसात्मकेति।** रसात्मकप्रतिपादनं वस्तुतस्त्वन्याचार्यैर्न कृतमिति भावः। यद्वा रसात्मकपुरुषोत्तमस्य प्रतिपादनं यस्मिञ्छास्त्रे तद्रसात्मकपुरुषोत्तमप्रतिपादकं शास्त्रं तस्य भावस्तत्त्वं, तस्य शास्त्रविषयस्याभावात् रसात्मकपुरुषोत्तमप्रतिपादकशास्त्रमन्याचार्यप्रतिपादकं न भवतीत्यतोऽत्रात्मशब्देनान्ये न ग्राह्या इत्यर्थः। अत्र प्रकरणे पुरुषोत्तमस्य 'रसो वै स' इतिश्रुत्या रसत्वेन निरूपणाज्जीवस्य रसस्यैव लाभो 'रसं ह्येवायं लब्ध्वे'त्यनया निरूपणात् पुरुषोत्तमप्राप्तिसाधनीभूतश्रीमदाचार्याणामपि रसरूपत्वं, प्रकरणार्थस्य नियामकत्वात्। तथाच काव्यप्रकाशादौ 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव' इति। श्रीमदाचार्याणां रसरूपत्वं तु यथा रसेषु शृङ्गारस्य प्राधान्येन तत्संयोगविप्रयोगोभयात्मकत्वेन श्रीमदाचार्येषु 'तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इतिवाक्यात् तदुभयात्मकत्वम्। किञ्च 'कृष्णाधरामृतास्वादसिद्धिरत्र न संशयः' इति सर्वोत्तमस्तोत्रपाठमात्रेण जीवानामपि रसाप्तिः, किमु तत्र 'विरहानुभवैकार्थसर्वत्यागोपदेशक' इतिवाक्यात् 'स्वामिन् श्रीवल्लभाग्ने क्षणमपि भवतः सन्निधाने कृपातः प्राणप्रेष्ठव्रजाधीश्वरवदनदिदृक्षार्तितापो जनेषु। यत्प्रादुर्भावमाप्नोत्युचिततरमिदं यत्तु पश्चादपीत्थं दृष्टेऽप्यस्मिन्मुखेन्दौ प्रचुरतरमुदेत्येव तच्चित्रमेत'दिति वाक्याच्च वियोगरसानुभावकत्वम्। किञ्च 'यदङ्ग दाशुषे त्व'मिति श्रुत्या 'अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जात' इति श्रीभागवतवाक्याच्च। 'अग्निर्वै मुख'मिति श्रुतेश्च 'श्रीकृष्णास्यं कृपानिधि'रिति वाक्याच्च श्रीमदाचार्याणां रसरूपपुरुषोत्तमास्यत्वेन पुरुषोत्तमावयवस्य पुरुषोत्तमरूपत्वेन रसरूपत्वं स्पष्टमेवेत्यलम्। अन्याचार्येषु सुदर्शनशेषहनुमच्छङ्कराद्यवतारेषु शृङ्गाररसस्याभावत्वं स्पष्टमेव। **तदुद्धारकमिति।** तेषामुद्धारो यस्मिन्

भगवत्सेवादिकृतिरूपं जीवान् प्रति, उच्यते उपदेशः क्रियते । तदन्योपदेशनिषेधमाह ' यद्वै तत्सुकृतं तस्मात् ' इति । वै निश्चयेन यद्वल्लभाचार्योक्तं तदेव सुकृतं नान्यत् । तदुपदेशफलमाह 'रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति । रसः रसात्मकफलरूपः श्रीकृष्णः । वै इति निश्चयेन सः यो ' ब्रह्मविदाप्नोति पर ' मित्यत्र परशब्देन रसात्मकफलरूपः पुरुषोत्तमः प्रतिपादितः ।

ननु ' ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्रोक्तफलात्मकपुरुषोत्तमस्य कथं रसरूपत्वं यस्य स इति तच्छब्देन परामर्शः क्रियते इत्याशङ्कानिरासायानन्दमयाधिकरणे ' ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यस्य व्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणैर्व्याख्यातं 'विपश्चिता विविधं पश्यच्चित्त्वम् । पृषोदरादित्वात्पश्यच्छब्दशावयवस्य यच्छब्दस्य लोपं कृत्वा व्युत्पादितो विपश्चिच्छब्दस्तेन विविधभोगचतुरेण सह सर्वान्कामानश्नुत इत्यर्थः ।' ' रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति रसं नित्यलीलास्थरसात्मकपुरुषोत्तमं अयं जीवः हीति निश्चयेन श्रीमदाचा-

---

तत्कर्म नामोपदेशब्रह्मसम्बन्धादिरूपमित्यर्थः । सुष्ठुकृतमिति 'अपदुःसुषु स्थः कु'रिति सूत्रेण सुपदात् स्थाधातोः कुप्रत्यये षत्वे ष्टुत्वे सुष्ठु इति रूपम् । भगवत्सेवादीति । ब्रह्मसम्बन्धादिना सर्वदोषनिवृत्तौ भगवत्सेवायामधिकारो भवतीति भावः । उच्यते । श्रीमदाचार्यैरिति शेषः । उक्तम् श्रुत्यर्थादिकम् । नान्यदिति अन्योक्तमित्यर्थः । 'न ह्यन्यो वागधीशा'दित्यादिनान्यव्याख्यातश्रुत्यर्थस्य भ्रान्तिग्रस्तत्वादिति भावः । श्रीभागवतार्थस्याप्यन्यप्रोक्तस्य याथार्थ्याभावात् । ' अर्थं तस्य विवेचितुं न हि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिरि'ति सुबोधिन्यारम्भे श्रीमदाचार्यैः स्वयमेवोक्तत्वादिति भावः । रसात्मकफलरूप इति रसस्यैव लाभोक्त्या फलत्वमिति भावः । ' त्वयि सर्वरसे ' ' मल्लानामशनि'रित्यादिश्रीभागवतवाक्याभ्यां सर्वरसरूपत्वम् । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शकत्वादाहुः य इत्यादि ।

नन्वित्यादि । ब्रह्मविदेत्यत्रोक्तफलात्मकपुरुषोत्तमस्य स इति तच्छब्देन यस्य परामर्शः क्रियते, तस्य कथं रसरूपत्वमित्याशङ्कानिरासायेत्यन्वयः । इत्यर्थ इति । एतत्पर्यन्तं श्रीमदाचार्यचरणोदितं व्याख्यानम्, 'एतदग्रे एतेन परप्राप्तिपदार्थ उक्तो भवति, शुद्धिपुष्टिमार्गीयादस्य भक्तस्य स्वातन्त्र्यं भोग उच्यते, सहभावोक्त्या ब्रह्मणो गौणत्वम्, अत एव भक्ताधीनत्वं भगवतः स्मृतिष्वप्युच्यते । 'अहं भक्तपराधीनः' 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'त्यादिवाक्यै'रिति तत्रैव निरूपितं तैः । एतेन विविधभोगचातुर्यविशिष्टतानिरूपणेन रसरूपत्वं स्पष्टमेव । भक्तस्य मुख्यत्वप्रतिपादनेनात्र रसरूपत्वं स्फुटम् । शृङ्गारे नायिकायाः प्राधान्यात्तच्च व्रजसुन्दरीष्वेवेति भावः । इदंशब्दस्य पुरोवर्तिपदार्थवाचकत्वेन श्रीमदाचार्योक्तकृपाविशिष्ट इत्याहुः श्रीमदाचार्योक्ते-

योक्तसुकृतविशिष्ट एव जीवो नान्यः लब्ध्वा प्राप्य आनन्दी भवति सेवाफलोक्तफलं यथाधिकारं अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलं लब्ध्वा आनन्दमयविग्रहो भवतीत्यर्थः । अग्रे 'को ह्येवान्या'दित्यादिभिस्तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।

किञ्च 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमपरत्वं वेदमात्रस्य

त्यादि । जीव इति । शुद्धपुष्टिमार्गीय इत्यर्थः । नान्य इति । अन्यो मर्यादाप्रवाहस्थ इत्यर्थः । प्राप्येति रसपदेनान्वयः । आनन्दी भवतीति । च्विप्रत्ययोऽत्र । एवं च यदा भगवानानन्दं ददाति, तदाऽऽनन्दी भवति । आनन्ददानं चाविद्यानिवृत्तिपूर्वकालौकिकभगवत्सेवोपयोगिदेहसंपत्तौ पश्चाद्विरहभावेऽतितीव्रत्वेन सर्वोपमर्दिना शरीरप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि नष्टानि स्युर्यदि तत्तद्रूपं ब्रह्म तेषु तेषु न प्रविष्टं स्यात्, जीवे त्वानन्दमयः प्रविशतीति रसात्मकत्वादानन्दात्मकमेव विरहभावमनुभूय पश्चात्प्रादुर्भूतं प्रभुस्वरूपं प्राप्य प्रभुरानन्ददानं करोति तदानन्दीभवतीत्यभिप्रेत्याहुः **सेवाफलोक्त**मित्यादि । फलप्रकरणे 'एवं कार्ये योगमायाया' इति प्रतीकमुपादाय टिप्पण्यां 'रसं ह्येवाय'मित्यस्यार्थ उदितः । सर्वोत्मलक्षणः स्थायिभावो रसस्तमेव लब्ध्वाऽऽनन्दवान् भवति, तादृशे प्रभुः स्वरूपानन्दं ददाति । तथा लाभकथनेन भगवद्दत्त एव प्राप्यते, नान्यथेति सूच्यते । एवकारः सर्वत्रानुषज्यते । तथाहि । रसमेव लब्ध्वा यथा तं लब्ध्वा तथा भवत्येव तथा भूत्वाऽऽनन्द्येव भवति, न तु लौकिकदुःख्यपीति चेत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । **सेवोपयोगिदेह** इत्यादि । तथा चाणुभाष्ये आनन्दमयाधिकरणे'ऽस्माल्लोकात्प्रेत्ये'ति वाक्ये इदंशब्दप्रयोगात् प्राकृतगुणमयं प्रपञ्चमतिक्रम्य गुणातीतं प्रपञ्चं साक्षात्सेवोपयोगिनं प्राप्नोतीत्यवगम्यते इत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । यद्यपि सायुज्यपदेन पुरुषोत्तमस्य स्वरूपे लीनत्वं जीवस्य, तथापि सह युनक्तीति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यमिति व्युत्पत्त्या सायुज्यशब्देन पुरुषोत्तमलीलानुभवत्वम्, अन्यथा 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' श्रुतिप्रतिपादितभोगानुपपत्तेः । अत एव श्रीमदाचार्यचरणैः'जीवस्य ब्रह्मण्येव लयेन लीलारसाननुभवेन नाश एव स' इत्यानन्दमयाधिकरणेऽणुभाष्ये । इदमेव मोक्षस्वरूपम् । श्रीवैष्णवानां मते तु चरमशरीरजनकादृष्टजन्यभोगानन्तरं भगवच्छेषत्वप्रमितिपूर्वकातुलनानाविधकैङ्कर्ययोग्यत्वे सति नित्यज्ञानानन्दाविर्भावो मोक्ष इति । अस्यार्थः । चरमं यच्छरीरं तज्जनकं यददृष्टं तज्जन्यो यो भोगः सुखान्यतरसाक्षात्कार इति यावत् तदनन्तरं या भगवच्छेषत्वप्रमितिः । शेषत्वं मत्तोऽयमुत्कृष्टोऽहमस्मादपकृष्ट इति यावत् । तद्योगे सति नित्यौ यौ ज्ञानानन्दौ तयोराविर्भावो व्यक्तिर्मोक्ष इति । अत्रापकृष्टताग्रन्थबाहुल्यभयान्नेह प्रतन्यते । श्रीमदाराध्यचरणैरलौकिकेत्याद्युक्तं इदं लक्षणमस्मन्मतान्नातिरिच्यते ।

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुत्या सर्वेषां वेदानां वेदान्तानां च श्रीमत्पुरुषोत्तमपरत्वेन श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमाभिन्नत्वेन श्रीमदाचार्यपरत्वं तेषामित्याहुः **किञ्चेत्यादि न कोऽपि शङ्कालेश इत्यन्तम् ।**

स्पष्टम्। आचार्याणां पुरुषोत्तमत्वं भगवतोक्तम् 'आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचि' दित्यत्र मामिति स्वाभेदेन निर्देशात्तद्रूपेण व्याख्याने न किञ्चिद्बाधकमिति भावः। किञ्च श्वेताश्वतरोपनिषदि 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति मन्त्रेण देवगुरुभक्त्योः साम्यं श्रावितम्, तेन गुरुत्वाच्छ्रीमदाचार्यपरत्वेन श्रुतिप्रतिपादने न कोपि शङ्कालेशः।

किञ्च तत्स्वरूपप्रतिपादकनिगमः प्रदृश्यते। तथाहि 'नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि।' अस्यार्थः। नमो ब्रह्मण इति। ब्राह्मणरूपधारिणे श्रीवल्लभाचार्याय नमः॥

श्रीमदाचार्यपरत्वेनान्यच्छ्रुतिव्याख्यानं चिकीर्षवस्तदवतारयन्ति किञ्चेत्यादि। श्रुतिमनूद्य तदर्थमाहुः नमो ब्रह्मण इतीत्यादि। 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापति'रित्यमराद्ब्रह्मशब्दार्थमाहुः ब्राह्मणरूपधारिण इति। 'पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरः ब्राह्मणो वैश्वानर' इति निरुक्ते वैश्वानरस्य ब्राह्मणत्वम्। तच्चास्मिन्नवतार इत्याहुः श्रीवल्लभाचार्याय नम इति। अत एवात्रानन्तर्ये एवाग्निपदं सामानाधिकरण्येनोपात्तम्। श्रुतिरपि 'विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये। अग्निं गीर्भिर्हवामहे'। अर्थस्तु विप्रं विप्ररूपधारिणम्। विप्रपदेन श्रोत्रियत्वं सूचितम्। तस्य च 'स एको मानुष आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः। स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः। स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः। स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः। स एक आजानजानां देवानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः। स एकः कर्मदेवानामानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः। स एक इन्द्रस्यानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः। स एको बृहस्पतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एकः प्रजापतेरानन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः। स एको ब्रह्मण आनन्दः। श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये' त्युपनिषत्सु मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दानुभवस्य निरूपणात् परमानन्दकत्वं परं किमित्युक्ते 'यः सर्वान्तर आनन्द' इति श्रीमदाचार्यैरणुभाष्ये उक्तत्वाच्छ्रोत्रियानन्दस्य सर्वान्तरे विद्यमानत्वेन परब्रह्मत्वं 'पूर्णानन्दः पूर्णकाम' इतिवाक्येन अकामहतत्वं श्रीमदाचार्येषु निरूपितमित्येतादृशं श्रोत्रियत्वमत्रैवेति। न चात्र गणितानन्दस्य श्रोत्रियानन्दानुभवत्वेनाक्षरब्रह्मत्वम्, न तु परं ब्रह्मत्वमिति वाच्यम्। 'आनन्दः परमानन्दः' 'पूर्णानन्दः पूर्णकाम' इति 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्यैश्च पूर्णानन्दत्वं पूर्णपुरुषोत्तमत्वमिति दिक्। अग्निं श्रीवल्लभा-

चार्यम् । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज' इति सम्मोहनतन्त्रात् 'वैश्वानरो वल्लभाख्य' इतिवाक्याच्च । विप्रासः विप्राः । 'आज्जसेरसुगि' तिसूत्रेणासुगागमः । 'वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्र' इति वचनाच्छन्दब्रह्मपरब्रह्मविदः मेधाविनो भक्ता दैविजीवाः वसे विदुः । 'वस आच्छादने' इति धातोर्लेटि इटि एत्वे रूपसिद्धिः, आच्छादनार्थकस्या'नेकार्था धातवो भवन्ती'तिमहाभाष्यात 'सेधतेर्गता' वित्यस्मिन्सूत्रे गताविति ग्रहणसामर्थ्यात् 'कुर्दखुर्दगुर्दगुद क्रीडायामेवे'ति भीमसेननिर्दिष्टार्थे एवकारग्रहणाच्च धातूनामनेकार्थत्वाज्ज्ञानार्थकत्वम् । अत एव निरुक्तकारैः 'वसेर्विद्रु'-रित्युक्तम् । छान्दसत्वेन पुरुषवचनव्यत्ययः । श्रीमदाचार्यसेवकाः श्रीमदाचार्यस्वरूपं शास्त्रोदितं जानन्तीति भावः । 'प्रतिक्षणनिकुञ्जस्थलीलारससुपूरितः।' 'रासलीलैकतात्पर्यः' । 'गोवर्धनस्थित्युत्साहस्तल्लीलाप्रेमपूरित' इत्यादिवाक्याच्छ्रीपुरुषोत्तमलीलानुभविनमित्यभिप्रेत्याह देवमिति । क्रीडार्थक-दिवुधातोः पचाद्यच् । श्रीमदाचार्याणामवतारो भूतले दैविजीवोद्धारार्थमित्यभिप्रेत्याह मर्तासः । यदा दैवा मर्त्यलोके प्रादुर्भूतास्तदुद्धारार्थमवनितले श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यमिति भावः । यद्वा मर्तासः अविद्यासम्बन्धेन मरणादिधर्मविशिष्टा दैविजीवास्तेषां मरणादिदोषनिवृत्तये प्राकट्यं स्तुतिश्च क्रियते भक्तैरिति भावः । 'सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यत' इति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेः तेषां यथान्तमत्त्वं सिद्ध्यति तथा निरूप्यत' इति तद्विवृतौ निगदितम् । स्तुतिप्रयोजनमाह ऊतये इति । 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चे'तिसूत्रेणावतेरूतिशब्दो निपातनात् । रूढश्चायं लीलायां 'पुष्टिदोषनिवृत्त्यर्थमूतीर्लीला निरूप्यत' इति श्रीभागवतनिबन्धे श्रीमदाचार्यचरणोक्तेः 'ऊतीर्लीला द्विधा प्रोक्ते'ति श्रीधरस्वामिनाप्युक्तम् । एवञ्च लीला अनुभवितुम् । 'तुमर्थाच्च' इतिसूत्रेण चतुर्थी । यद्वा ऊतिशब्देन कामना गृह्यन्ते । अवतेः कान्तिरप्यर्थः । कान्तिः कामना । भक्तानां कामनास्तु भगवल्लीलानुभवरूपा एव । अन्यपदार्थस्य जातमात्रस्य तस्यां 'यस्तु आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिगि'ति श्रीभागवतवाक्याद्दासत्वभङ्गापत्तिः । अग्निं श्रीवल्लभाचार्यं । गीर्भिः निगमरूपाभिः हवामहे प्रीणीमहे तर्पयाम इत्यर्थः। यद्यपि 'हु दानादनयो'रिति पठितं तथापि सोऽर्थोऽननुगुणो भवतीति प्रीणनार्थो गृह्यते । तथाच महाभाष्ये प्रीणनमप्यस्यार्थो भवतीति । रूपसिद्धिस्तु जुहोतेः कर्तरि लट् तस्योत्तमपुरुषबहुवचने 'व्यत्ययो बहुल'मित्यनुशासनात् आत्मनेपदे 'कर्तरि शवि'ति शपि गुणे दीर्घे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति सूत्रेण टेरेत्वे बोध्या । तेन चात्र 'शपो लुक्' 'बहुलं छन्दसी' त्यनुशासनात्तदभाव इति प्रीणनार्थकधातुना स्तुत्यादिना गुणश्रवणेन श्रीमदाचार्याणां प्रसन्नतेति ध्वन्यते । 'स्वयशोगानसंहृष्टहृदयाम्भोजविष्टर' इति वाक्यात् । एवञ्च सेवकैः स्तुतिरेव कर्तुं शक्येति ध्वनितम् । अत एव श्रीप्रभुचरणैरन्यभक्तैश्च श्रीमदाचार्यस्तुत्यादिप्रकटनं क्रियते । एवञ्च अग्निं विप्रमिति सामानाधिकरण्येन ब्रह्मणे ब्राह्मणरूपधारिण इति व्याख्यानं युक्तमेवेति दिक् ।

ननु श्रुतौ श्रीवल्लभाचार्येतिनामोच्चारणं न कृतं कथं तत्परत्वेन प्रतिपाद्यत इति चेन्न । श्रीवल्लभाचार्यनिष्ठाः सर्वे धर्माः श्रुतौ स्पष्टतया प्रतिपादिता इति धर्मैर्धर्मि श्रीवल्लभाचार्यस्वरूपं निश्चीयते । यथा चत्वारिशृङ्गेतिश्रुतिर्महाभाष्यकारैर्धर्मसादृश्येन व्याकरणशास्त्रपरत्वेन व्याख्याता, तथात्र श्रीमदाचार्यपरत्वेन प्रतिपाद्यते । ननु ब्राह्मणरूपधारणं श्रीवामनादीनामवतारेष्वपि वर्तते तेनेयं श्रुतिर्वामनरूपप्रतिपादिका स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह नमोऽस्त्वग्नय इति ।

सर्वे धर्मा इति । अप्राकृता इत्यर्थः । दृष्टान्तद्वाराक्षानां प्रमाणमाहुः यथेत्यादि । श्रीवामनादीनामिति । आदिशब्देन श्रीव्यासश्रीपरशुरामश्रीकपिलादीनां संग्रहः । नमोऽस्त्वग्नय इति । ननु 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' । 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमस्याविषयत्वं सूर्यादीनामग्नेश्च प्रतिपादितमिति कथमग्नेः पुरुषोत्तमाननाधिष्ठातृत्वं संमोहनतन्त्रादिषु श्रीमदाचार्याणामग्निरूपत्वं वर्णितमिति तेषां पूर्णपुरुषोत्तमत्वं कथम्? 'अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा'इत्यादि तु विभूतित्वबोधकमिति चेन्न, पूर्वोदाहृतश्रुतिसूत्रादिभिर्वक्ष्यमाणैश्च ब्रह्मत्वमेव । अलौकिकाखिलब्रह्मनिष्ठजगदुदयस्थितिलयादिलोकोत्तरविलक्षणासाधारणकार्यकर्तृत्वेन श्रुत्यादिषु प्रतिपादना'दग्निर्वै मुखमि'ति श्रुत्यैकवाक्यतया ब्रह्मणोऽवयवस्य ब्रह्मत्वाच्छ्रीमत्पुरुषोत्तमाऽऽननाधिष्ठातृश्रीमद्वैश्वानरश्रीमदाचार्याणां ब्रह्मत्वम् । अत एव 'श्रीकृष्णास्यं कृपानिधि'रिति श्रीमत्प्रभुचरणैरगादि । अत्र निषेधे कुतोऽयमग्निरितीदंशब्दप्रयोगात्तस्य च लौकिकाग्निविषयत्वात् । अन्यथा 'त्वमग्ने द्युभिरि'ति 'अग्निमीळे पुरोहित'मित्यादिश्रुतयो भारतवचनान्यपि विरुध्येरन् । तदेवोपपाद्यते 'त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः' ॥ अस्यार्थः—हे अग्ने, त्वं द्युभिः 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे' इत्यमराद्दिवशब्दस्य स्वर्लोकवाचकत्वात् तेन चात्र तत्स्था लक्ष्यन्ते । स्वर्लोकस्य क्षयिष्णुत्वेन 'यन्न दुःखेन संभिन्न'मिति श्रुतिनिरूपितस्वर्लोकस्थितदैविजीवैः सह जायसे, श्रीवल्लभाचार्यनाम्ना प्रकटोऽसि । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज'इति वाक्यात् । श्रीमदाचार्याणां भक्तदुःखनिरासकत्वमाह । त्वं नृणां दैविजीवानां भक्तानां आशुशुक्षणिः आशु शीघ्रं शुचं शोकं क्षणोतीति व्युत्पत्त्या शोकनाशकोऽसि 'क्षणु हिंसाया'मिति धातोः 'सर्वधातुभ्य इन्नि'त्यौणादिकसूत्रेणेन्प्रत्यये रूपं नित्यसापेक्षत्वादत्र वृत्तिः । यद्यपि 'रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिरि'त्यमरात् रूढोयम्, तथापि'त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणि'रित्यत्राग्ने इति सम्बोधनमुक्त्वा त्वमाशुशुक्षणिरित्युक्तम् । तेन योगरूढोऽयं पङ्कजवत् । तेनालौकिकश्रीकृष्णाननरूपाग्नावेवास्य वृत्तिः । शोकनाशकत्वसामर्थ्यवत्त्वं तस्यैव । कोशादिषु

यल्लौकिकाग्निवाचकत्वं तत्रांशांशिनोरभेदेन तत्त्वं बोध्यम् । शोकदूरीकरणेन महाकारुणिकत्वं श्रीमदाचार्येषु। अत एव 'महाकारुणिको विभु' 'रतिकरुणस्तं प्रपद्ये' हुताश'मित्युक्तमस्मत्परिवृढैः। ननु 'शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साद्भुतसंज्ञौ च नाट्ये चाष्टौ रसाः स्मृताः' इति रसानां यथाक्रमं 'रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिता' इति करुणायाः शोकस्थायित्वेन तस्य चेष्टवस्तुविश्लेषजनितो रत्यनालिङ्गितोऽपरिमितो मनोविकारः शोक इतिलक्षणात्। यथा रघुकाव्येऽजस्य प्रलापे करुण एव रसस्तत्र तत्र बाधनिश्चयादिष्टवस्तुसमीहाया अभावात्। एवं च करुणरसस्यामङ्गलप्रायत्वात्तद्विशिष्टता प्रभौ नोचितेति। यदीष्टवस्तुप्राप्तितया रत्यालिङ्गितशोकस्तत्र रतिस्थायितया विप्रलम्भ एव रस इति चेत्सत्यम्। 'आश्रितार्त्यग्निना हेम्नो रक्षितुर्हृदयद्रवः। अत्यन्तमृदुचित्तत्वमश्रुपातादिकृद्द्रवात्। कथं कुर्यां कदा कुर्यामाश्रितार्तिनिवारणम्। इतीच्छादुःखदुःखित्वमार्तानां रक्षणत्वरा। परदुःखानुसन्धानाद्विह्वलीभवनं विभोः। कारुण्यात्मगुणस्त्वेष आर्तानां भीतिवारक' इति भगवद्गुणदर्पणे मधुराचार्योक्तेरिष्टवस्तुविश्लेषजनितरत्यालिङ्गितोऽपरिमितो मनोविकारः शोक इति। रतिविशिष्टस्थायितयात्र करुणरसः तद्विशिष्टता प्रभुषु। यत्तु मृत एव करुणरस इति। तदसाधु। विकृतदुग्धवत्तस्याप्रयोजकत्वात्। अत एव 'भवभूतेः संबन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति। एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा' इति गोवर्धनोक्तिः संगच्छते। तथा च। 'करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम्। सुचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्॥ सर्वत्र करुणाख्यस्य रसस्यैवोपपादनात्। भवेद्रामायणादीनामन्यथा दुःखहेतुता॥ तथात्वे रामपादाब्जप्रेमकल्लोलवारिधिः। प्रीत्या रामायणादीनां शृणुयाद्धनुमान् कथमि'ति गौडमतानुवर्तिभिर्भक्तिरसामृतसिन्धावुक्तम्। नच रतिविशिष्टतया विप्रलम्भ एवेति वाच्यम्। विप्रलम्भे उभयनिष्ठरतित्वेनात्र तु स्वाश्रितार्तिदूरीकरणत्वेन रतेरेकनिष्ठत्वान्महान् भेदः। उभयनिष्ठत्वे तु सहेतुकत्वे कारुण्याभावात् शृङ्गारे तु एकनिष्ठरतौ रसाभास एव स्यादित्यलम्। प्रकृतमनुसरामः। सर्वतः श्रेष्ठचमाह—त्वमित्यादि। त्वमब्रादिभ्यः श्रेष्ठोसि कारणं त्वमेवासि। अब्रादिग्रहणं सर्वस्य जगत उपलक्षणार्थम्। 'भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शित' इति श्रीभागवतवाक्यात् भारतस्य वेदार्थरूपत्वात्तदत्र मानम्। तथा हि। खाण्डवदाहप्रसङ्गे मन्दपालस्तुतौ सर्वमुखरूपत्वं सर्वान्तर्यामित्वं पूर्वमुपपाद्य सृष्टिकर्तृत्वं स्वव्यतिरेकेण जगतोऽभावत्वमाह पद्येनैकेन। 'त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्ति परमर्षयः। त्वदृते हि जगत्कृत्स्नं सद्यो नश्येद्धुताशने'ति ब्रह्मत्वमुपपाद्यान्तरङ्गभक्ताः समर्पितदेहागारादयः 'कर्माण्येके तस्य देवस्य सेवे'ति पुरुषोत्तमवाक्यात् तनुजावित्तजामानसीसेवाकर्तारो नमनमात्रेण लीलाप्रवेशरूपां गतिं प्राप्नुवन्तीत्याह। 'तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम्। गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतैरपि न शाश्वती'मिति। अत्र स्वकर्मणा भगवत्सेवारूपेण विजितां गतिं लीलाप्रवेशरूपां दारादिभिः सह गच्छन्तीत्यर्थः। तथा च श्रीमदाचार्यचरण-

नमनफलमुदितं श्रीमत्प्रभुचरणैः । 'पितृपदसरसिजनततितिविनिहतविश्वाशुभे'रिति टिप्पणीप्रारम्भप्रतिज्ञावाक्ये । पालनं संहारश्च तवैव कर्मणी इत्याह । 'त्वामग्ने ज्वलनादाहुः खे विपक्काः सविशुतः । दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेतय' इति । हेतयो ज्वालाः । जगत्सृष्टिस्त्वत्त एवेत्याह । 'जातवेदस्त्वयैवेदं विश्वं सृष्टं महाद्युते । तवैव कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ।' सर्वस्वरूपात्मकत्वं सर्वाश्रयत्वमाह द्वाभ्याम् । 'त्वय्यापो विहिताः पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् । त्वयि हव्यं च कव्यं च यथावत्संप्रतिष्ठितम् । त्वमेव दहनो देव त्वं धाता त्वं बृहस्पतिः । त्वमश्विनौ यमो मित्रः सोमस्त्वमसि चानिल' इति । आप इति भूतान्तरोपलक्षणम् । 'त्वमेव दहन' इत्यनेन लौकिकोऽग्निस्तत्र विभूतिरित्युक्तम् । एवं च सर्वान्तर्यामित्वं सर्वकर्तृत्वं सर्वभोक्तृत्वं सर्वरूपत्वं सृष्ट्याद्यलौकिककार्यकर्तृत्वं प्राकृताग्नेर्न सम्भवतीत्यलौकिकोऽग्निर्ब्रह्मरूपः पुरुषोत्तमाननाधिष्ठाताऽस्मानमित्यादि वैश्वानर इति श्रुतिसूत्रप्रतिपादितः स इति बोध्यम् । न च मुनिना स्वपुत्ररक्षणार्थमेव स्तुतिः कृता तत्र स्वकार्यगौरवादसंभवन्तोऽपि धर्मास्तस्मिन् प्रतिपादिता इति वाच्यम् । 'धर्मज्ञानां मुख्यतमस्तपस्वी शंसितव्रतः । आसीन्महर्षिः श्रुतवान्मन्दपाल इति श्रुतः । स मार्गमाश्रितो राजनृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । स्वाध्यायवान् धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रिय' इति तत्र पूर्वमेवोदितत्वात् तस्याप्तत्वात्स्वकार्येऽप्यन्यथा भाषणं न संभवति । 'अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स स ' इति चरके पतञ्जलिः । एवं सर्वश्रेष्ठत्वमुपपाद्य त्वमेव दैविजीवानां पालक इत्याह नृपते इति । नृशब्देन भगवद्भक्तास्तेषां पतिः स्वामी तेषां रक्षक इत्यर्थः । त्वं शुचिः सदा पवित्रोऽसि ' तदाऽहं वल्लभकुले द्विजाचाररतेऽमले'इति ब्रह्माण्डवचनम् । अनेन भवत्स्मरणेन अन्येषामपावित्र्यं नश्यतीति सूचितम् । यद्वा शुचिः शृङ्गाररसरूपोऽपि । ' शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वल'इत्यमरः । एतेन रसरूपत्वं श्रीमदाचार्येषु बोधितं तदुपपादितमेव पूर्वम् । किञ्च अग्निमीड इत्यादिमन्त्राणामर्थ उच्यते । अग्निर्वै मुखमि'ति श्रुतेः ' अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा' इति श्रीभागवतवाक्यात् वैश्वानरस्य पूर्णपुरुषोत्तममुखारविन्दाधिष्ठातृत्वनिश्चया'दग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम ' इति ब्राह्मणे उक्तत्वात् तस्य प्राधानिकत्वनिश्चयेन ' हुताशनावतारस्त्वि'त्यादिवाक्याच्छ्रीमदाचार्याणां तद्रूपत्वात् ' प्रधानेषु कृतो यत्नः फलवान् भवती'ति महाभाष्यकारैरुक्तत्वादृग्वेदप्रारम्भेऽलौकिकाखिलगुणसागररूपश्रीमद्भगवन्मुखाधिष्ठातृहुताशनरूपश्रीमदाचार्यप्रतिपादकसूक्तमारब्धम् । तत्र केचिन्मन्त्रा मया व्याख्यायन्ते । तत्राद्यो मन्त्रः । ॐ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥ एतन्मन्त्रावतरणे— अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गं नयती'ति निरुक्तकारैर्गदितम् । तत्र पृथिवीस्थान उक्तवक्ष्यमाणश्रुत्यादिरीत्या पृथिव्यामवतीर्णः श्रीवल्लभाचार्योऽग्निः अग्रणीः सर्वतः श्रेष्ठ इत्यर्थः । यद्वा अग्रं मुख्यं प्रकृष्टं पदं ' यन्न दुःखेने'ति लक्षितं व्यापिवैकुण्ठाख्यं नयतीत्यग्रणीः 'सत्सूद्विषे'त्यादिना क्विप् ' अग्रग्रा-

माभ्यां नयतेर्णो वाच्य ' इत्यनेन णत्वम् । अग्रं प्रकृष्टं पुष्टिभक्त्याख्यं फलं यज्ञेषु प्रणीयते प्रापयति । अनेन यज्ञादिकरणेन भक्तिप्रतिबन्धनाशकत्वेन यज्ञादीनां भक्तिमार्गसाधकत्वं सूचितम् । ' यागादौ भक्तिमार्गैकसाधनत्वोपदेशक ' इति वाक्यात् । अङ्गं नयतीति ' अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेषु प्रधानके ' इति विश्वकोशादङ्गं प्रधानं मुखं नयति भक्तेषु प्रापयतीत्यर्थो बोध्यः । मन्त्रार्थस्तु 'ॐमिति ब्रह्म ॐमितीदं सर्वं ॐकार एवेदं सर्वं' 'प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः । अपूर्वोऽनन्तरो बाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः । सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च । एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् । प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृद्यवस्थितम् । सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचती'ति माण्डूक्योपनिषदि 'ॐतद् ब्रह्म ॐतद्वायुः । ॐतदात्मा ॐतत्सत्यम् ॐपुरोर्नम'इत्यादिश्रुतिषु ' ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म ' ' प्रणवः सर्ववेदेषु गिरामस्म्येकमक्षरम् ' ' आद्यं तु अक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात्प्रणवमभ्यसेदि'त्यादिस्मृतिषु प्रणवस्य ब्रह्मत्वनिश्चयादत्रोङ्काराग्निशब्दयोर्वाच्यवाचकयोरत्यन्तभेदाभावात् सामानाधिकरण्येनान्वयः । ॐविश्वं विष्णुरित्यादिवत् । किञ्च ' ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा बहिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभावि'ति पुराणान्तरवाक्यान्मङ्गलवाचकत्वेनाग्निशब्देऽन्वयादग्नावपि मङ्गलमयत्वं ज्ञेयम् । किञ्च मङ्गलरूपप्रणवस्य प्रारम्भे मङ्गलकर्तव्यता वेदसूचितेत्यन्यदेतत् ' ॐमभ्यादान ' इति सूत्रादत्र प्लुतः । एवं च अग्निं परब्रह्म श्रीवल्लभाचार्याख्यं ' आचार्यो भगवानग्नि'रिति वाक्यात् । ' हुताशनावतारश्च शेषरूपः सुदर्शनः ।' ' हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज ' इति संमोहनतन्त्रादग्निपदमत्र श्रीमदाचार्यवाचकम् । ईडे अहं स्तौमि । कर्तात्र मन्त्रद्रष्टा । स्तुत्यर्थकधातोः प्रयोगेण श्रीमदाचार्येषु परमैश्वर्यं ध्वनितम् । स्तुतिप्रयोजकीभूतगुणानामीश्वर एव सत्त्वात् प्रथममेव श्रीमदाचार्याग्निस्तवकरणेन सर्वतः प्राधान्यमस्यैवेति ध्वनितम् । नन्वत्राग्निपदेन आचार्याणां ग्रहणं कथमिति शङ्कानिरासायाचार्यवाचकपदमाह । पुरोहितमिति । 'गर्गः पुरोहितो राजन्' 'यदूनामहमाचार्य ' इति श्रीभागवतवाक्याभ्यां पुरोहिताचार्ययोः पर्यायत्वमतः पुरोहितं श्रीवल्लभाचार्यमित्यर्थः । अत एवा'चार्यो भगवानग्नि'रित्युक्तं श्रीप्रभुचरणैः । ननु यज्ञादिनैव सकलसिद्धिः श्रुत्यादिषु निरूपितेति किं श्रीमदाचार्यस्तुत्यादिनेत्यत आह यज्ञस्य देवमिति । यज्ञफलदातारं यज्ञभोक्तारमित्यर्थः । ' यज्ञभोक्ते'ति वाक्यात् । अथवा यज्ञस्य देवं प्रकाशकमित्यर्थः । ' कर्ममार्गप्रवर्तक ' इति वाक्यात् यज्ञपतित्वेनास्य शरणेन यज्ञोदितफलप्राप्तिः सुलभेति भावः । याजकत्वमप्याह ऋत्विजमिति । याजकमित्यर्थः । ' ऋत्विजो याजकाश्च ये ' इत्यमरसिंहेनोक्तम् । एवं यज्ञकारयितृत्वमुपपाद्य यज्ञकर्तृत्वमाह । होतारं यज्ञकर्तारमित्यर्थः । यज्ञकर्तेति वाक्यात् । एवं च यज्ञकर्तृत्वं याजकत्वं यज्ञदेवत्वं आचार्यत्वमित्यनेकधर्मविशिष्टत्वं अलौकिकहुताशब्रह्मण्येव संभवति न तु लौकिकाग्नौ । अनेकविभिन्नधर्मवैशिष्ट्यमेव ब्रह्मत्वमिति । ननु

सर्वभवनसमर्थत्वेऽपि श्रीमदाचार्यस्तुतौ किं फलमित्याह रत्नधातममिति । रत्नानि दधातीति रत्नधाः 'क्विप् चे'ति क्विप् तेषु अतिशयितं 'अतिशायने तमबिष्ठना'विति तमप् । भगवद्भजनैकरत्नमित्यभियुक्तोक्तत्वात् भगवद्भजनरत्नपोषकेषु श्रेष्ठतामित्यर्थः । निरुक्तौ तु रमणीयधनानां दातृतममित्युक्तं तत्र लौकिकधनानां क्षयिष्णुत्वेन रमयणीयत्वाभावात् भगवत्सेवौपयिकधनदातारमित्यर्थः । यद्वा 'भक्तरत्नपरीक्षक' इति वाक्यात् अन्तरङ्गभक्ता रत्नानि तेषु साक्षादनुभवैकगम्यानन्ददातृषु श्रेष्ठतममित्यर्थः । धाधातोर्दानार्थकत्वं निरुक्तकारैरुक्तं तत्र धातूनामनेकार्थत्वात्तत्त्वं बोध्यम् । एतेन श्रीमदाचार्योपसत्तिरेव कर्तव्येति तदैव चानन्दानुभवो दासानामिति सूचितम् ॥ ननु भवद्भिरेव स्तूयते किमन्यैः स्तुतः । तत्र प्राचीनैर्महर्षिभिः स्तुतो नूतनैश्च स्तोतव्य इत्याह द्वितीयमन्त्रेण '*अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥*' शिष्टाचारप्रमाणं दर्शयति पूर्वेभिरिति । पूर्वैः प्राचीनैर्वृद्धैर्महर्षिभिरन्तरङ्गभक्तैरीडित इति शेषः । पूर्वशब्दाद्भिस् 'अतो भिस ऐस्' इति शास्त्रेण प्राप्ते सोर्निवृत्तिः 'बहुलं छन्दसी' तिसूत्रेण । 'ऋषयः सत्यवचस' इत्यमरात् सत्यवचोभिः परमाप्तैः परावरज्ञैर्मन्त्रदर्शिभिरीडितः । एवञ्च स्तुतिप्रयोजकीभूतगुणालयता श्रीपूर्णपुरुषोत्तमपरब्रह्मण्येवेति तद्रूपमेव श्रीमदाचार्याणामिति निश्चितम् । अन्यथा परमाप्तैस्तैः स्तुतिविषयीकृतोऽग्निर्न स्यात् । आप्तलक्षणं तूक्तमेव । यदि स्तुतिः स्तुतिप्रयोजकीभूतगुणारोपेण कृता स्यात्तर्हि मिथ्याभाषणत्वेन ऋषित्वं भज्येत् । 'मूर्खो यः सोऽनृतं वक्ती'ति वक्ष्यमाणवाक्यान्मूर्खत्वापत्तिः । एवञ्च ऋषिभिः प्राचीनैः स्तुतिः कृता ।

यथा भारते मन्दपालेन कृता । तत्पुत्रैश्च परमर्षिभिः । तत्र मन्दपालस्तुतिस्तु पूर्वमेवोपनिबद्धा । तत्पुत्रनिरूपितस्तुतिश्लोकाः कतिचिदुपन्यस्यन्ते । तत्र स्तुतिकर्तारो मन्दपालेन ज्वरितानाम्न्यां स्वपत्न्यां जिरितारु-सारिसृक्क-स्तम्बमित्र-द्रोणेतिनामानश्चत्वारः शार्ङ्गिण उत्पादितास्तेषां ब्रह्मवादित्वमुदितम् । तत्र 'तस्यां पुत्रानजनयच्चतुरो ब्रह्मवादिन' इति । एवञ्च ब्रह्मवादिभिः स्तुतेर्निरूपितत्वात् कृष्णवर्त्मनः परब्रह्मत्वमुररीकार्यम् । अत एव स्तुतिसमाप्तौ श्रीमदग्निनाप्युक्तम् 'ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि ब्रह्मैतद्व्याहृतं त्वया । ईक्षितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भय'मिति । एवञ्च परब्रह्मत्वं सिद्धमेव श्रीमद्वैश्वानरस्य । अस्यैव स्तुतिर्निगदिता तैः । तथाहि जरितारुणा 'ऊर्ध्वं चाधश्च सर्वत्र पृष्ठतः पार्श्वतस्तथा । अर्चिषस्ते महावीर्य रश्मयः सवितुर्यथे'त्यनेन सर्वव्यापकत्वम् । सारिसृक्कस्तुतौ 'माता प्रणष्टा पितरं न विद्मः पक्षा जाता नैव नो धूमकेतो । न नस्त्राता विद्यते वै त्वदन्यस्तस्मादस्मान्पाहि बालांस्त्वमग्ने' इति । अस्य प्रकटार्थस्तु स्पष्ट एव । अन्ततस्तु श्रीभागवते 'पिता न स स्याज्जननी न सा स्याद्गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् । बन्धुर्न स स्यात्सुहृदो न स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्यु' मिति वाक्यात् । अत्र माता प्रणष्टा अस्मदुद्धरणेऽसमर्था । पितरं पालकं भगवद्धर्मरक्षकं न विद्मः न जानीमः ।

पक्षा जाता नैवेति स्वस्यासामर्थ्यमुक्तम् । पक्षाः स्वस्य हितकारिणो नैव जाताः । धूमकेतो हे श्रीवैश्वानर । अत्र धूमकेतुपददानेन स्वसेवकशत्रुनाशकत्वं ध्वनितम् 'रोषदृक्पातसम्प्लुष्टभक्तद्विड्भक्तसेवित' इति सर्वोत्तमस्तोत्रे । न नस्त्राता त्वदृते त्वदन्यः न नस्त्राता अस्माकमुद्धारकः न कोपि वै निश्चयेन नास्ति । तस्मादस्मान् बालान् सर्वथा असमर्थान् त्राहि रक्ष स्वदर्शनदानेनासुरमतान्ध्यनिवृत्त्या जीवयेति भावः । हे अग्ने, लौकिकाग्निषु एतादृशोद्धारकत्वाभावादग्निशब्देनालौकिकाग्निपरब्रह्म श्रीमद्वल्लभाचार्या एव गृह्यन्त इति भावः । न नस्त्राता विद्यते वै त्वदन्य इत्यनेन पुष्टिमार्गीयाणामन्याचार्येण नार्थसिद्धिरिति सूचितम् ।

पुनर्लौकिकविलक्षणस्वरूपनिरूपणपूर्वकं श्रीमदाचार्यशरणं प्रार्थयन्ति । 'यदग्ने ते शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः । तेन नः परिपाहि त्वमार्तान्नः शरणैषिणः' । अस्यार्थः । हे अग्ने, यत् ते तव शिवं कल्याणकारकं भगवदाननाधिष्ठातृश्रीवल्लभाचार्याख्यं रूपम् । एतेन जगदमङ्गलनाशकत्वं ध्वनितम् (ध्वन्यते) । ये च ते सप्त सप्तसंख्याकाः श्रीमद्गिरिधरादयः पौत्राः हेतयः ज्वालाः प्रदीप्यमानाः तेन रूपेण तैश्चेति वचनविपरिणामेनान्वयः । 'असति विशेषानुशासने विशेषणविशेष्ययोः समानविषयत्वं तन्त्र' मित्यनुशासनात् । अस्मान् जीवान् पाहि उद्धरेत्यर्थः ॥ स्तम्बमित्रस्तुतौ 'सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् । त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं बिभर्षि च । त्वमग्ने हव्यवाहस्त्वं त्वमेव परमं हविः । मनीषिणस्त्वं जानन्ति बहुधा नैकधापि च । सृष्ट्वा लोकाँस्त्रीनिमान् हव्यवाह काले प्राप्ते पचसि पुनः समिद्धः । त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि प्रतिष्ठे'ति सर्वरूपत्वं सर्वजगदाधारत्वं भूतधारकत्वं सकलपोषकत्वमग्निरूपत्वं हव्यवाहत्वं विद्वज्जनवेत्तृत्वमनेकैकरूपत्वं सकललोकोत्पादकत्वं पालकत्वं संहारकत्वं निरूपितमिति नानाविधत्वं सर्वभवनसमर्थपरब्रह्मान्तरा न सङ्गच्छते ॥ द्रोणस्तुतौ 'सूर्यो भूत्वा रश्मिभिर्जातवेदो भूमेरम्भो भूमिजातान्रसांश्च । विश्वानादाय पुनरुत्सृज्य काले [त्वमेव] वृष्ट्या भावयसीह शुक्र । इदं वै सद्म तिग्मांशो वरुणस्य परायणम् । शिवस्त्राता भवास्माकमस्मानद्य विमोचये' त्यलौकिकधर्मविशिष्टपरब्रह्मतया ऋषिभिरीडितो यथा तथा श्रीमदाचार्यावतारानन्तरं नूतनैः ऋषिभिर्भक्तैरीड्यः स्तोतुं योग्यः । स्तुत्यादिना श्रीमदाचार्याः प्रसन्ना भवन्तीति भावः । 'स्वयशोगानसंहृष्टहृदयाम्भोजविष्टर' इति सर्वोत्तमस्तोत्रे निगदितं श्रीप्रभुभिः । 'किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने' इति भागवतवाक्येन श्रीमदाचार्यप्रसादे सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः ।

एवं स्तुतिकर्तव्यतामुपपाद्य श्रीवल्लभाचार्या अवतीर्य देवान् नाममन्त्राद्युपदिशन्तीत्याह स इति । यः सर्वभवनसमर्थपरब्रह्मत्वेनोपात्तोऽलौकिकोऽग्निः श्रीवल्लभाचार्यः सः एह इहेत्यर्थः । अवतीर्येति शेषः । अस्मिन् भूलोकेऽवतीर्य देवान् दैविजीवान् वक्षति शरणमन्त्राद्युपदेशं करिष्यतीत्यर्थः । अत्र व्यञ्जनलोपः वक्ष्यतीत्यपेक्षिते । यथोक्तं बृहद्देवतायाम् 'वर्णस्य वर्णयोर्लोपो बहूनां व्यञ्जनस्य वे'ति । 'अत्राण्यस्मै पड्भिः सम्भरन्ती'त्यत्र वर्णस्य लोपः अनत्राणीत्यपे-

क्षिते । 'प्रिया तष्टानि मे कपि'रित्यत्र वर्णयोर्लोपः वृषाकपिरित्यपेक्षिते । 'अयं नाभा वदति वल्गुवो गृहे' । 'दनो विश इन्द्र मृध्रवाच' इत्यादौ बहूनां लोपः अयं नाभानेदिष्ठ इत्यपेक्षिते । 'तत्त्वा यामी' त्यत्रैकवर्णलोपः याचामीत्यपेक्षिते । 'अघासु हन्यन्ते गाव' इत्यत्र व्यञ्जनलोपः मघास्वित्यपेक्षिते इति तदुदाहरणं बोध्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अतःपरमन्यमन्त्रेण सर्वतः श्रैष्ठ्याद्यनेकधर्माधारत्वनिरूपणपूर्वकं श्रीमदाचार्याणामन्तरङ्गभक्तसाहित्येन प्रादुर्भावमाहुः । 'अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरागमत्' ॥ ३ ॥ अर्थस्तु । अग्निः श्रीवल्लभाचार्यः । होता तृप्तिकारकः सर्वेषां पालक इत्यर्थः । 'प्रीणनमप्यस्यार्थो भवती'ति महाभाष्यात् । यद्वा श्रीमत्पुरुषोत्तमतृप्तिकारकः । 'व्रजाधिपतिरिन्दिराप्रभृतिमृग्यपादाम्बुजः क्षणेन परितोषितस्तदनुगत्वमेवास्तु मे' इति श्रीमत्प्रभुचरणोक्तेः । अग्निमीड इत्याद्यमन्त्रे होतारमितिपदेन हवनकर्तृत्वमुपपादितमतोऽत्र तृप्तिरूपोऽर्थ एव ज्यायान् । कविः 'संख्यावान् पण्डितः कवि' रित्यमरात् कविः पण्डित इत्यर्थः । 'श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणः । साकारब्रह्मवादैकस्थापको वेदपारगः । मायावादनिराकर्ता सर्ववादिनिरासकृ'दित्यादिवाक्योक्तं सूचितमेतेन । यद्वा कविः धीमानित्यर्थः । 'धीमान् सूरिः कृती कृष्टि' रित्यमरः । एतेन 'मेधावी छिन्नसंशय'इत्यागमोक्तलक्षणवैशिष्ट्यं ज्ञेयम् । यद्वा लोकोत्तरवर्णनकवनशालीत्यर्थः । क्रतुः क्रतुरूप इत्यर्थः । 'क्रतुर्धर्मश्च यन्मय' इति श्रीभागवत उक्तम् । सत्य इति सत्यात्मक इत्यर्थः । 'यदा यदे' तिवाक्यात् सत्यवचनोऽसि । यतः श्रीवल्लभाचार्यनाम्नावतीर्णोसीति भावः । 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना' इति श्रीभागवते सत्यात्मकत्वं यथा श्रीकृष्णे तथा श्रीमदाचार्याणां तत्त्वमिति भावः । सत्यविशिष्टत्वमनुक्त्वा यत्सत्यपदमुक्तं तेन यज्ञानन्दयोरुपलक्षकं तत् । 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुत्युक्तं श्रीमदाचार्येषु प्रसिद्धमिति भावः । 'सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्त' मित्यादिवाक्यादन्यगुणानामप्युपलक्षणम् । सत्यविशेषणेन सत्यादयो रूपादभिन्ना एवेति सूचितम् । श्रीमदाचार्याणां गुणगानं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्य विशेषणमाह चित्रश्रवस्तममिति । चित्राणि विविधलीलाकर्मानुरूपाणि श्रवांसि श्रवणीयानि नामान्यस्येति चित्रश्रवाः अतिशयेन चित्रश्रवा इति चित्रश्रवस्तम इत्यर्थः । 'अतिशायने तमबिष्ठना' विति तमप् । अतिशयित्वं च विविधावतारापेक्षया बोध्यम् । एतेन श्रीमदाचार्यगुणलीलानुरूपनामश्रवणादि कर्तव्यमवश्यमिति सूचितम् । यद्वा चित्रं श्रयो यशो यस्यासौ चित्रश्रवाः अतिशयेन स इति चित्रश्रवस्तमस्तमित्यर्थः । एवं श्रीमदाचार्याणां सकलाप्यायकत्वं पण्डितत्वं यज्ञमयत्वं सत्याद्यनेकगुणार्णवत्वं परब्रह्मत्वं श्रवणीयलीलागुणनामत्वं निरूप्य शुद्धपुष्टिमार्गीयभक्तिप्रथनाय श्रीमदाचार्याणां नित्यलीलास्थान्तरङ्गभक्तसाहित्येन प्रादुर्भावमाह देवेत्यादि । दिवुधातोः क्रीडार्थकत्वाद्भगवल्लीलाम्बुधिभराक्रान्तरूप इत्यर्थः । तथाच श्रीमत्प्रभुचरणैः 'स्फूर्जद्रासादिलीलामृतजलधिभराक्रान्तसर्वोऽपि शश्व' दित्युक्तम् । देवैः भगवल्लीलामध्यपातिभिरन्तरङ्गभक्तैः सह

आगमत् । भूतले इति शेषः । आगमनत्वोक्तौ श्रीमदाचार्याणां व्यापिवैकुण्ठादौ स्थितिः सूचिता, नित्यत्वं च ध्वनितम् ॥ ३ ॥

एवं श्रीमदाचार्याणां सान्तरङ्गभक्तानां प्रादुर्भावमुक्त्वा श्रीकृष्णास्यरूपत्वं निरूपयन् प्रार्थयति । यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमङ्गिरः ॥ ४ ॥ अर्थस्तु । हे यदङ्ग यस्य श्रीभगवतोऽङ्ग मुख हे श्रीवल्लभाचार्य, 'अग्निर्वै मुख' मिति श्रुतेः । 'श्रीकृष्णास्यं कृपानिधि'रितिवाक्यात् । 'अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा । अन्तःसमुद्रे विदधत् स्वधातून् प्रसीदतां नः स महाविभूति'रिति श्रीभागवतवाक्याच्च । एतदर्थस्तु । यस्य श्रीभगवतो मुखं जातवेदा अग्निः श्रीवल्लभाचार्यः जातः भूतले इति शेषः । धरण्यां प्रादुर्भूत इत्यर्थः । 'जातवेदसे सुनवा'मेति श्रुतौ, जातमिदं चराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलय'मिति निरुक्तकारैरुक्तम् । तेन ब्रह्मत्वमुक्तम् । जातं वेदो धनं यस्मादितिव्युत्पत्तौ भगवद्भजनधनरूपप्रादुर्भावकर्तृत्वेन भक्तानां सकलदारिद्र्याभावतया कल्याणकारकत्वं श्रीमदाचार्येषु । यद्वा जातः वेदो यस्मात्स जातवेदाः । 'निःश्वसितमस्य वेदाः', 'निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद' इति श्रुतेः, 'दैवोद्धारप्रयत्नात्मे'ति वाक्यात् प्रादुर्भावस्य दैवोद्धारहेतुकत्वात् दैवोद्धारश्च भगवद्भजनरूपकर्मप्रादुर्भावेनेति तदर्थं प्रादुर्भाव इत्याह क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मेति । 'कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवे'ति पुरुषोत्तमवाक्यात् क्रियाशब्देन भगवत्सेवनं तस्याः काण्डं तत्प्रतिपादकं वेदादिशास्त्रप्रकरणं तन्मोहकमतप्रचारतया लुप्तं तदुद्धारार्थमेव जन्म प्रादुर्भावो यस्य सः । यद्वा कर्ममार्गप्रवर्तनार्थमेव प्रादुर्भाव इत्यर्थः । 'कर्ममार्गप्रवर्तक' इति वाक्यात् । श्रीभागवतार्थस्य दुरवगाहतया 'अर्थं तस्य विवेचितुं न हि वरो वैश्वानराद्वाक्पते' रितिवचनात् श्रीमदाचार्याणामेव याथार्थ्यप्रकाशकत्वम्, अतस्तत्पदयाथार्थ्यं प्रकटयन् जात इत्याह अन्तःसमुद्र इत्यादि । अत्र समुद्रशब्दस्तत्सदृशो लाक्षणिकः । सादृश्यं च गाम्भीर्यवत्त्वेन 'श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षम' इति वाक्यात् समुद्रशब्देन श्रीभागवताख्यसमुद्रो बोध्यः । तस्मिन् स्वीयान् स्वाभिमतान् धातून् शब्दान् प्रपचन् याथार्थ्यं प्रकटयन् 'सर्वं धातुजमाहे' त्यभियुक्तोक्तत्वाद्धातूनित्युक्तम् । गोप्यत्वेन वर्णनं च 'परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतेर्बोध्यम् । यद्वा अन्तःसमुद्रे जगति स्वीयानां भक्तानां धातून् शारीरान् प्रपचन् शुद्धीकुर्वन् । 'धातुर्देहरसादिक' इत्यनेकार्थः । सर्वस्वनिवेदनेन तेषामपकं निरस्यन्निति भावः । स महाविभूतिः श्रीमत्पुरुषोत्तमो नोऽस्माकमुपरि प्रसीदतामित्यर्थः । एवञ्चात्राङ्गपदेनाननस्य ग्रहणम् । एवं श्रीमदाचार्याणां श्रीकृष्णास्यस्वरूपमुक्त्वा श्रीकृष्णानन्ददातृत्वमभिप्रेत्याह दाशुषे । 'दाश्वान्साह्वानि'ति सूत्रेण निपातितोऽयम् । भगवदानन्ददात्रे तुभ्यं श्रीवल्लभाचार्याय नमः । 'अदेयदानदक्षश्चे'तिवाक्यात् । यन्नामावर्तनं कुर्वतां 'कृष्णाधरामृतास्वादसिद्धिरत्र न संशय' इत्युक्तं श्रीमत्प्रभुभिः । 'नमःस्वस्ती'ति सूत्रेण नमःशब्दयोगे चतुर्थीविधानात्तदत्राक्षिप्यते । हे अग्ने श्रीवल्लभाचार्य, भद्रं करि-

नन्वग्निरूपत्वं सूर्यादिलोकस्थदेवानां सम्भवति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह नमः पृथिव्यै । पार्थिवरूपधारणेनास्मिँल्लोके प्रादुर्भावः सूचितः । किमर्थं प्रादुर्भाव इत्याशङ्कानिरासायाह नम ओषधीभ्यः । दैवीजीवानां भवरोगनिवारणार्थमोषधीरूपम् । वस्तुतस्तूद्धारार्थमिति यावत् । ननु हिरण्यकशिपुमारणेन श्रीनृसिंहस्यापि प्रह्लादोद्धारकत्वं तादृशरीतिव्यावृत्त्यर्थमाह नमो वाचे। अस्मिन्नवतारे उद्धारस्तु वाण्या वचनद्वारा भक्तिमार्गोपदेशेन वाण्योद्धारे

ष्यसि ब्रह्मसंबन्धादिना सर्वदोषनिवर्तनेन साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमसेवौपयिकं कल्याणं जीवं करिष्यसीत्यर्थः । करिष्यसीत्यनेन तेषामसामर्थ्यं ध्वनितम् । ' यमेवैष वृणुते तेन लभ्य ' इति श्रुतेः । यद्वा मायामतनिरसनेन भद्रं ब्रह्मवादस्थापनरूपं कल्याणं करिष्यसीत्यर्थः । ननु दुर्घटत्वात्पुरुषोत्तमप्राप्तेः साधनमन्तरा कथं तत्प्राप्तिस्तत्राप्तिश्चेति तत्राह तवेत्यादि । तव तत् ' सकृदेव प्रपन्नाये' त्यादि ' यदा यदा हि धर्मस्ये ' त्यादि वाक्यम् । सत्यम् त्रैकालिकाबाध्यम् । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात् अस्तीत्यध्याहारः । सत्यप्रतिज्ञ इत्युक्तं सर्वोत्तमे । सत्यलक्षणं तु 'प्रधानं धर्मबीजं यद्धितं पूतं प्रियं नृणाम् । गम्भीरं मधुरं वाक्यं सत्यं तच्चोत्तमं विदुः । लुब्धोऽर्थार्थी छली धूर्तोऽसमर्थो ग्रामिकः प्रियः । मूर्खो यः सोऽनृतं वक्ति तद्दोषविरही तनु' रिति । कीदृशम् ? सत्यम् इत् श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रापकं 'इण् गतौ' णिजन्तात् क्विप् । 'ह्रस्वस्ये'ति तुक् । यद्यपि 'सकृदेवे'ति 'यदा यदे'ति च वाक्यं पुरुषोत्तमस्य तथापि श्रीमदाचार्याणां भगवन्मुखरूपत्वात्तवेत्युक्तम् । श्रीमदाचार्याणां भवतां लाभे प्रपन्नत्वं भक्तानां सिद्ध्यति, ते तु संसारासक्ततया क्षणमपि गृहादि त्यक्तुमसमर्था इति तेषामुद्धारार्थं तन्निकटे गमनशीलोऽसीत्यभिप्रेत्य सम्बोधयति हे अङ्गिरः हे गमनशालिन्, पृथ्वीपावनार्थं भक्तानामुद्धारार्थमित्यर्थः । यद्वा 'प्रतिक्षणं निकुञ्जस्थलीलारससुपूरित' इति वाक्यात् कुञ्जात्कुञ्जान्तरगमनशील । यद्वा 'तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति वाक्यात् रासनृत्यशालिन्, अङ्गेर्गत्यर्थादङ्गिरा इत्यौणादिकसूत्रेणासिप्रत्ययो रुडागमश्च निपातितः । यद्यप्ययं ऋषौ रूढस्तथापि तदनुपयोगाद्यौगिक एवेत्यर्थः । एवञ्च श्रीमदाचार्याणां श्रुतिभारतादिवचनैः पूर्णपुरुषोत्तमत्वम् । निषेधादिकं तु लौकिकाग्नेरिति । एतेना'ग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्तित' मित्यपि व्याख्यातमिति दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः—'पृथिवी वैश्वानर' इति निरुक्तकारोक्तेः श्रीमदाचार्याणां पृथिवीत्वेन, 'वस्तुतः कृष्ण एवे' त्यादिवाक्यात् पुरुषोत्तमत्वेन च, 'यस्य पृथिवी शरीर'मितिश्रुत्या तेषां पृथिवीशरीरत्वेन ' आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' । 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इत्यादिश्रुतिसूत्रकदम्बैः शरीरशरीरिणोरभिन्नत्वेन पृथिव्या इत्युक्तमित्यभिप्रेत्याहुः पार्थिवरूपधारणेनेत्यादि । प्रादुर्भावात्पूर्वं श्रीकृष्णाननरूपत्वमिति भावः । बहुवचनं तु विविधरोगोपशामकत्वेनानेकौषधीत्वविवक्षयेति भावः । उद्धारार्थमिति । तथा च श्रीमदाचार्याणां 'दैवोद्धारप्रयत्नात्मे'ति नाम । वाग्रूपवारणमुद्धारार्थमित्यभिप्रेत्याहुः अस्मिन्नवतार इत्यादि । 'दयया

कथं सामर्थ्यमित्याकाङ्क्षायामाह नमो वाचस्पतये । स्वस्वरूपं स्वयमेव प्रकाशितं 'अथं तस्य विवेचितु'मिति श्लोके पुरुषोत्तममुखारविन्दाधिष्ठातृरूपम् । ननु मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपकथनेनांशावतारत्वं स्यादित्याशङ्कानिरासायाह नमो विष्णवे । गुणावतारविष्णुरूपव्यावृत्त्यर्थमाह बृहते करोमि । व्यापकाय पूर्णपुरुषोत्तमरूपाय । ऋग्वेदे तु 'महते करोमी'ति पाठोऽस्ति, तस्मिन्नपि पाठे विष्णवे महते महाविष्णवे पुरुषोत्तमस्वरूपायेत्यर्थः । एतादृशविशेषणविशिष्टाय श्रीवल्लभाचार्याय नमः करोमि । नमः पृथिव्यायिति विशेषणेन प्राकृतदेहशङ्का प्राप्ता सापि परिहृता । एतादृशविशेषणविशिष्टाः श्रीमदाचार्या एव नान्ये ।

ननु 'नमो ब्रह्मण' इति श्रुतेरर्थान्तरस्यापि प्रतीयमानत्वाच्छ्रीमदाचार्यपरत्वेनैव कथं प्रतिपाद्यते, पूर्वं केनापि न प्रतिपादितमितिचेन्न । 'यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाये'ति वाक्येन यथा भगवतो भक्तानां भावनानुरूपस्वरूपधारकत्वं तथा देवस्यापि शब्दब्रह्मात्मकभगवद्रूपत्वाद्भक्तानां भावनानुसारेण स्वार्थप्रदर्शकत्वम् । अन्यथा निरुक्तौ 'चत्वारिशृङ्गे'ति श्रुतिर्यज्ञपरत्वेन व्याख्याता । सैव महाभाष्यकारैर्व्याकरणशास्त्रपरत्वेन व्याख्याता । उभावपिप्रामाणिकावुभौ । (?)कतरस्याप्यर्थस्याप्रामाण्यं वक्तुं न शक्यते । तस्मात् यस्मिन् शास्त्रे श्रुत्यर्थो येन रूपेण प्रतिपादितस्तस्मि-

---

निजमाहात्म्यं करिष्यन् प्रकटं हरिः । वाण्या यदा तदा स्वास्यं प्रादुर्भूतं चकार हे' तिवाक्याद्भगवता वचनद्वारैव स्वमाहात्म्यख्यापनार्थमेव श्रीमदाचार्याणां प्रादुर्भावः कारितो भगवन्माहात्म्यप्राचुर्यवर्णनत्वेन वाग्रूपत्वमितिभावः । वाचस्पतय इति । 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेष्वि'तिसूत्रेण षष्ठीविसर्गस्य सत्वम् । अस्मादेव ज्ञापकात् षष्ठ्या अलुक् । 'पातौ च बहुल'मिति सूत्राद्बहुलमित्यनुवर्तते । तेन वाक्पतिरिति वाग्रूपत्वं वाक्पतित्वमुभयं सम्भवति, ब्रह्मणि सर्वभवनसमर्थत्वात् । स्वस्य रूपमिति वाक्पतित्वमित्यर्थः । 'वाक्पतिर्विबुधेश्वर' इति वाक्यात् । मुखारविन्दाधिष्ठातृरूपमिति 'निःश्वसितमस्य वेदा' इति श्रुतेर्वेदप्रादुर्भावकत्वेन तत्त्वं सुवचमितिभावः । अंशावतारत्वमिति । अवयवत्वात्तदधिष्ठातर्यप्यंशत्वमितिभावः । गुणावतारेति । 'सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणाः स्यु'रिति श्रीभागवतस्योक्तगुणावतारव्यावृत्त्यर्थमितिभावः । व्यापकायेति । पूर्वोदाहृतवचनान्यत्र प्रमाणानि । महत इति । अस्य बृहच्छब्दस्यार्थ एक एव । महद्बृहतोश्च श्रेष्ठवाचित्वात् । तदेवाहुः पुरुषोत्तमस्वरूपायेति । 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्यात् । नम इति । 'नमो ब्रह्मण' इत्यादिषु पुनःपुनर्नमःपदोच्चारणेन नमनातिरिक्तमन्यत्कर्तुं न शक्यत इति ध्वन्यते । नान्य इति । अन्याचार्येष्वेतादृशधर्माभावादितिभावः । 'शब्दब्रह्मभवत्स्वय'मिति वाक्यात् 'वेदो नारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम' इत्यादिवचनाच्च शब्दब्रह्मभगवतो भक्तेच्छानुसारार्थप्रकाशकत्वमित्यभिप्रेत्याहुः शब्दब्रह्मात्मकेत्यादि । तदेवोपपादयन्ति अन्यथेत्यादिना । अन्यथा व्याख्यातृनुसारार्थप्रदर्शकत्वाभावे ।

ञ्छास्त्रे स एवार्थ इत्यर्थः। अत एव विद्यारण्येन 'चत्वारिशृङ्गे'ति श्रुतिः साक्षादपिप्रोक्तं वेदाङ्गार्थमपि दूरीकृत्य प्रणवपरत्वेन व्याख्याता। तथा हि। 'चत्वारि शृङ्गाः त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश'। निरुक्तकारास्त्वेवमर्थमाहुः चत्वारिशृङ्गा इति। वेदा वा ये त उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि। द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये। सप्त हस्तासः सप्त छन्दांसि। त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः। वृषभो रोरवीति। रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः। 'यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति। महो देव इत्येष हि महान्देवो यद्यज्ञो मर्त्यां आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय'।

महाभाष्यकारास्त्वेवमर्थमाहुः। चत्वारि शृङ्गाः शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्।

द्वितीयव्याख्यातेतिपदस्यानन्तरमित्युभयोर्व्याख्यानमसङ्गतं स्यादिति शेषो बोध्यः। अत एवेति। भक्तेच्छानुसारिवेदार्थप्रादुर्भावादेवेत्यर्थः। ऋषिप्रोक्तमिति। शाकटायनपतञ्जल्युक्तमित्यर्थः। वेदाङ्गार्थमिति। निरुक्तव्याकरणयोर्वेदाङ्गत्वात्तदुक्तमित्यर्थः। तदेव वेदार्थस्य भक्तेच्छानुसारिव्याख्यानवत्त्वेनेतिबोधनार्थं निरुक्तकारादीनामर्थमनुवदन्ति तथाहीत्यादिना। तत्र पूर्वं निरुक्तकाराणां व्याख्यानमनुवदन्ति निरुक्तकारास्त्वित्यादिना। सवनानि त्रीणीति। नीचमध्योच्चोच्चारणरूपाणीत्यर्थः। प्रायणीय इति। इष्टी एते। छन्दांसीति। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि। मन्त्रेत्यादि। अनुष्ठेयार्थप्रकाशनपरो मन्त्रः। मन्त्रब्राह्मणभेदस्तु–त्रैस्वर्येण पाठो मन्त्रः। ऐकस्वर्येण पाठो ब्राह्मणम्। श्रौतस्मार्तप्रतिपादनपरः कल्पः।

एवं निरुक्तकाराणामर्थमनूद्य महाभाष्यकाराणामनुवदन्ति महाभाष्यकारास्त्वित्यादिना। तत्र शब्दशास्त्रप्रतिपाद्यस्य वृषभत्वेन निरूपणं कुर्वन्ति महाभाष्यकाराः चत्वारीत्यादिना। पदजातानीति। परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपाणि। अत एवाग्रे 'निपाताश्चे'ति चकारः सङ्गच्छते। नामाख्यातेति। नामशब्देन सुबन्तम्। नमन्त्याख्यातार्थंप्रति विशेषणीभवन्तीति व्युत्पत्तेः। आख्यातं तिङन्तम्। उपसर्गनिपातयोः पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन। त्रयः काला इति। लडादिविषयाः वर्तमानभूतभविष्यद्रूपाः। नित्यः कार्यश्चेति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन। तत्र व्यङ्ग्य आन्तरङ्गः। व्यञ्जको वैखरीरूपः। सप्त विभक्तय इति। सुप इत्यर्थः। केचित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्षष्ठ्यर्थेन सह सप्त कारकाणि विभक्तिपदाभिधेयानीति व्याचक्षते। उरसीति। 'हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीया'दितिशिक्षायाम्। कण्ठे इति। आकारादयः। शिरसीति। 'स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा' इति शिक्षायां मूर्धन्या इत्यर्थः।

रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यांआविवेशेति महान् देवः शब्दः मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं स्यादित्यध्येयं व्याकरणम् ।

रामानुजाचार्यानुयायिनस्त्वेवमर्थमाहुः चत्वारीति । यस्य परमात्मनश्चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि । नित्यबद्धमुक्तरूपास्त्रयोपि पादाः । शुद्धसत्त्वं त्रिगुणसत्त्वं च द्वे शिरसी। महदादयः प्रकृतिविकृतयः सप्त हस्ताः। वृषभः श्रेष्ठो वासुदेवः त्रिधा संकर्षण-अनिरुद्ध-प्रद्युम्नतया त्रिधा बद्धः भूतः सन् सर्वं वस्तु रोरवीति । 'रु शब्दे' इति धातुः। व्यवहरति नामरूपवत्करोतीत्यर्थः । तादृशो महोदेवो मर्त्यान् चेतनाचेतनपदार्थान् अन्तरात्मतया प्रविवेशेत्यर्थः ।

विद्यारण्यस्त्वेवमर्थमाह । शृङ्गाः प्रणवस्य यान्यकारादीनि तानि चत्वारि अस्य प्रणवस्य प्रतिपाद्यन्ते । प्रणवरूपस्य ब्रह्मणस्त्रय पादाः पद्यते गम्यते ब्रह्मतत्त्वमेभिरिति पादाः । अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञाः । अधिदैवं विराड्ढिरण्यगर्भव्याकृतानि । द्वे शीर्षे उत्तमाङ्गस्थाने

शिरः कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते । वर्षणादिति । वर्षतीति वृषभः। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात् । महान्देव इत्यादि । महान् परब्रह्मस्वरूपो देवोऽन्तर्यामी। रूपशब्दो मर्त्येष्वाविष्ट इत्यर्थः । तदादेशफलमाह महतेति । परेण ब्रह्मणेत्यर्थः । साम्यं-सायुज्यम् । तदुक्तं भर्तृहरिणा 'अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् । प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यत' इति ।

रामानुजाचार्यानुयायिरचितमर्थमनुवदन्ति रामानुजेत्यादि । नित्यबद्धमुक्तरूपा इति । त्रिविधा जीवा इत्यर्थः । एतेषां लक्षणानि एतद्वेदाश्चैतेषां ग्रन्थे स्पष्टानि ग्रन्थबाहुल्यभयाद-प्रकृतत्वाच्च न लिख्यन्ते । शुद्धसत्त्वमिति । रजस्तमःशून्यद्रव्यवर्तिसत्त्वं शुद्धसत्त्वम् । त्रिगुण-सत्त्वमिति । मिश्रितसत्त्वमित्यर्थः । तन्नित्यविभूतावुपचारात्तत्प्रवर्तकेश्वरे च रजस्तमःसहवर्तिसत्त्वं मिश्रसत्त्वम् । महदादय इति । प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त । तथाहि महत्त-त्त्वमहंकारस्य विकृतिश्च प्रकृतेः । एवमहंकारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणां प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः । एवञ्च पञ्चतन्मात्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्येति भावः । श्रेष्ठ इति । 'वृषभो वृष' इति विष्णुसहस्रनामवाक्याद्वृषभपदेन श्रेष्ठो वासुदेवो गृह्यत इति भावः । तत्र षड्गुणपूर्णो वासुदेवः । सङ्कर्षणेत्यादि । ज्ञानबलाभ्यां संकर्षणः । ऐश्वर्यवीर्याभ्यां प्रद्युम्नः । शक्तितेजोभ्यामनिरुद्ध इति गुणविभागेन भेद इति भावः । चेतनाचेतनपदार्थ इत्यादि । तेन कार्यरूपता बोध्या । एवञ्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कारणम् । स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म कार्य-मिति कारणादनन्यत्कार्यमिति विशिष्टाद्वैतमेतेषां संप्रदाय इति सूचितम् ॥

विद्यारण्योदितव्याख्यानमनुवदन्ति विद्यारण्यस्त्वित्यादि । अकारादीनीति । अकारो-कारमकारा नादश्चेत्यर्थः । अध्यात्ममित्यादि । आत्मनि अधीत्यध्यात्मम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

चिदचिद्रूपे द्वे शक्ती । तथैवास्य ब्रह्मणो भूरादयः सप्त लोकाः हस्तासः हस्ताः हस्तस्थानीयाः । त्रिधाबद्धः अकारोकारमकारेषु विश्वतैजसप्राज्ञैः विराड्हिरण्यगर्भव्याकृतैश्च त्रिप्रकारेण सम्बद्धः वृषभः प्रणवो महस्तेजोरूपं ब्रह्मतत्त्वम् । रोरवीति अतिशयेन प्रतिपादयति । तदेव प्रतिपाद्यत्वं स्तुतिः क्रियते । महोदेवः परमेश्वरो मर्त्यान् मनुष्यदेहान् । आविवेश सर्वतः प्रविष्टः 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य' इति श्रुत्यन्तरात् ।

रामानुजाचार्यमतस्थैस्तु वासुदेवपरत्वेन व्याख्यातम् । तस्य च व्यूहान्तर्गतत्वात्तदपेक्षया पुरुषोत्तमपरत्वेन प्रतिपादनं सुवचम् । विद्यारण्यप्रतिपादितार्थे प्रणवपरत्वात् प्रणवस्य शब्दब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमप्रतिपादकत्वं पुरुषोत्तमस्य प्रतिपाद्यत्वं प्रतिपादकापेक्षया प्रतिपाद्यस्योत्कृष्टत्वात् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य', इत्यनुशासनात् 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इति वाक्याच्च । वस्तुतस्तु पुष्टिलीलाविशिष्टपुरुषोत्तमपरत्वेनैव व्याख्यानमुचिततरम् ।

तथाहि चत्वारिशृङ्गा इति । 'चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥' अस्य लीला-

---

अन्नमयकोशव्यष्ट्युपहितं चैतन्यं विश्वः । विज्ञानमयादिकोशत्रयव्यष्ट्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति । कोशादीनां व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना । एतदुपहितं चैतन्यमल्पत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्युच्यते । एकज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वम् । चतुर्विधशरीरसमष्ट्युपहितं चैतन्यं वैश्वानरो विराडित्युच्यते । कोशत्रयसमष्ट्युपहितं चैतन्यं सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः । चिदचिद्रूपे इति । जीवप्रकृतिरूपे इत्यर्थः ।

एवंविधभक्तानेकविधेच्छानुसारेण वेदार्थस्य स्फूर्त्या नमो ब्रह्मण इति श्रुतिरस्माभिः श्रीमदाचार्यपरत्वेन व्याख्यायते । तत्र रामानुजानुयायिविद्यारण्यव्याख्यानापेक्षयाऽस्मद्व्याख्यानस्य न्यायस्त्वमवयवापेक्षयाऽवयविनः पटीयस्त्वात् प्रतिपादकापेक्षया प्रतिपाद्यस्य चेत्याहुः रामानुजाचार्यमतस्थैस्त्वित्यादि । पुरुषोत्तमस्योत्कृष्टत्वे प्रमाणमाहुः सर्वे वेदा इत्यादि । एतच्छ्रुत्यर्थभूतं श्रीगीतावाक्यं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यन्ति वेदैश्चेत्यादिना । अहमेवेत्यनेनान्यव्यवच्छेदकैवकारेण मुख्यश्चावृत्त्यान्यपरत्वं नास्तीति सूचितम् । एतेन पुरुषोत्तमपरव्याख्यानस्य युक्तिमत्त्वं बोधितम् । तत्र पुरुषोत्तमस्वरूपं निर्दिशन्ति क्षरः सर्वाणीत्यादिना ।

योऽस्यार्थस्तमवोचाम पुरुषोत्तमवर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमप्राप्तिः श्रीमदाचार्यशरणेनैवेत्याशयेन श्रुतिं व्याकुर्वन्ति तथाहीत्यादिना । श्रुतिं निरूप्य अस्येति । इयं श्रुतिः साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमलीलामध्यपातिन्यतः प्रत्यक्षतो भगवन्तं निर्दिशतीति भावः । चत्वारीति । शृङ्गा इत्यत्र 'सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल'इतिशास्त्रेण डाप्रत्ययः । चत्वारि शृङ्गाणि कस्या व्यक्तेरित्याकाङ्क्षायां यासां तानि ता व्यापिवैकुण्ठस्था गाव इत्याक्षिप्यते इत्यभिप्रेत्याहुः चत्वारि शृङ्गा

स्थभगवतः पुरुषोत्तमस्य चत्वारि शृङ्गाः चत्वारि शृङ्गाणि यासां ताश्चत्वारिशृङ्गाः चतुःशृङ्गविशिष्टा गावः व्यापिवैकुण्ठारूपगोलोकस्था इत्यर्थः । गवां चतुःशृङ्गत्वं 'गावो यत्र भूरिशृङ्गा' इति श्रुतिव्याख्याने वक्ष्यामि । अथवा चत्वारि यूथानि शृङ्गाः प्रधानानि नित्यसिद्धायूथम्, श्रुतिरूपायूथम्, ऋषिरूपायूथम्, तुर्यप्रियायूथम्' च प्रधानाः । 'यूथं तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषित'मिति विश्वः । 'शृङ्गः प्रधानमिच्छन्ती'त्यनेकार्थः । लीलास्थपुरुषोत्तमस्य प्राप्तिप्रकारमाह । त्रयः पादाः पद्यते लीला याभिरिति पादाः साधनरूपाः तनुजावित्तजामानसीसेवाः । भक्तिं विना सेवा न सम्भवतीति तदर्थं सेवासाधिके मुख्यभक्ती आह । द्वे शीर्षे सख्यात्मनिवेदने भगवत्कृतिसाध्यत्वेन शीर्षपदोपादानम् । अत एवाभ्यर्हितत्वाच्छ्रवणादिसप्तभ्यः पूर्वंप्रतिपादनम् ।

यासामित्यादि । गवां चतुःशृङ्गत्वाप्रसिद्धेरितिसन्देहनिरासायाहुः नित्यसिद्धायूथमित्यादि । बृहद्वामनीयपुराणे श्रुतिभिर्विज्ञापितः पूर्णपुरुषोत्तमः स्वं रूपं दर्शयामास । तत्र 'नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् । ततः कदम्बमध्यस्थः किशोराकृतिरच्युत'इति वाक्योक्तयूथम् । पद्मपुराणेपि श्रीकृष्णं प्रति व्यासवचनम् 'त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदने'त्यारभ्य प्रार्थितः श्रीकृष्ण उवाच । 'व्यास त्वां दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम् । गोपकन्यावृतं गोपैर्हसन्तं गोपबालकै'रित्यादिवाक्यैर्नित्यसिद्धायूथम् । बृहद्वामनीये भगवद्रूपदर्शनानन्तरं श्रुतय ऊचुः 'कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम् । यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाजनि नस्तथा । श्रीभगवानुवाच । आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथे'तिवचोभिः प्रतिपादितं श्रुतिरूपायूथम् । अत्र 'यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ती'त्यनेनापि नित्यसिद्धा निरूपिताः । ऋषिरूपायूथस्तु पाद्मे उत्तरखण्डे 'पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले । हरिं संप्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवा'दिति निरूपितम् । तुर्यप्रियायूथस्तु तुर्यश्चतुर्थो यः प्रियाया यूथः । 'जनिष्यते तत्प्रियार्थं सम्भवन्तु सुरस्त्रिय' इति श्रीभागवतपद्येन तस्य भगवतः प्रिया श्रीराधा तत्सेवार्थं सुरस्त्रियः सम्भवन्त्वित्यर्थः केनचिन्निरूपितः । तथोक्तं पाद्मे 'गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा गोपकन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र न मानुष्यः कथञ्चने'ति चतुर्विधत्वमुक्तम् तत्र श्रुतयः श्रुत्यवतारभूताः गोपकन्यकापदेन नित्यसिद्धा ज्ञेयाः मानुष्यत्वनिषेधात् । इदं चान्यरीत्योदितम् । वस्तुतस्तु 'नमत कृष्णतुर्यप्रिया'मिति श्रीयमुनाष्टके श्रीमदाचार्यचरणैरुक्ततया तुर्यप्रिया श्रीयमुना । तस्या यूथ इत्यर्थः । पद्यत इति 'पद गता'वित्यस्येदम् । पादा इति कर्मणि घञ् । मानसीसेवायाः फलरूपत्वम् । उक्तसेवासाधने इतरे । तथोक्तम् 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मते'ति श्रीमदाचार्यचरणैः । एतद्विवृतौ मानसी परा फलरूपेत्यर्थ इति श्रीप्रभुचरणाः । भक्तिमित्यादि ।

ननु सख्यस्योभयनिष्ठत्वाज्जीवानां कथं तत्सम्भवतीत्याशङ्कानिरासायाह । सप्त-हस्तासः श्रवणादयः सप्त । ते जीवकृतिसाध्याः तत्करणेन भगवतो दासोपरि स्नेहसम्पा-

'स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्त' इति पञ्चरात्रात 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्रात् 'केवलेन हि भावेने'त्यादिवाक्याच्च भक्तिशब्दप्रवृत्तिः स्नेह एव । श्रवणादिषु भक्तिशब्दो लाक्षणिकः । तथा च भक्तिहंसे 'भक्तिपदशक्तिः स्नेह एव श्रवणादिषु तद्धेतुत्वेन भाक्त' इत्युक्तं श्रीप्रभुचरणैः । 'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् । अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिये'ति लक्षणं लक्षणायाः । विस्तरस्तु बाहुल्यभयान्नेह तन्यते ।

श्रवणादय इति । 'श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदन' मिति श्रीभागवतोक्ता दास्यन्ता इत्यर्थः । श्रवणादीनां निगमनिरूपितत्वाभावसन्देहकान्दिशीकाः केचन सन्ति तेषां संशयनिरासाय श्रवणादिनवविधप्रतिपादनश्रुतयः प्रदर्श्यन्ते । तत्र प्रायशः श्रीमदाचार्यपरत्वेनापि व्याख्यायन्ते । तथाहि 'प्रतत्ते अद्य शिपिविष्टनामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान् । तं त्वा गृणामि तवसमतव्यान् क्षयन्तमस्य रजसः पराके'। ॥ १ ॥ अस्यार्थः । हे शिपिविष्ट शरीरान्तर्यामिन् ! तत् ते तव नाम अथेदानीं प्रशंसामि कीर्तयामि । आर्यः श्रेष्ठस्त्वं सत्याद्यनन्तगुणार्णवत्वात् 'सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्त'मिति तत्त्वप्रदीपे श्रीमदाचार्यचरणाः । वयुनानि ज्ञातव्यानि । विद्वानिति नामोच्चारणे । शान्त्यादिगुणसम्पन्नस्य ज्ञातव्यं नावशिष्यते । तं त्वा गृणामीति गुणसंकीर्तनं करोमि । तवसं महान्तम् अतव्यान् अल्पोऽहं अस्य रजसः पराके परपाके क्षयन्तं निवसन्तम् । इयं श्रुतिः श्रीमदाचार्यगुणगानं कर्तव्यमित्यपि बोधयतीति द्वितीयार्थः प्रदर्श्यते । यथा 'ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति वाक्यात्तच्छब्देन पुरुषोत्तम उच्यते । यथा 'यो बुद्धेः परतस्तु स' इति गीतावाक्ये स इति तच्छब्देन पुरुषोत्तम इति व्याख्यातमभियुक्तैः । यद्यपि तत्र कामप्रकरणं 'ततो बुद्धेरात्मा ततो महान् । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतौ बुद्धेः परत्वेन परपुरुषस्यैवोपपादनात् । एवञ्च हे तत् पुरुषोत्तम । यद्वा प्रकर्षेण तनोति स्वमाहात्म्यं श्रीमदाचार्यद्वारा विस्तारयतीति तत् ते तव शिपिविष्टनामार्यः '-शिपिविष्टः प्रकाशन' इति विष्णुसहस्रनामवाक्याच्छिपिविष्टपदेन भगवानुच्यते । शिपिविष्टस्य पुरुषोत्तमस्य श्रीवल्लभ इति नाम यस्य स श्रीवल्लभाख्यः आर्यः । पूर्वोक्तरीत्या वर्णलोपः । तेन आचार्यः तस्य वयुनानि ज्ञानानि शंसामि कीर्तयामि । ज्ञानानीत्यस्य सुबोधिन्यादिग्रन्थरूपाणीत्यर्थः । तेषां कीर्तनेनैवास्मत्सिद्धिरिति भावः । श्रीमदाचार्याणां ग्रन्थप्रकटने सामर्थ्यमाह विद्वानिति । पण्डित इत्यर्थः । एतेनाप्तत्वमुदितम् । 'मूर्खो यः सोऽनृतं वक्ती'ति वाक्यात् । यद्वा विपश्चित्पर्यायोऽत्र विच्छब्दः । 'विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञ' इत्यमरकोशात् । तेन विविधभोगचातुर्यवत्त्वं लीलारसान्तःपातित्वमुदितम् । तेन श्रीमदाचार्याणां रसरूपत्वं ध्वनितम् । तं त्वेति । तं श्रीमद्वल्लभाचार्यं त्वां श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमं च । 'विनापि चं

समुच्चयो भवती'ति महाभाष्यम्। गृणामि गुणगानरूपं कीर्तनं श्रीमदाचार्यगुणगानपूर्वकमेवेश्वर-भजनं कर्तव्यमिति सूचितम्। तवसमतव्यानिति पूर्ववत्। श्रीमदाचार्याणां महत्त्वेन स्वस्याल्पत्वेन च तेषु स्वामित्वं ध्वनितम्। अल्पत्वनिरूपणेन दैन्यं सेवकधर्म इति ध्वनितम्। अथवा शिपिविष्टस्य विष्णोः 'ततो निवृत्त आयातोऽपश्यत् भीमरथीतटे। द्विभुजं विट्ठलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायक'मिति पद्मपुराणस्थगीतामाहात्म्योक्तं विट्ठल इति नाम यस्य सः श्रीविट्ठलेशः 'तदाहं वल्लभकुल' इत्यादिवाक्यनिरूपितः आर्यः श्रेष्ठः। शेषं पूर्ववत्॥ १॥

अथ श्रीमत्पुरुषोत्तमसम्प्रदाय(नक)दानेऽर्चने परिचरणे च श्रुतिः। 'नू मर्तो दयते स निष्यन् यो विष्णव उरुगायाय दाशत्। प्र यः सत्राचा मनसा यजात एतावन्तं नर्यमाविवासात्'॥ २॥ अस्यार्थः। यो मर्तः मर्त्यः गुरुगायाय बहुभिः कीर्त्यमानाय विष्णवे पुरुषोत्तमाय दाशत् दद्यात् सर्वं समर्पयेत्। यः सत्राचा समीचीनेन मनसा भगवति निश्छद्मेन प्रयजते भगवन्तं सेवयतीत्यर्थः। यजधातोः पूजार्थकत्वेपि प्रकृष्टार्थप्रोपसर्गविशिष्टत्वेन सेवारूप एवात्र यजतेरर्थः। सनिष्यन् फलमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते प्राप्नोति अविशेषात्सर्वं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः। ततः एतावन्तं महान्तं नर्यं नरेषु हितं विष्णुं आविवासात् परिचरेदित्यर्थः। श्रीमदाचार्यपक्षे तु नमो ब्रह्मण इत्यस्यां विष्णुत्वेनोपादानात् 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्याच्च विष्णुशब्देन श्रीवल्लभाचार्याणामपि ग्रहणम्। एवञ्च यो मर्त्यः मर्त्यलोके प्रादुर्भूतो दैवीजीवः उरुगायाय भक्तैर्गीयमानाय विष्णवे श्रीवल्लभाचार्याय दाशत् सर्वं समर्पयेत्। यः सत्राचा मनसा समीचीनेन मनसा अच्छलेन प्रयजते श्रीमदाचार्यं सेवयति सनिष्यन् श्रीमद्भगवत्सेवौपयिकालौकिकदेहादिफल-मिच्छन् नु क्षिप्रं दयते प्राप्नोति। श्रीमदाचार्याः सर्वदानसमर्थाः 'अलौकिकैकदानकृत्' 'अदेय-दानदक्षश्चे'ति प्रभुचरणोक्तत्वात्। तत एतावन्तं महान्तं सर्वतः श्रेष्ठमित्यर्थः। दैवोद्धारकर्तृत्वमाह। नर्यं नरेषु दैवीजीवेषु हितम्। आसुरावेशनिवर्तनपूर्वं दैवाविर्भावकारकम् एतादृशं श्रीमदाचार्यम् आविवासात् परिचरेदित्यर्थः। अनेन श्रवणकीर्तनादीनामुक्तानां संग्रहः। श्रीविट्ठलानां ब्रह्माण्डादिषु श्रीकृष्णरूपत्वेन प्रतिपादनाद्विष्णुशब्देन तेषामपि ग्रहणमिति तत्परापीयमिति बोध्यम्॥२॥

श्रीपुरुषोत्तमदास्ये श्रुतिः। 'त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां विचक्रमे शतर्चसं महित्वा। प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम'॥ ३॥ अस्यार्थः। एष देवः श्रीपुरुषोत्तमः शतर्चसं शतमर्चींपि यस्य एतां पृथिवीं त्रींल्लोकानित्यर्थः। महित्वा महत्त्वेन त्रिः विचक्रमे विक्रान्तवान्। सोऽयं विष्णुः प्रास्तु प्रभुरस्तु स्वामी भवत्वस्माकम्। 'एको दधार भुवनानि विश्वे'ति वचनात् स्वामिन एव स्वामित्वस्याप्रार्थनीयत्वात् तद्दास्यं वयं भजामह इति तात्पर्यं लभ्यते। तवसस्तवीयान् महतो महानित्यर्थः। किमिति तस्यैतद्दास्यं प्रार्थ्यतेऽत आह। हि यतोऽस्य स्थविरस्य पुराणपुरुषस्य त्वेषं दीप्तं महत् नामास्ति। महतो हि दास्यमाशास्यं लोकानाम्। अनेन हेतुवन्निगदनेन श्रीपुरुषोत्तमस्य दास्यमेव प्राथ्यते। स्वामी अस्त्वित्यनेन

दासत्वं स्थितम् । दासनिरूपितमेव स्वामित्वम् । श्रीमदाचार्यपक्षे तु एष देवः 'देव वैश्वानरे'ति वाक्ये 'विप्रं विप्रासोऽवसे देव'मिति श्रुतौ च देवशब्दस्य विशेषणोपपादनवदत्रापि देवशब्दस्य तत्ता । एवञ्च देवः भगवल्लीलामध्यवर्तीत्यर्थः । ननु देवशब्देनात्रान्यदेवग्रहणं कुतो नेत्यत आह शतर्चसं शतमर्चीषि यस्य सः । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्षणात्मज' इति वाक्यात् 'अग्निर्मुखं' इत्यादिश्रुतेः श्रीवल्लभाचार्योऽग्निर्भगवन्मुखाधिष्ठाता । लौकिकाग्नेः सप्तार्चिष्ट्वेनात्र शतार्चिष्ट्वेनालौकिकत्वं स्पष्टमेव । एतां पृथिवीं महित्वा महत्त्वेन श्रेष्ठत्वेन । तत्त्वं च जीवोद्धारकर्तृत्वम् । त्रिः त्रिवारं विचक्रमे परिक्रमितवान् वारत्रयविधिकलितभूवलयपरिक्रमेत्यभियुक्तैरप्युक्तम् । ननु पूर्वोक्तधर्माः सूर्येऽपि सन्तीत्यत आह । विष्णुः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्यात् सः प्रास्तु प्रभुरस्तु । 'व्यवहिताश्चे'ति सूत्रेण व्यवहितोपसर्गप्रयोगः । गुणावतारविष्णुव्यावृत्त्यर्थमाह । तवसस्तवीयान् महतोमहानित्यर्थः । सर्वतः श्रेष्ठत्वेन पुरुषोत्तम इत्यर्थः । स्थविरस्य वृद्धस्य पूज्यस्य श्रेष्ठस्य नाम त्वेषं दीप्तिमदस्ति । त्वेषमित्यनेन चिद्रूपत्वमुक्तम् । तच्च सदानन्दयोरुपलक्षकम् । तेन सच्चिदानन्दात्मकं नामास्तीति भावः । एतेनालौकिकत्वमुदितं नाम्नः । त्वेषमितिविशेषणेन नामावर्तनकर्तॄणामज्ञानान्धकारविनाशः सूचितः । एतेन जीवैः श्रीमदाचार्यनामावर्तनमवश्यं कर्तव्यमिति ध्वनितम् ॥ ३ ॥

अथ श्रीमत्पुरुषोत्तमस्मरणकीर्तने च श्रुतिः । 'विचक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार' ॥ ४ ॥ इयं श्रुतिः श्रीमत्प्रभुचरणैरपि विद्वन्मण्डने लीलानित्यत्वप्रतिपादनप्रसङ्गे व्याख्याता । मयापि व्याख्यानं तदुपचीयते । एष विष्णुः श्रीपुरुषोत्तमः एतां पृथिवीं लोकत्रयं मनुषे स्वस्मरणशीलाय भक्ताय देवगणाय क्षेत्राय निवासाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य दास्यन् विचक्रमे विक्रान्तवान् । अनेन भगवतो माहात्म्यमुक्तम् । तत्र भगवन्माहात्म्यं किमु वक्तव्यं येषां भक्ता अपि माहात्म्यविशिष्टा इत्यभिप्रेत्याह ध्रुवास इति । अस्य भगवतः कीरयः कर्तनशीलाः जनासो भक्ताः ध्रुवासः नित्याः । तत्त्वं तु ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । उरुक्षितिं महान्तं निवासं सुजनिमा सुजन्मा श्रीकृष्णाद्यवतारैश्चकार । श्रीमदाचार्यपक्षे तु एष विष्णुः श्रीवल्लभाख्यः तन्त्रेण विष्णुपदेन श्रीविठ्ठलोऽपि गृह्यते । मनुषे स्तुवते दैविगणाय एतां पृथिवीं क्षेत्राय निवासाय दशस्यन् दास्यन् विचक्रमे परिक्रमितवान् । असुरमतप्रचुरतयाऽवनौ स्थातुमशक्ता दैवीजीवास्तेषां स्थित्यर्थं मायामतनिर्दलनपूर्वकं भगवद्भक्तिप्रथनेन स्वास्थ्यतया भगवत्सेवनसिद्धौ तेषामवनौ निवासः सिद्ध इति भावः । तेषां नित्यत्वमाह । अस्य श्रीवल्लभाख्यस्य कीर्तनपरा भक्ताः नित्याः । कीर्तनशीलत्वेन तदुद्धारार्थमेवावतारः । किञ्चावतारेण धरण्या अपि महद्भाग्यमित्यभिप्रेत्याह उरुक्षितिमित्यादि । सुजनिमा सुजन्मा सोपसर्गतयाऽलौकिकः प्रादुर्भावोऽस्येति सूचितम् । उरु श्रेष्ठां महद्भाग्यवतीं क्षितिं चकार । अहो भूमिभाग्यं यत्र श्रीमदाचार्याः प्रादुर्भूताः सन्ति चेति भावः । 'भूमिभाग्यं सहजसुन्दर' इति सर्वोत्तमे श्रीप्रभुचरणाः । श्रीविठ्ठलेशपक्षे तु 'देशान्तरे

गमिष्यामि मद्भक्तानां हिताय वै ' इति ब्रह्माण्डपुराणवाक्यात् पृथिवीं विचक्रमे । शेषं समानम् । अत्र श्रीमदाचार्याणां तदात्मजानां चावनिपरिक्रमणादिकं दैवोद्धारार्थमेव । 'दैवोद्धारप्रयत्नात्मे'तिवाक्यात् । एतेन वात्सल्यवत्त्वं ध्वनितम् । तल्लक्षणं तु आश्रितदोषभोक्तृत्वमिति केचन । 'आश्रितागस्तिरस्कारबुद्धिर्वात्सल्यमित्यपि । सुस्निग्धहृदयत्वं यद्दोषसौक्ष्म्यातिगं निजे । जने स्यात्तद्धि वात्सल्यं भक्तप्राणस्य वै हरेः । ममतामोहसंपर्कैर्द्रढीयांस्तनुजादिषु । यत्पिच्छिलमनस्कत्वं विदुर्वात्सल्यमुत्तमा ' इति । अत्र दोषभोक्तृत्वं चासुरावेशनिवर्तनरूपम् । श्रीमदाचार्यविस्मरणरूपमेवागोऽपराधस्तस्य तिरस्कार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणोदकग्रहणे श्रुतिः । 'तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः' ॥ ५ ॥ अस्यार्थः । विष्णोः पुरुषोत्तमस्य परमे पदे चरणे अभि अभिषिक्तम् । उपसर्गाणां क्रियाया असन्निधाने कर्तृकर्मादिसाधनसहितक्रियावाचकत्वात् . मध्व मधुरस्य उत्सः निष्पन्दो वर्तते तत् अस्य पुरुषोत्तमस्य प्रियं पाथो जलं अहं अश्यां पिबेयम् । यत्र पादोदकपाने देवयवः देवं विष्णुं प्राप्तुमिच्छन्तो नरः नराः मदन्ति हृष्यन्ति स हि पुरुषः इत्था इत्थंप्रकारेण उरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्य बन्धुः सुहृत् प्रियो भवतीत्यर्थः । यद्वा सः अहं इत्था इत्थं उरुक्रमस्य भगवतः सखा भवेयमिति भावः । तदनेन सख्यं निर्दिश्यते ॥ माध्वमतानुवर्तिनस्तु इत्थं व्याचख्युरिमाम् । उरुक्रमस्य विष्णोः परमे उत्तमे शालिग्रामचक्राङ्कितादिरूपे पदे स्थाने अभिषिक्तं भागीरथीगोदावर्यादिप्रस्रवणरूपं पाथः अश्यां पिबेयम् । यत्र पाने देवयवः देवत्वमिच्छवो नरः पुरुषाः मदन्ति सः तीर्थपानकर्ता अस्य विष्णोः बन्धुः प्रेमास्पदः हि श्रुत्यादिप्रसिद्धः मध्वः मुख्यप्राणावतारः श्रीमध्वाचार्यः इत्था इत्थं तीर्थपानं कृत्वा विष्णोः बन्धुः सुहृज्जात इत्यर्थः ॥ श्रीमदाचार्यपक्षे तु विष्णोः श्रीमन्नन्दकुमारस्य परमे सर्वतः श्रेष्ठे । 'ते ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयास ' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिते पदे श्रीगोकुलादिस्थाने मध्वः मधुररूपस्य श्रीयमुनावारिप्रवाहरूपं तत् भगवत्प्रियकर्तृत्वेन प्रसिद्धं 'प्रियो भवति सेवनात्तव हरेर्यया गोपिका ' इति श्रीयमुनाष्टकवाक्यात् अस्य श्रीमद्वासुदेवस्य श्रीमन्नन्दकुमारस्य प्रियं 'मुररिपौ मुकुन्दप्रिये ', 'नमत कृष्णतुर्यप्रिया'मिति वाक्ये श्रीयमुनायाः प्रियत्वोपपादनेन तज्जलस्यापि तत्त्वम् । अभि अभिषिक्तम् । कैः कस्योपरीत्याकाङ्क्षायां श्रीगोपकुमारिकाभिः श्रीमद्यशोदानन्दनोपरि । तथाच 'सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमान ' इति श्रीभागवते । पाथः श्रीयमुनाजलम् । 'कबन्धमुदकं पाथः ' इत्यमरः । अहं अश्यां पिबेयम् । 'अश भोजन ' इति धातोः आशीर्लिङि उत्तमपुरुषैकवचने यासुडागमे मिपः अमादेशे अश्यामिति रूपम् । मन्त्रद्रष्टात्र कर्ता । यमुनाजलपानफलं तु 'नमोऽस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भुतं न जातु यमयातना भवति ते पयःपानतः । यमोऽपि भगिनीसुतान्कथमु हन्ति दुष्टानपि प्रियो भवति सेवनात्तव हरेर्यया गोपिकाः' इत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । यत्र श्रीयमुनाजलपाने नरः सन्मनुष्याकृतिः

उरुक्रमस्य श्रीकृष्णस्य सः प्रसिद्धः। हिशब्दोऽतिशयं द्योतयति। अतिशयेन बन्धुः प्रियः श्रीवल्लभाचार्याख्यः 'वदति वल्लभः श्रीहरेरि'ति श्रीमदाचार्योक्तेः, 'प्रिया गोपीभर्तुः स्फुरतु सततं वल्लभ इति प्रथावत्यस्माकं हृदि सुभगमूर्तिः सकरुणे'ति श्रीमत्प्रभुचरणैरप्युक्तम्। देवयवो धार्मिकाः। 'मृगय्वादयश्चे'त्युणादिसूत्रेण निपातितो देवयुशब्दः। 'देवयुर्वाच्यलिङ्गः स्याद्धामिके लोकयात्रिक' इति मेदिनीकोशाद्धार्मिकवाचकत्वम्। देवत्वमिच्छत इत्यर्थे देवशब्दात्क्यजन्तात् 'क्याच्छन्दसी'त्युप्रत्ययः। धर्मशब्दो मुख्यया वृत्त्या भगवत्सेवापरः। तादृशा दैवजीवाः लीलामध्यपातिनश्च। विनापि चं समुच्चयो भवतीति महाभाष्यम्। इत्था इत्थं श्रीयमुनाजलपानेन मदन्ति हृष्यन्ति। 'मदी हर्षे' इत्यस्येदं रूपम्। एतेन श्रीयमुनाजलपानमवश्यं कर्तव्यमिति सूचितम्॥ ९॥

अथ पादसेवने श्रुतिः—'यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदन्ति। य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा'॥ ६॥ अस्यार्थः। यस्य पुरुषोत्तमस्य त्री त्रीणि मधुना पूर्णा पूर्णानि। जसः 'सुपां सुलु'गिति सूत्रेण डादेशः। एवमग्रेऽपि। त्रित्वं पादप्रक्षेपत्रित्वात्। अक्षीयमाणा पादप्रक्षेपणे अक्षीणानि पदानि स्वधया अन्नेनोपलक्षणमेतत्। सर्वफलेनापि मदन्ति मादयन्ति तदाश्रितजनानिति भाष्यकारेण व्याख्यातम्। य उ त्रिधातु त्रिप्रकारं पृथिवीं उत द्याम्। किं बहूक्त्या। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि एकः दाधार दधारेत्यर्थः। श्रीमदाचार्यपक्षे तु यस्य पूर्णपुरुषोत्तमस्य त्री त्रीणि श्रीवल्लभाचार्य-श्रीगोपीनाथ-श्रीविट्ठलाख्याभिधानानि रूपाणीत्यर्थः। श्रीमदाचार्याणां वक्ष्यमाणैः पूर्वोदाहृतवचोभिश्च पुरुषोत्तमत्वम्। श्रीविट्ठलेशानां पूर्णपुरुषोत्तमत्वं ब्रह्माण्डपुराणवचनैः स्फुटमेव। तथाच श्रीदेवकीनन्दनचरणैर्गदितं श्रीवल्लभाचार्यगृहे श्रीमहालक्ष्मीदेव्यां श्रीगोपीनाथेन श्रीबलभद्रेणान्वितः स्वयं भगवान् श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमः प्रादुर्बभूवेति चरित्रचिन्तामणौ, तत्रैवाग्रे 'दैवेष्वप्यासुरं भावं संकर्षणवदत्र यः। दृष्ट्वा हलं कल्पयते स गोपीशः प्रसीदतु' इति। ब्रह्माण्डपुराणवचनानि तु 'तदाहं वल्लभकुले द्विजाचाररतेऽमले। अवतीर्य परं रूपं दर्शयिष्ये मनोहरम्। पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले। गोकुलं मत्पदं नित्यं यत्रास्ते वै मुदावहम्। कालिन्दी सरितां श्रेष्ठा यत्र गोवर्धनो गिरिः। आदिमध्यावसाने वै वासो मे तत्र निश्चितम्। वर्तते विश्रुतं पूर्वं तव चास्ति परंतप। अति चान्तर्हितं रूपं सर्वलोचनगोचरम्। करिष्ये विमलं सौम्यं व्रजभक्तसुखावहम्। विट्ठलेशेति विख्याति गमिष्ये जगतीतले। आदावहं चैकरूपो बहुरूपधरस्ततः' इत्यादीनि। एतेषु श्रीमथुरागोकुलादिनिरूपणेन व्रजभक्तसुखावहमित्युक्त्या च येष्वेषु स्थानेषु श्रीकृष्णचन्द्रेण व्रजभक्तसुखावहा लीला कृता तथा श्रीविट्ठलावतारेऽपि मया क्रियते। एवञ्च बलदेवावतारोऽप्यस्मिन्नवतारे सूचितः। कीदृशानि। मधुना आनन्देन पूर्णा पूर्णानि। मधोरानन्दसाधकत्वेनानन्दवाचित्वम्। यथा श्रीमदाचार्यचरणैः 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशा'दिति सूत्रेऽणुभाष्ये हिरण्यशब्द आनन्दवाची लोके तस्यानन्दसाधकत्वादित्युक्तम्। 'आनन्दः परमानन्द' इति वाक्यात् 'परमानन्दविट्ठल'

इति ब्रह्माण्डपुराणवाक्यात् श्रीबलदेवस्याक्षरब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्चानन्दरूपत्वात् 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेस्त्रयाणामानन्दरूपत्वम्। किमर्थमत्र प्राकट्यं भगवल्लीलायां दैविजीवप्रापकत्वेनोद्धारार्थमित्यभिप्रेत्याह। पदानि पद्यन्ते गम्यन्ते लीलायां दैविजीवा एभिरिति तानि भगवल्लीलाप्रापकाणीत्यर्थः। 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः। ननु पुरुषोत्तमावेशेन पुरुषोत्तमानन्दप्रादुर्भावत्वे नानन्दरूपत्वमेतेषामिति चेत्तत्राह। अक्षीयमाणानि केनाप्यंशेन न क्षीणत्वम्। अवतारासाधारणफलमाह। स्वधया मदन्ति स्वाद्यते या सा स्वधा 'ष्वाद आस्वादने' अस्मादौणादिक आप्रत्ययः दकारस्य धकारो ह्रस्वत्वं च पृषोदरादित्वात्। स्वाद्यते श्रीमद्व्रजसुन्दरीभिर्या श्रीकृष्णाधरसुधा सेत्यर्थः। तया मदन्ति हर्षयन्ति स्वानिति शेषः। 'कृष्णाधरमृतास्वादसिद्धिरत्र न संशयः' इति नामावर्तनफलश्रुतेः। एतेनासाधारणफलदातृत्वमेतेषु। यः पूर्णपुरुषोत्तमः त्रिधा श्रीवल्लभाचार्य–श्रीविट्ठल–श्रीगोपीनाथरूपेण पृथिवीं उत द्यां दाधार पुपोषेत्यर्थः। श्रीमदाचार्यरूपेण प्रादुर्भावतयाऽसुरमतविनाशनेन भगवत्स्नेहमार्गप्रथनेन च पृथिव्युद्धारमिति भावः। अत एव श्रीमदाचार्याणां नाम भूमिभाग्यमिति। अस्मिल्लोके कर्ममार्गप्रवर्तकत्वेन देवानां सन्तर्पणतया स्वर्लोकपोषणमिति भावः। एकः स्वयं पुरुषोत्तमः सर्वाणि भुवनानि दधारेत्यर्थः॥ ६॥

अथ समर्पणे सङ्कीर्तने श्रवणे च श्रुतिः—'यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति। यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत्'॥७॥ अस्यार्थः। यः पुरुषः पूर्व्याय कारणाय वेधसे कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय सुमज्जानये सुमतिः श्रीर्जाया यस्य तस्मै विष्णवे ददाशति ददाति अर्पयति अविशेषात्सर्वं देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणादिजातं जन्म। उपलक्षणमेतत् गुणकर्मणाम्। महतो महि श्रेष्ठम्। अस्य विष्णोः जातं जन्मादि ब्रवत् ब्रूयात् सः। इत् उ निपातौ अवधारणार्थौ। प्राप्नुयादेवेति। युज्यं सायुज्यम्। वर्णलोप उक्तरीत्या। चित्। इदं जन्मनो विशेषणम्। अभ्यसत् प्राप्नुयात् श्रवोभिः कीर्तिभिः। यद्वा श्रवोभिः श्रवणैः सन्निधानाज्जन्मगुणकर्मणां 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इति मन्त्रवर्णात् युज्यं पुरुषोत्तमं चित् सच्चिदानन्दरूपमित्यर्थः। चिदित्युपलक्षणं सदानन्दयोः। तथा च 'तमु स्तोतार' इति श्रुतिविवरणे चिदित्युपलक्षणं सदानन्दयोरिति श्रीमत्प्रभुचरणैरुक्तं सिद्धान्तमुक्तावलीविवृतौ। अभि आभिमुख्येन अनुरागेण अभ्यसत् प्राप्नुयात्। श्रीमदाचार्यपक्षे तु पूर्व्याय ब्रह्मसम्बन्धादिप्रकाशनकारणाय विशेषेण दधाति भगवल्लीलामसौ वेधास्तस्मै वेधसे। भक्तेषु भगवल्लीलास्थापकायेत्यर्थः। नवीयसे अतिशयेन नूतनायेत्यर्थः। दर्शनीयतमत्वं प्राकृतगन्धशून्यत्वं च ध्वनितम्। सुमज्जानये श्रीमहालक्ष्मीवल्लभाय विष्णवे 'वस्तुतः कृष्ण एवे'तिवचनात् श्रीकृष्णरूपाय यो देहादि ददाशति अर्पयति स पुरुषः अस्य महतः पूर्णपुरुषोत्तमस्य जातं जन्मादि ब्रवत् ब्रूयात्। समर्पणवतो भगवद्गुणगानाद्यधिकारो भवत्यन्यथा तु न तथा प्रकाश इति भावः। 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः। युज्यं सायुज्यं। उपलक्षणमेतत्। तेना-

लौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं भगवत्सेवौपयिकदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलम् । अभ्यसत् प्राप्नुयात् ॥ श्रीविठ्ठलेशपक्षेप्यस्यार्थः । पूर्यार्य सर्वानन्दावधिभूतपरमानन्दाय । 'परमानन्दविठ्ठल' इति ब्रह्माण्ड-पुराणवचनात् । ब्रह्मानन्दस्यापि कारणीभूतानन्दरूपत्वं श्रीमत्प्रभुषु विशेषेण दधाति पुष्टिभक्ति-मसौ वेधास्तस्मै श्रीमत्प्रभूणामवतारः पुष्टिभक्तिप्रथनार्थैवेति प्रागेवोक्तम् । 'मम भक्तिवितानाय विनाशाय च मायिना'मिति ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम् । यद्वा वेधसे कर्त्रे नयवीसे नित्यनूतनाय । एतेन दर्शनीयतमत्वं 'दर्शनीयतमो वाग्मी'तिवचनात् । सुमतिः श्रीरुक्मिणी जाया यस्य 'राघव-त्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि' इति विष्णुपुराणवचनात् रुक्मिणीरमणायेत्यर्थः । तथा च 'रुक्मिणीरमणः श्रीश' इति नामरत्न उदितम् । विष्णवे 'तदाहं वल्लभकुले द्विजाचाररतेऽमले' इत्यादि ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतभगवद्वचनेभ्यः श्रीविठ्ठलाय दाशति सर्वं देहाद्यर्पयति । शेषं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

अथ श्रवणकीर्तनादिसामान्यसेवने श्रुतिः—'प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म गिरिक्षित उरुगा-याय वृष्णे । य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्थमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥८॥' अस्यार्थः । प्रकर्षेण शूषं बलं एतु आयातु । मन्म महत् । किमर्थं । विष्णवे विष्णुं सेवितुं । 'तुमर्थाच्चे'ति सूत्रेण चतुर्थी । गिरिक्षिते वाचि तिष्ठते । विष्णुपदादेव सर्वत्रावस्थानप्रतीतेः पुनरुक्तिरिति चेन्न । अर्थविशेषद्योतनार्थत्वात् । तथाहि कस्यां वाचि तिष्ठते इत्यपेक्षिते उरुगायायेति सन्निधानात् यत्रैनं गायति तस्यां वाचि विशेषेण तिष्ठते इति लभ्यते । ततश्च 'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारदे'तिस्मृतिमूलमेतत् । 'शङ्खचक्राद्यङ्कनं च नृत्यगीतादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्विजन्मन' इति स्मृतिः लौकिकं गानं निषेधति 'ग्राम्यं गीतं न शृणुया'दिति वाक्यात् । विस्तरशस्तु इन्दिराया इति श्रुतिव्याख्याने निरूपयिष्यामः । अतश्चावश्यं सेवनीय इति भावः । वृष्णे कामवर्षिणे । अतोऽपि सेवनीय इति । य इदं दीर्घं प्रयतं नियतं सधस्थं स्थानं लोकत्रयं त्रिभिः एक इत् एव विममे विक्रान्तवानिति । इयं श्रुतिः श्रीगोवर्धनधारणसमयमपि वक्ति । तथा हि । गिरिः क्षित् तिष्ठति यस्मिन् स तस्मै श्रीमद्गिरि-धराय प्रविष्णवे पुरुषोत्तमाय मन्म महत् शूषं बलं एतु आयातु इति श्रीमद्यशोदादीनां वचनं स्नेहर्द्धिमत् । आशिषि लोट् । योऽस्मै मम बालकः सप्तहायनः पर्वतं बिभर्ति ततस्तद्धारणयोग्यं बलं भवत्वस्मा इति भावः । विष्णुत्वेनोपादानं तु 'नारायणसमो गुणै'रिति गर्गवाक्यश्रवणात् गर्गोक्तं स्मृत्वा तदर्थानुवादमाहुः । उरुगायाय बहुभिर्गीयमानाय । अतोऽयं महानिति भावः । 'अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथे'ति वचनार्थमाहुः । वृष्णे सकलकामवर्षकाय । इदं माहात्म्यज्ञानमुक्तम् । नन्वेतादृशोऽयं तर्हि किमाशीर्भिर्युञ्जते तत्र स्नेहं व्यञ्जयन्त आहुः । यः सप्तवार्षिकः इदं गोवर्धनधारणरूपं दीर्घं महत् प्रयतं प्रयत्नं कृत्वेति शेषः । सधस्थं स्थानं श्रीगोवर्धनं विममे दधार । बालके महत्कर्म दुर्घटमिति स्नेहवृद्ध्याऽऽशिषो दानम् । पुनर्माहात्म्य-माहुः । त्रिभिः पदेभिः स्थानैर्लोकैः इत् ज्ञातः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायेन गत्यर्थ-

दनद्वारा सख्यात्मनिवेदनसाधकत्वाद्धस्तस्थानीया: । नवधाभक्तिसहितसेवाकर्तुराह । सः सेवौपयिकपूर्वोक्तप्रकारकनवधाभक्तियुक्तो जीवः जातित्वादेकवचनम् । अस्य पुरुषोत्तमस्य लीलायां त्रिधा बद्धः । सेवाफलोक्तं यथाधिकारं अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलत्रयेण सम्बद्धः । पूर्वोक्तसेवात्रयविशिष्टनवधाभक्तिर्जीवानामतिदुर्लभेतितत्सिद्ध्यर्थं गुरूपसत्तिः कर्तव्येति गुरुस्वरूपमाह । वृषभः वर्षतीति वृषभः

कस्य ज्ञानार्थकत्वम् । एवं च माहात्म्यज्ञानेऽपि स्नेहाधिक्यमिदमेव पुष्टिस्वरूपम् । 'यदि केवलं स्नेहवृद्धिरेव तर्हि श्रीगिरिवरधारणं दृष्ट्वा प्राणानेव त्यजेयुः । श्रीमदाचार्यपक्षे तु शूषं बलं एतु आयातु । मन्म महत् । किमर्थं । विष्णवे 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वचनात्पूर्णपुरुषोत्तमश्रीमदाचार्यं सेवितुं गिरिक्षिते वाचि तिष्ठते । 'वाक्पतिर्विबुधेश्वर' इति वचनाद्वाक्पतये उरुगायायेति पूर्ववत् । वृष्णे सकलभक्तेच्छानुकूलवर्षकाय 'भक्तेच्छापूरकः सर्वाज्ञातलीलोऽतिमोहनः' इति सर्वोत्तमे । भक्तमनोरथपूरणार्थमेव पृथिवीपरिक्रमणमित्याह । यः श्रीवल्लभाचार्यः इदं पृथिवीमण्डलं दीर्घं महत् सधस्थं स्थानं त्रिभिः त्रिवारं इत् गमनशीलः । यद्वा इत् ज्ञानविशिष्टः । मम परिक्रमणेन मायावादिमतान्धकारनाशपूर्वकभक्तोद्धारो भविष्यतीत्यभिज्ञ इति भावः । पदैः । बहुवचनं तु श्रेष्ठत्वपेक्षितमिति सूचनाय । विममे परिक्रमणं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ श्रीमत्पुरुषोत्तमशरणतयावस्थाने श्रुतिः—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' ॥ ९ ॥ अस्यार्थः । अहं शरणं प्रपद्ये 'निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा सान्यसेवये'ति तत्त्वदीपे श्रीमदाचार्यचरणोक्तेर्निर्गुणमुक्तिमिच्छुर्मुमुक्षुः । शरणमात्रेणैवाज्ञानान्धकारनिवृत्तिरित्याह । आत्मबुद्धिप्रकाशमिति । आत्मनां जीवानां बुद्धिप्रकाशकमित्यर्थः । यद्वा आत्मनः स्वस्वरूपस्य बुद्धेश्च प्रकाशकमित्यर्थः । ननु शरणगमनेऽज्ञानान्धकारनिवृत्तिरेव फलमिति चेन्न । भगवल्लीलानुभवमपि फलमित्यभिप्रेत्याह । देवं लीलास्थपुरुषोत्तममित्यर्थः । एतादृशस्य शरणगमनेऽस्य लीलानुभवो भविष्यतीति भावः । विष्ण्वादिपदमनुक्त्वा यद्देवपदोपादानं तेनायमर्थः सिद्धः । 'यो ब्रह्माणमि'त्यादि श्रीमद्भगवदतिशयप्रतिपादकमाहात्म्यज्ञानार्थमित्यर्थः । एवंच नवविधभक्तेः श्रुतिनिरूपितत्वं सिद्धम् । अन्या अपि सन्त्येतदर्थप्रतिपादिकाः श्रुतयो बाहुल्यभयान्न निरूपिताः ॥ प्रकृतमनुसरामः । **गुरूपसत्तिः** कर्तव्येति । 'समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं' 'स गुरुमेवाभिगच्छेत्' 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'त्यादिश्रुतिः श्रुतिसिद्धेत्यर्थः । वृषभ इति । 'वृषु सेचने' इति धातो 'रिगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति सूत्रेण कप्रत्यये रूपसिद्धिः । पात्रापात्रेति । 'स्त्रीशूद्राद्युद्धृतिक्षम' इति वाक्यात् । पात्रत्वं चागमोक्तशिष्यलक्षणविशिष्टत्वम् तदभाववत्त्वमपात्रत्वं तयोर्विवेकस्तं विनेत्यर्थः । सर्वकरणसमर्थत्वादिति भावः । 'अदेयदानदक्षश्चे'ति वाक्यादन्येनापि दातुं न शक्यते तत्कृष्णाधरामृतं वर्षतीत्यप्यर्थः । एतेन परमकृपालुत्वं परमसामर्थ्यवत्त्वं सूचितम् । कृपालक्षणं तु 'रक्षणे सर्वभूतानामहमेव परो विभुः । इति सामर्थ्यसन्धानं कृपा सा पारमेश्वरी ॥'

वर्षति मेघ उदकमिव । पूर्वोक्तसेवाद्युपदेशपात्रापात्रविवेकं विना भक्तेभ्योऽलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलं वर्षति ददातीत्यर्थः । भातीति भः स्वतेजसा भक्तानां सकलदोषदूरीकरणद्वारा सर्वेषूत्कृष्टत्वेन भाति । वृषश्चासौ भश्चेति वृषभः । एतादृशगुरुस्तु श्रीवल्लभाचार्य एव ।

श्रीवल्लभपदार्थस्तु भानं भाः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । भा विद्यते यस्यासौ भः अर्शआद्यच् । वदन्तीति वदः 'क्विप्चे'ति क्विप् । तान् वदो भक्तान् लाति गृह्णातीति वल्लः वल्लश्चासौ भश्चेति वल्लभः । यद्वा लभ्यत इति लाभः । पुंसि संज्ञायां घः । वदन्ति स्वाचार्यगुणगानं कुर्वन्ति ते वदो भक्तास्तेषां लभः प्राप्यो वल्लभः । यद्वा 'वनु याचन ' इत्यस्मात् क्विप् । वन्वते याचन्त इतिवतः भगवत्प्राप्तिविषयकयाच्ञाकर्तारो भक्तास्ताँल्लातीति पूर्ववत् । नामैकदेशे नामग्रहणमितिन्यायादत्र भशब्देन वल्लभो ग्राह्यः । अथ परोक्षमियार्थं भश-

---

अथवा ' स्वसामर्थ्यानुसन्धानाधीनः कालुष्यमानसः । हार्दो भावविशेषो यः कृपा सा जागदीश्वरी ॥' 'कृपू सामर्थ्ये' इति धातोर्निष्पन्नः कृपाशब्द इति । भातीति भ इति । 'भा दीप्ता'विति धातोः ' अन्येष्वपि दृश्यत ' इति डः प्रत्ययः । ' नक्षत्रमृक्षं भं तारे'त्यादिवत् । स्वतेजसेत्यादि । सकलदोषाः देहजीवनिष्ठाः ' अज्ञानाद्यन्धकारप्रशमनपटुताख्यापनाय त्रिलोक्यामग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदे'ति श्रीप्रभुचरणैरगादि । वृषभ इति । वृषभशब्दार्थकत्वं श्रीवल्लभशब्दस्य बोध्यम् । तेन पर्यायतापि । तत्त्वं च भिन्नानुपूर्वीकत्वे सति एकार्थबोधकत्वम् । तथा हि । ' वल्ल संवरण ' इति धातोर्वल्लते संवरणं करोति दासत्वेन वृणोति जीवानसौ स वल्लः पचाद्यच् । ' यमेवैष वृणुते तेन लभ्य ' इति श्रुतेः । स चासौ भश्चेति वल्लभः । वृषभशब्दस्यार्थे पात्रादिविवेकं विना फलं वर्षतीत्युक्तौ वर्षणमत्र स्वदासत्वेनाङ्गीकारे सत्येवेत्येवं पर्यायतेत्यर्थः । ' त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन ' इति श्रुतौ वृषभत्वं श्रीमदाचार्याणामुक्तमित्यभिप्रेत्याहुः एतादृशगुरुस्त्विति । एवेति । श्रुतिनिरूपितवृषभत्वं वृषभपदार्थकत्वं चान्येषु नास्तीत्येवकारेणान्यस्य व्यवच्छेदः ।

श्रीवल्लभपदस्यार्थमाहुः श्रीवल्लभेत्यादिना । सम्पदादित्वादिति । दीप्त्यर्थकभाधातोः संकाशात्संपदादेराकृतिगणत्वादिति भावः । भ इति । ' यस्येति चे'त्यलोपः । दीप्तिविशिष्टत्वेनातितेजस्त्वातिशयौज्ज्वल्यादयो गुणा बोध्याः । वदन्तीति । ' वद व्यक्तायां वाचि ' । अनुगृह्णातीत्यनेन श्रीमदाचार्यानुग्रहेणैव भगवत्प्राप्तिस्तद्विनान्यस्य साधनाभावो ध्वनितः । पुंसि संज्ञायां घ इति । समुदाये वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायेन श्रीवल्लभपदैकदेशे लभ् इत्यत्र संज्ञात्वमस्तीति भावः । स्वाचार्यगुणगानमिति । ' स्वयशोगानसंहृष्टहृदयाम्भोजविष्टर ' इति वचनाच्छ्रीमदाचार्यगुणगानस्यावश्यकत्वम् । तेषामिति । गुणगानकर्तॄणामित्यर्थः । 'क्विबि'ति अनुनासिकलोपविधायके ' गमः क्वा'विति सूत्रे ' गमादीनामिति वक्तव्य'मिति वार्तिकेनात्र नकारलोपे 'ह्रस्वस्ये'ति तुकि वदिति रूपम् । न्यायादिति ।

ब्दोपादानं 'परोक्षप्रिया ह वै देवा' इति श्रुतेः । वाण्योपदेशद्वारा भक्तेभ्यः फलप्रदान-

'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोपश्च'ेति वार्तिकसिद्धादिति भावः । 'दयया निजमाहात्म्यं करिष्यन् प्रकटं हरिः । वाण्या यदा तदा स्वास्यं प्रादुर्भूतं चकार हे'तिवाक्याद्वाण्या स्वमाहात्म्यख्यापनार्थमेव श्रीमत्पुरुषोत्तमैः श्रीमदाचार्याः प्रादुर्भाविता इत्यभिप्रेत्याहुः **वाण्योपदेशेत्यादि** । अत एवास्मिन्नवतारे 'उद्धारस्तु वाण्ये'ति श्रीमदाराध्यचरणैः प्रागप्युक्तम् । **वाक्यादिति** । 'सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादि'ति श्रीभागवतवाक्याच्चेति भावः ।

यथा श्रीमदाराध्यचरणैरत्रेयं श्रुतिः पूर्णपुरुषोत्तमवर्णनपूर्वकं पूर्णपुरुषोत्तमप्राप्त्यर्थं गुरूपसत्तिः कार्येत्युक्त्वा श्रीवल्लभाचार्यगुरुस्वरूपनिरूपणं कृतम् । तथा श्रीमत्प्रभुचरणै'र्ज्ञानाधिको भक्तिमार्ग' इति सिद्धान्तमुक्तावलीपद्यविवरणे भक्तेः श्रेष्ठतां निरूपयितुं 'तमु स्तोतार' इति मन्त्रमुपन्यस्य तस्य विवरणे नामस्वरूपज्ञानार्थं गुरूपास्तिः कार्येत्युक्त्वा गुरुस्वरूपनिरूपणं कृतम् । तन्निरूपणेन श्रीवल्लभाचार्या गुरुरेव फलति, स एव श्रीमत्प्रभूणां ग्रन्थस्तदर्थश्च मया व्युत्पाद्यते । तथा हि—'तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन । आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामह' इति ॥ हे स्तोतारो मदुत्कर्षवर्णनपराः, पूर्व्यं सर्वकारणकारणरूपं तं लोकवेदप्रसिद्धं श्रीमत्पुरुषोत्तमं यथावद्विदन्ति तत्स्वरूपमिति तथाभूताः ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य वेदस्य गर्भं रूपं स्वोदरस्थं वेदं विश्वहितार्थं ब्रह्मणे उपदिष्टवान् इति । तथा जनुषा जन्मनैव संपूर्णं न तु क्षणयाममात्रेण पिपर्तन पूर्तियुक्तं सन्तुष्टं कुरुत । अत्र यथावित्त्वोक्त्या पूर्णज्ञानानां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवाँस्तदर्थमेव तद्भजनार्थमेवोपयुक्तान् कुरुतेति भक्तिमार्ग एव विनियोग उपदिश्यते । तेन स्फुटमेव ज्ञानमार्गाद्भक्तिमार्गस्याधिक्यमवगम्यते । भक्तिं विना न कोऽपि पुरुषार्थः सिध्यतीति हृदयेनाह आस्य जानन्त इति । अग्रे देहादिविनियोगासक्तौ आसमन्ताज्जानन्तोऽखण्डशब्दब्रह्मरूपं न तु लौकिकशब्दस्वरूपमिति नामस्वरूपं जानन्तस्तदेव विवक्तन । विशेषणं चेदं अधिकमाहात्म्याद्यज्ञाने नाममात्रमुत्कीर्तयितुम् । एतेनैव भगवत्स्वरूपतन्माहात्म्यादिकं ज्ञातं भविष्यतीत्याशयेनाह नाम स्वरूपं चिदिति । चिदित्युपलक्षणं सच्चिदानन्दमित्यर्थः । नामस्वरूपाज्ञाने तदुपदेष्टृगुरूपसत्तिः कार्येत्याशयेनाह महस्त इत्यादि । ते त्वत्संबन्धिनं सुमतिं निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भवन्तं जानन्तं भगवद्भक्तं भजामहे । स च स्वतेजसा पराज्ञाननिरासक इत्याह मह इति । तेजोरूपमित्यर्थः । स्वहृदि सर्वदा श्रीकृष्णप्राकट्येनोत्सवात्मकमिति वा । एतेन ज्ञानिनां भक्तिमार्ग एवोपदिष्टो भवतीति श्रीमत्प्रभूणां ग्रन्थः ।

अत्र गुरूपसत्तिः कार्येत्युक्त्या 'श्रीकृष्णज्ञानदो गुरु'रिति वाक्याच्छ्रीवल्लभाचार्य एव तेजोरूपमित्यनेनान्येषां तत्त्वाभावाद्भगवन्मुखारविन्दाधिष्ठात्रादिदैविकवैश्वानरस्तेजोरूप उदितः ।

प्रकारमाह । रोरवीति भक्तान् प्रति वचनद्वारा पूर्वोक्तं सर्वं पुनः पुनः अतिशयेन रौति नाममन्त्रब्रह्मसम्बन्धमन्त्रग्रन्थाद्युपदिशति । उपदेशमात्रेणैव भक्तानामवान्तरफलमाह । महो-

सुमतिमित्यनेन शब्दब्रह्मवेत्तारम् । यद्वा सुमतिमित्यत्र सुष्ठु मतिर्महालक्ष्मीर्भार्या यस्य तं सुमञ्जानय इति वत् । एतेन पूर्णपुरुषोत्तमरूपतोक्ता । निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भगवन्तं जानन्तमित्युक्त्या सर्वज्ञत्वं श्रीकृष्णज्ञानदातृत्वं च सूचितं साकारब्रह्मवादस्थापकत्वं वेदपारगत्वं च । 'श्रीकृष्णज्ञानदो गुरुः । साकारब्रह्मवादैकस्थापको वेदपारग' इति सर्वोत्तमे । उत्सवात्मकमिति । 'स्फूर्जद्रासादिलीलामृतजलधिभराक्रान्तसर्वोऽपि शश्वदि'ति प्रभुचरणाः । भजामहे सेवामह इत्यर्थः । सेवा च कायवाङ्मनोभिस्तदेकपरत्वेन तनुजावित्तजामानसीरूपा । एवंच श्रीमदाचार्यसेवकानामेव रसास्वाद इति दिक् ।

अथ चत्वारिशृङ्गेत्यस्य श्रीमदाचार्यपरत्वेनार्थः प्रदर्श्यते । तथा हि । 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयमि' ति तत्त्वदीपोक्तानि चत्वारि प्रमाणानि शृङ्गाः प्रधानानि । प्राधान्यं चैतदविरोधेनान्यप्रमाणप्रामाण्यवत्त्वम् । 'एतद्विरुद्धं यत्त्वस्य न तन्मानं कथंचने'ति तत्रैवोक्तत्वात् । 'अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथे'त्यपि तत्रैव । त्रयः पादाः विवेकधैर्याश्रयरूपाः । द्वे शीर्षे । शीर्षशब्दो मुख्यवाचकस्तेन श्रीगोपीनाथश्रीविठ्ठलनाथौ पुत्रौ आचार्यरत्नमिति वाक्याद्वयोः श्रीबलदेवश्रीकृष्णरूपत्वाच्छीर्षत्वेनोपादानम् 'भुवि भक्तिप्रचारैककृते स्वान्वयकृत् पिते'ति वाक्याज्जीवोद्धारार्थमेव स्ववंशप्राकट्यकरणाच्छ्रीमदाचार्यसप्तपौत्राणां करस्थानीयत्वमाह । सप्तहस्तासः श्रीगिरिधरश्रीगोविन्दश्रीबालकृष्णश्रीवल्लभश्रीरघुनाथश्रीयदुनाथश्रीघनश्यामाख्याः सप्त पौत्राः हस्तस्थानीयाः । यथा हस्तैः पदार्थग्रहणमेवमेतैर्जीवानामङ्गीकार इति भावः । अस्य श्रीवल्लभाचार्यस्य । वारद्वयमिदंशब्दोपादानेनान्तरङ्गभक्तानां श्रीमदाचार्यनैकट्यं ध्वनितम् । त्रिधा त्रिप्रकारेण भक्तिवर्द्धिन्युक्तैः स्नेहासक्तिव्यसनैर्बद्धः सकलकामपूरक इत्याह । **वृषभः** वृषभशब्देन धर्म उच्यते । तेन धर्मस्वरूपः धर्मरक्षणार्थमेवावतार इति सूचयितुं वृषभपदोपादानम् । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमि'ति गीतोक्तं सूचितम् । यद्वा 'ऋषिवृषिभ्यां भ' इति सूत्रेण 'वृषु सेचने' अस्माद्भप्रत्यये वर्षति भक्तमनोरथानिति वृषभः । वर्षणार्थकधातुघटितप्रयोगेण यथा मेघादिवर्षणेन ताप उपशाम्यति तथा श्रीमदाचार्याणां कृपारसवर्षणेन सकलतापोपशामकतेति सूचितम् । किंच यथा मेघः स्वेच्छयैव वर्षति तथा श्रीमदाचार्या अपीति वल्लभपदस्यार्थ उररीकृतः । तत्र संवरणार्थकवल्लधातोरच्प्रत्यये वल्ल इत्यस्य निष्पत्तिः । स्वीकारश्च स्वेच्छयैवेत्यनुपदमेवोक्तम् । यमेवेति श्रुतेः । स नासौ मध्येति पर्यायतया नामनिरुक्तिरुक्ता । श्रीमदाचार्या अवतीर्य भगवन्नाम्नैव जीवोद्धार इति सूचयितुं नामोपदेशादि कुर्वन्तीत्याह **रोरवीति** । नाममन्त्रब्रह्मसम्बन्धमन्त्रादि कथयति । ननु जीवानां दुष्टत्वा'ज्जीवाः स्वभावतो दुष्टा' इतिवाक्यात्तेषां दोषनिरसनमन्तरा नोद्धार इति ।

देवो मर्त्याँ आविवेश भक्तानामविद्याया भस्मसात्करणार्थं महस्तेजः एतादृशो देवो रासक्रीडास्थपुरुषोत्तमः मर्त्यान् पुष्टिमार्गीयजीवान् आविवेश देहेन्द्रियान्तःकरणेषु प्रविष्टः। 'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुह'मिति वाक्यात् । पूर्वं व्याख्यातम्।

चतुःशृङ्गविशिष्टा गावो व्यापिवैकुण्ठगोलोकस्थास्तत्र प्रमाणभूता श्रुतिः। प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठानुवाकेऽयं मन्त्रः—' ते ते धामान्युश्मसि गमध्ये गावो यत्र भूरिश्रृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभाति भूरेः', ' विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा', 'तद्विष्णोः परमं पदꣳसदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ' । अस्यार्थः—ते तानि प्रसिद्धानि ते तव धामानि स्थानानि ते ते तव तव धामानि वा गोवर्धनाद्रिभूमापुरुषश्वेतद्वीपरमावैकुण्ठव्यापिवैकुण्ठादीनि वेदाः वयं गमध्ये गन्तुं उश्मसि कामयामहे । अथवा गमध्ये गच्छन्ति जीवा येषु तानि गानि गतिस्थानानि गानां मध्यस्तस्मिन् गतिस्थानेषु मध्ये यत्र यस्मिन् स्थाने भूरिश्रृङ्गा गावः महच्छृङ्गाः चतुःश्रृङ्गा वा । यथा ऐरावतस्य चत्वारो दन्तास्तथा अलौकिकाश्चतुःश्रृङ्गा

तत्राह मह इति। तेजोरूपस्तेन सकलदोषदाहकत्वमज्ञानाद्यन्धकारनाशकत्वं श्रीमत्पुरुषोत्तमानन्दाधिष्ठातृतेजोरूपवैश्वानरत्वं निरूपितम् 'महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे' इत्युदाहृतश्रुतेः । ननु श्रीमदाचार्यशरणेन भगवल्लीलाप्राप्तिर्भविष्यतीत्यत्र किं मानमिति चेत्तत्राह । देवः श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमलीलाविष्टः । तेन श्रीमदाचार्यशरणानां भगवल्लीलानुभवः सिद्ध एवेति भावः । जीवदेहदोषदाहकत्वं कया रीत्येत्यत आह मर्त्यान् मरणधर्माणो मनुष्या जीवास्तान् । एतेन देहगतदोषा निरूपितास्तेषां दोषनाशार्थमाविवेश मन्त्राद्युपदेशकाले आविवेश देहेन्द्रियान्तःकरणेषु । एतेन श्रीमदाचार्याः श्रीमद्भगवल्लीलाविष्टाः प्रविशन्ति भक्तानां हृदय इति ध्वनितं यथा श्रीदामोदरदासश्रीसूरदासादीनामिति दिक् । एतेन 'नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःश्रृङ्गाय तन्तवे । सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः' इति श्रीभागवतश्लोकोऽपि व्याख्यातः ।

श्रुत्यन्तरमवतारयन्ति पूर्वमित्यादि । अयं मन्त्र इति । तैत्तिरीये इति शेषः । अत्र मन्त्रद्वयम् । एकवचनं तु गवां चतुःश्रृङ्गप्रतिपादने प्रथमो मन्त्र इत्यभिप्रायेण । एवं श्रुतिपदेऽपि द्वितीयव्याख्यानं तु तत्प्रसङ्गतः ऋग्वेदेऽपि ' ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्ये यत्र गावो भूरिश्रृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरी'ति ॥ व्याख्यानं तु प्रभुभिः कृतमेव विद्वन्मण्डने प्रसिद्धानीति तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतरूपार्थत्वादिति भावः । तव तवेति आदरे द्विरुक्तिः । रमावैकुण्ठेति । 'वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृत' इति श्रीभागवतप्रसिद्धः । गच्छन्तीत्यादि । ' अन्येष्वपि दृश्यन्त ' इति टप्रत्ययः डित्वाट्टिलोपः । अयास इति । यान्त्यनेन भगवत्सुखमिति याः अलौकिकदेहादयः तान् अस्यति क्षिपतीति याः स्वरूपहानिः न याः स्वरूपहानिर्येषां ते अयासः अलौकिक-

गावो वर्तन्ते तत्र अयासः अनपायाः अपायः स्वरूपहानिः जले निमग्नस्य जलपानवत् । तद्रहिता भगवद्दर्शनाद्युपयुक्तनित्यालौकिकशरीरेन्द्रियादिवन्तस्तत्रत्याः सर्वेपि पदार्थाः नित्याः नित्यलीलास्थाने स्थितत्वादिति यावत् । यद्वा अयः शुभावहो विधिरिति भगवता सह क्रीडादिरूपो विधिस्तेन आसते स्वामिन्यः । 'तस्मात् एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदेतावानासे' तिश्रुतेः तादृशस्थानस्योत्कर्षं वेदः स्वयमेवाह अत्राहेति । अत्रास्मिन् व्यापिवैकुण्ठे विष्णोर्बहुरूपमाहेत्यर्थः । तदुरुगायस्य तस्मिन् गोलोके उरुभिर्भक्तैः रासक्रीडायां गीयमानस्य भूरेः बहुरूपिणो महतो वा रसात्मकपुरुषोत्तमस्य रासं विना बहुरूपधारणं न सम्भवतीत्यर्थापत्त्या रासक्रीडा ज्ञायते । यथा रासक्रीडायां 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो'रिति । 'कृत्वा तावन्तमात्मान' मित्यादीनि च ।

अत्रापि नित्यलीलास्थानस्थत्वाद्रासादीनां सार्वदिकत्वं विष्णोः पुरुषोत्तमस्य परमं पदमवभाति स्वत एव प्रकाशकत्वम् । तदुक्तं गीतायाम् 'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे' ति सर्वापेक्षया परत्वं नित्यलीलास्थितिस्थानस्यैवेत्यर्थः । अवगलितार्थस्तु–हे यूपाभिमानिन् विष्णो, तव स्थानानि वयं तेदेशं गन्तुं कामयामहे इत्यनेनात्युत्कर्षो दुर्लभत्वं च स्थानानां द्योतितम् । जीवानां गतिस्थानानां मध्ये यत्र बृहच्छृङ्गा बहुशृङ्गा वा गावो वर्तन्ते तत्स्थानस्थितपदार्था नित्याः गोलोकस्थितभक्तैर्गीयमानस्य रासार्थं भगवतो बहुरूपधारिणो विष्णोस्तत् परमं पदमवभाति तादृशप्राप्त्यधिकारसिद्धत्वहेतवे निष्कामकर्मणे यूपोऽस्मिन्नवटे तिष्ठतु । विधत्ते वैष्णवर्चा कल्पयति 'वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतया कल्पयती'ति ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणमित्यनेन संहितासङ्गतावपि न विरोधः ।

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति । हे भगवदीयाः ! विष्णोः गोलोकस्थितपुरुषोत्तमस्य

देहादिवन्त इत्यभिप्रेत्याहुः अनपाया इत्यादि । क्लिष्टकल्पनात्वादर्थान्तरमाहुः यद्वेति । स्वामिन्य इति । सन्तीति शेषः ।

सार्वदिकत्वमिति । 'व्रजपुरवनितानां वर्धयन् कामदेवमि'ति पद्ये वर्तमानप्रयोगात् । गीतायामिति । 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतावप्युक्तम् । अत्राग्निनिषेधो लौकिकाग्निविषय इत्यवोचाम । संहितासंगतिविरोधं परिहरन्तः श्रुत्यर्थं व्याकुर्वन्ति 'हे यूपाभिमानिन् विष्णो,' इत्यारभ्य न विरोध इत्यन्तेन । वेदा इति बृहद्वामनीये वेदैः प्रार्थितो भगवान् स्वलोकं दर्शयामासेत्युक्तम् । कर्माणीति । सर्वेषां कर्मणां नित्यत्वेन सामान्यतः सर्वकर्मदर्शनमुक्तम् । सर्वेषां कर्मणां नित्यत्वं 'बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जना' इति श्रीभागवतवाक्ये सन्तीति वर्तमानप्रयोगाज्ज्ञेयम् । इदं यथा तथा श्रुतिस्मृतिप्रामाण्येन विद्वन्मण्डने निरूपितं प्रभुचरणैः ।

कर्माणि पश्यत । भूरिशृङ्गा गाव इति कथनानुरोधाद्गोचारणादीनि कर्माणि, इन्द्रस्येति दिवीव चेति वक्ष्यमाणानुरोधाद्रासक्रीडादीनि कर्माणि, बहुवचनानुरोधान्नित्यलीलास्थानि कर्माणि सर्वाण्येव सम्भवन्तीत्यर्थः । पश्यतेति कथनेन तादृशभगवदीयानां दर्शनाधिकारः कथितः । तेन सेवाफलोक्तसेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति फलं द्योतितम् ।

ननु यज्ञेनैव तत्फलप्राप्तिर्न साधनान्तरेणेत्याशङ्कानिरासायाह यतो व्रतानीति । देहलीदीपकन्यायेन व्रतादिसाधनस्य फलत्रयेपि सम्बन्धो बोध्यः । अतः फलप्राप्तिप्रकारमाह यतो व्रतानि पस्पश इति । यतः तादृशफलप्राप्तिहेतोः व्रतानि भगवदीयव्रतानि कात्यायनीव्रतादीनि ' सकृदेव प्रपन्नाये ' त्यादीनि च, तनुजावित्तजामानस्यादीनि वा पस्पशे सृष्टवान् श्रीमदाचार्यरूपेण प्रादुर्भूय निर्मितवान्वा । इन्द्रस्येति । परमैश्वर्यस्य विष्णोः । अथवाऽत्र विष्णुपदमनुक्त्वा यदिन्द्रपदोपादानं तेन यथा स्वर्गे इन्द्रस्य सदा रसाविष्टत्वं तथात्रत्यपुरुषोत्तमस्यापि रसाविष्टत्वम् । ' रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती 'तिश्रुतेः । युज्यः सायुज्यं प्राप्तः सखा अलौकिकसामर्थ्यवान् । अत्र फलकथनात् नवधा भक्त्यन्तर्गतसख्यत्वं न सम्भवति, तस्य साधनत्वात् । तद्विष्णोः परमं पदं रसात्मकपुरुषोत्तमस्य नित्यलीलास्थानं सूरयः माहात्म्यज्ञानयुक्ताः स्नेहविशिष्टा भक्ता भगवदीयाः सदा दिवीव चक्षुराततं यथा भवति तथा पश्यन्ति । सदा नित्यली-

---

भगवदीयानामिति । ' त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजमि'ति श्रीभागवतवाक्येन । एवेत्यनेन भगवद्भक्तातिरिक्तानां नाधिकारः सूचितः ।

निर्मितवानिति प्रकटितवानित्यर्थः । ' बृंहणाद्ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते ' इति ब्रह्माण्डपुराणवाक्यादिन्द्रशब्दस्य परमैश्वर्यविशिष्टश्रीपुरुषोत्तमरूपार्थत्वादत आहुः परमैश्वर्यस्येति । ' इदि परमैश्वर्ये ' इति धातुपाठादिति भावः । यद्वा गावो भूरिशृङ्गा इत्युक्तत्वात् गवामिन्द्र इत्यर्थः । ' त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते । भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधव ' इति श्रीभागवतवाक्यात् । अलौकिकेत्यादि । भवतीति शेषः । यतो हेतोर्व्रतानि पस्पशेऽतस्तेषु स्थितः सखा भवतीत्यन्वयः । यद्वा यतो हेतोर्व्रतानि भगवत्सेवौपयिकानि श्रीमदाचार्यरूपेण पस्पशे सृष्टवान् । अतः श्रीमदाचार्यैकशरणा भगवत्सेवादि कुर्वन्तस्तत् श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमस्य परमं स्थानं सूरयः सदा पश्यन्तीत्यन्वयः । श्रीमदाचार्यान् विशिनष्टि । इन्द्रस्य श्रीमद्गोविन्दस्य युज्यः योग्यः अनुकूलस्तदीयहार्दप्रकटनकारकः अत एव 'तस्यैवात्मानुभावप्रकटनहृदयस्याज्ञया प्रादुरासी'दित्युक्तं प्रभुचरणैः । सखा प्रियः श्रीवल्लभाख्य इत्यर्थः । सूरय इति । शब्दपरब्रह्मवित्त्वं तत्त्वं शब्दब्रह्मणि भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनात् परब्रह्मज्ञानं च ।' भक्त्या मामभिजानाति " 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इत्यादिवाक्यात् । भक्तिश्च स्नेहरूपैवेत्यभि-

लायां गतेऽस्मिल्लोके स्थितेपि दिवीव यथा स्वर्गे लोके अप्राकृतचक्षुषा आततं अवलोकनविषयीभूतं भवति तथा गोलोकेऽलौकिकविग्रहविशिष्टं भगवन्तं पश्यन्ति । दिवीवेति स्वर्गदृष्टान्तकथनेन तत्र यथा रासादिक्रीडा । सा त्वनित्या । अत्र तादृशी नित्या रासादिक्रीडा । अत्र चक्षुःपदमेकादशेन्द्रियाणामुपलक्षणम् । तेन सर्वेन्द्रियैर्भगवत्स्वरूपमाततं व्याप्तं विषयीकृतमित्यर्थः ।

पूर्वोक्तार्थ एव श्रुत्यभिप्रायः । अन्यथा व्यासचरणैः श्रीकृष्णजन्मखण्डे गोलोकनिरूपणे भगवल्लीला न प्रतिपादिता स्यात्, तत्प्रतिपादकमूलभूतश्रुत्यन्तरादर्शनात् 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छ दि'ति पूर्वोक्तविष्णोरनुग्रहाद्वैष्णवस्य यूपस्याग्निष्टोमाग्निमाहवनीयेन संमितं स्थापयामीत्यर्थः । एतस्यैव धाम्नो भूतले गोकुलरूपेण प्रादुर्भावात् । अत एव प्रभुचरणैर्विद्वन्मण्डने तत्परत्वेन व्याख्यातायामपि न विरोधः ।

ननु 'नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमी'ति श्रुतौ एकस्मिन्विशेषणे नम इति कथनेन सर्वत्र सम्बन्धः स्यादेवेति पुनः प्रतिविशेषणे नम इति कथनेनैश्वर्यादिषड्धर्मिद्वयरूपाष्टकं ज्ञायते । न च सप्तसु विशेषणेषु नमःपदोपादानात्सप्तरूपमेवेति वाच्यम् । बृहत इति विशेषणे चतुर्थीकथनेन पृथग्रूपत्वं ज्ञायते । धर्मित्वेन रूपेण धर्मिण एकत्वेपि संयोगविप्रयोगद्योतनार्थं विशेषणद्वयं नमो विष्णवे बृहत इति । अथवा विप्रयोगात्मकधर्मिरूपस्य भक्ताधीनत्वाद्रसशास्त्रे नायिकाप्राधान्याच्च नमनप्रयोजनाभावः सूचितः । अतः परं सर्वत्र नमःपदकथनानुरोधेनाष्टस्वरूपात्मकषड्गुणधर्मिद्वयसहितं श्रीमदाचार्यस्वरूपं

प्रेत्याहुः माहात्म्येत्यादि । एकादशेन्द्रियाणामिति । सेवौपयिकानामित्यर्थः । विद्वन्मण्डन इति । विस्तरार्थावलोकनार्थिभिस्ततोऽवलोकनीयमिति बोधितम् ।

' निजाचार्यपदाम्भोजरेणवः कृपयन्तु मे ।
ये धृता मूर्ध्नि कुर्वन्ति श्रीमद्गोविन्दवल्लभम् ॥

प्रासङ्गिकमुपपाद्य प्रस्तुतमनुवदन्ति नन्विति । संबन्धः स्यादेवेति नमस्कार्यनमस्कारकभावरूपः । सप्तरूपमेवेति । बृहत इदं विष्णव इत्यस्य विशेषणमिति भावः । विशेषण इति । श्रीमदाचार्यवाचकाग्निशब्दस्य । तस्मिन् यद्यप्येकस्यैवैतानि विशेषणानि, तथापि प्रत्यङ्नमस्कारकथनेन पृथग्रूपत्वं बोध्यम् । पृथग्रूपत्वमिति । बृहत इत्यत्र नमःशब्दयोगमन्तरा चतुर्थ्यनुपपत्त्या तत्सिद्ध्यर्थं तदाक्षेपात्पृथक्त्वं सुवचमिति भावः । भक्ताधीनत्वादिति । ' अहं भक्तपराधीन ' इत्यादिश्रीभागवतवचनात् मुख्यभक्तत्वं श्रीव्रजसुन्दरीष्वेवेत्यभिप्रेत्याहुः नायिकाप्राधान्याच्चेति । अन्यथा रसपुष्टता न स्यात् । अष्टस्वरूपात्मकेत्यादि । अष्टस्वरूपात्मको हि पुरुषोत्तमः । अत एव श्रीभागवते पूर्णपुरुषोत्तमप्रादुर्भावप्रतिपादकान्यथ सर्वेत्या-

प्रदृश्यते । तथाहि 'नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि' । नम इति श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमरूपत्वाज्जीवैर्नमनमेव कर्तव्यमिति सिद्धान्तात्स्थापनमेवोक्तम् ।

ननु कुत्रोक्तमाचार्याणां ब्रह्मत्वमिताकयाङ्क्षायां छान्दोग्ये पठ्यते 'आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती'ति। अतति व्याप्नोति सर्वमित्यात्मा । आत्मानं पुरुषोत्तं वैश्वानरं श्रीवल्लभरूपधारिणम्। 'वैश्वानरो वल्लभाख्य' इति वाक्यात् । ननु श्रीमदाचार्याणां श्रीवल्लभ इति नामप्रसिद्धिस्तां विहाय कथं श्रुतौ वैश्वानर इति नामकथनमिति चेन्न । परोक्षवादार्थमिदम् । तत्र 'परोक्षमिया ह वै देवा'

दीनि सार्धवसुपरिमितानि श्लोकानि । तथा सिद्धान्तरहस्यसार्धाष्टश्लोकान्यपि पूर्णपुरुषोत्तमबोधकानि संगतानि । अत एव यमुनाष्टकविवृतौ 'भगवताष्टविधमैश्वर्यं कालिन्द्यै दत्तमिति ज्ञापनायाष्टभिः श्लोकैः स्तुवन्ती'त्युक्तं श्रीप्रभुचरणैः । एवं च यथाष्टविधमैश्वर्यरूपत्वं श्रीमन्नन्दकुमाराणां तथा श्रीमदाचार्याणामिति भावः । सिद्धान्तादिति । शास्त्रार्थनिबन्धे श्रीमदाचार्यकृतसिद्धान्तादिति भावः ।

श्रीमदाचार्येषु पुरुषोत्तमत्वं प्रतिपादयन्तः पूर्वमाशङ्कामुद्भाटयन्तस्तां परिहरन्ति नन्वित्यादि । छान्दोग्ये पठ्यत इति । अग्नेरपि व्यापकत्वं सर्वस्वरूपत्वं पूर्वोदाहृतभारतादिवचनेषु श्रुतिष्वपि निरूपितम् । अधुना सर्वस्वरूपप्रतिपादिका श्रुतिरुदाह्रियते 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥' अस्यार्थो निरुक्तकारैरुक्तः । इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यं दिविजो गरुत्मान् गरुणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । 'यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते यमेव सोऽग्निर्निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजत' इति । एतेनैकस्यानेकरूपकथनं परब्रह्मतें न घटते ।

वैश्वानर इति । वैश्वानरपदनिरुक्तिर्निरुक्तकारैरुक्ता वैश्वानरस्येति श्रुत्यवतरणे । इयं श्रुतिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्यदा विद्यानगराधिपतिकृष्णदेवाभिधराजसंसदि गिरिजाजानिप्रवर्तितमायावादविवादचातुरीधुरीणैः पण्डितैः पराजितेषु वैष्णवेषु साकारब्रह्मवादस्थापनपूर्वकं वैष्णवमतस्थापने सति सकलसंप्रदायिविप्रवर्यैराचार्यैर्निगदितं राजानं प्रति—एतेऽस्माकं स्वामिन एत आचार्या भवन्त्विति विज्ञापयामासुरिति वृत्तं वदति, तदेवं सर्वमुपपाद्यते । तथा हि । 'वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृचः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति' । 'वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण' । तत्र नरशब्देन दैविजीवास्ताञ्चयति नाममन्त्रब्रह्मसंबन्धादिना सकलदोषहरणपूर्वकं व्यापिवैकुण्ठादिषु प्रापयति । दैविजीवा

यदाऽस्मिल्लोके समायान्ति तदा तदुद्धारार्थं श्रीमदाचार्याः प्रादुर्भवन्तीत्यभिप्रेत्योदितं विश्वे एनं नरा नयन्तीति निरुक्तार्थः। यद्वा विश्वे नरा दैविजीवाः श्रीदामोदरदासादयः सेवका अस्य श्रीवल्लभाचार्यस्य। 'नरे संज्ञाया'मिति विश्वशब्दस्य दीर्घः। विश्वानर एव वैश्वानरः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। यत्तु विश्वानरस्यापत्यमिति व्युत्पाद्य बिदादित्वादञित्युक्तं रामाश्रमैस्तत्तु लौकिकाग्निपरशब्दव्युत्पत्तिपरम्। श्रुत्यर्थस्तु वैश्वानरस्य श्रीवल्लभाचार्यस्य सुमतौ सुष्ठु मतिर्ज्ञानं यस्यां तस्यामाज्ञायां वयं स्याम आज्ञाकारिणो वयं भवेमेति कृष्णदेवाख्यराजानं प्रत्युक्तिर्वैष्णवानां सर्वेषां ब्राह्मणानाम्। यद्वा सुमतौ कल्याण्यां मतौ स्यामेति निरुक्तकाराः। या श्रीमदाचार्याणां बुद्धिस्तस्यां स्याम तदनुसारिणो वयं भवेमेति तदर्थः। हि यतः कं सुखं भवतीति अतोऽस्माकं सर्वेषामयं राजा आचार्यः यथा भवान् स्वराज्यस्य तथास्माकमयमित्यर्थः। नन्वेतादृशश्चेत्तर्हि किं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याहुः **भुवनानामभिश्रीरिति**। सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीय इति निरुक्तकाराः। सर्वेषामाश्रयणीयत्वेन सेवनीयोऽयमिति भावः। अभिश्रीः श्रयितुं सेवितुं योग्य इत्यर्थः। नन्वन्येऽप्याचार्याः सन्तीति किमयं सेवनीय इति तत्राहुः **इतो जातो विश्वमिति**। इतोऽस्माच्छ्रीवल्लभाख्याद्विश्वं जगज्जातः प्रादुर्भूतः। जात इत्युपलक्षणं स्थितिलययोः, पूर्वोक्तभारतवचनेषु निरूपितं जन्मस्थितिलयादि, तेनास्य ब्रह्मत्वमतोऽयमेव शरणयोग्यः। नन्वस्तु ब्रह्मत्वमस्माकं किमायातमिति चेदस्मद्वैष्णवमार्गस्थापनमनेनैव कृतमित्यभिप्रेत्याहुः **इदं विचष्ट** इति। इदं साकारब्रह्मवादस्थापनपूर्वकभगवत्सेवनं विचष्टे, मायावादखण्डनपूर्वकमुक्तवान्। किञ्चास्य चलने श्रीपुरुषोत्तमा अपि सह चलन्तीति सदा पुरुषोत्तमा न त्यजन्तीत्यवश्यं सेवनीय इत्यभिप्रेत्याहुः **वैश्वानरो यतत** इत्यादि। वैश्वानरः श्रीवल्लभाख्यः। **सूर्येण**। सरतीति सूर्यः पुरुषोत्तमः। यद्वा सूर्यशब्देन सूर्यान्तर्वर्ती पुरुषोत्तमो लक्ष्यते। तेन सह यतते मायावादनिरासार्थं दैवोद्धारार्थं च यतते प्रयत्नवान् भवतीत्यर्थः। एतेन परमकृपालुत्वं ध्वनितम्।

किञ्च प्रसङ्गादन्यापि श्रुतिरेतदर्थप्रतिपादिकोदाह्रियते। श्रीमदाचार्यान् प्रति सर्वे ब्राह्मणा राजा सामात्यश्च विज्ञापयासुः—गणानां त्वा गणपति*हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्। ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम्॥ अस्यार्थः। ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते, त्वा त्वां वयं हवामहे अतस्त्वं ऊतिभिः शृण्वन् सदनं सीदेत्यन्वयः। हे ब्रह्मणस्पते अक्षरस्वामिन्, उद्देश्यत्वा'त्संबोधने चे'ति सूत्रेण सम्बोधनविभक्तिः। सम्बोधनत्वं चाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थविषयकज्ञानानुकूलव्यापारवत्त्वम्। ब्रह्मणां ब्राह्मणानामित्यर्थः। 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापति'रित्यमरात्। त्वा त्वामित्यर्थः। 'त्वामौ द्वितीयाया' इति सूत्रेण त्वादेशः। त्वां श्रीवल्लभाख्यं वयं सर्वे हवामहे जुहुमः प्रीणीमहे। कनकाभिषेकेण श्रौतेन विधिना तर्पयाम इत्यर्थः। प्रीणनमप्यस्यार्थो भक्तीति महाभाष्यात्। रूपसिद्धिस्तूदिना पूर्वम्। नः अस्माकं सर्वेषामूतिभिः। द्वितीयार्थे तृतीया। ऊतीः। अवतेः 'स्त्रियां क्तिनि'ति क्तिन्प्रत्यये

'ऊतियूतिजूतिसाती'ति निपातितोऽयं शब्दः । तत्प्रयोजनं त्वन्तोदात्तार्थम् । नच प्रत्ययस्वरेण सिद्धिः । क्तिनो नित्यत्वेन 'ञ्नित्यादिर्नित्यमि'त्यनुशासनादाद्युदात्तत्वात् । 'ज्वरत्वरे'ति सूत्रेणोपधाया ऊठि कृते रूपं बोध्यम् । अवतेः कान्तिरर्थः । कान्तिः कामना गृह्यते । तथा च कर्मीभूताः कामना इत्यर्थः । अत्र ऊतिशब्दार्थं प्रति श्रुधातुनिरूपितं कर्मत्वं तच्च प्रकृतधात्वर्थव्यापारजन्यफलशालित्वम् । शृण्वन् सादरं श्रुतिविषयीकुर्वन् सदनम् । संहितायां सदनमेव सादनम् । सीदन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् प्रज्ञादित्वादण् । पदानां व्याख्यानरूपत्वात् सदनमिति दीर्घरहितः पाठः । सदनशब्दो गृहवाची । अस्माकं गृहं प्रति सीद आगच्छ । अयं भावः । मायावादिभिर्जितेषु वैष्णववर्येष्वस्मासु अस्मदीयानां मतं कथं स्थास्यतीति व्याकुलहृदयानां स्वमतस्थितिर्भवत्विति कामनाः शृण्वन् यथा वैष्णवमतस्थापनार्थमागतोऽसि तथा सर्वदैवागन्तव्यमिति । सीदेति षद्लृधातोर्गत्यर्थकात्प्रार्थनायां लोट् । श्रीमतामागमनेन सकलविमतान्धकारपटलविघटना समजनि । अतो भवन्तः श्रीमत्पुरुषोत्तमसदृक्सकलवेदादिविशिष्टा इत्यभिप्रेत्याहुः । **उपमश्रवस्तम** उपमीयते इत्युपमं, उपमितमुपमेयमित्यर्थः । मूलविभुजादित्वात्कः 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः । उपमानविषय इति यावत् । श्रूयतेऽस्मिन् धर्मादिकमिति श्रवो वेदः । उपमः श्रवो यस्य स उपमश्रवाः अतिशयेनोपमश्रवा इति उपमश्रवस्तमस्तमित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहिः । 'अतिशायने तमबिष्ठनावि'ति तमप् । अत्रोपमशब्दस्योपमावाचित्वात्तस्य चोपमानाकाङ्क्षायां पुरुषोत्तमनिष्ठवेदस्योपमानत्वनिर्णयेन पुरुषोत्तमसदृशः श्रवो वेदो यस्य स इत्यर्थः पर्यवसन्नः । एवं च वेदार्थवित्त्वं यथा भगवति 'वेदविदेव चाहमि'ति गीतावचनात्, तथा वेदयाथार्थ्यवित्त्वं श्रीमदाचार्येष्विति भावः । एतदेव 'न ह्यन्यो वागधीशादि'ति पद्येनोदितं श्रीमत्प्रभुचरणैः । 'उत त्वः पश्यन्नि'ति श्रुत्या श्रीमदाचार्यान्यस्य सरस्वतीहार्दभावज्ञानाभावत्वं बोधितमिति प्रागेव निरूपितम् । एवं चैत एवाश्रयणीया इति भावः । किंभूतं त्वां श्रीवल्लभम् । गणानां दैविगणानां सर्वेषां गणपतिः । संबन्धे षष्ठी । स च स्वस्वामिभावरूपः । स्वामी सर्वेषामाचार्यः । एको गणशब्दो दैविगणपरः । द्वितीयस्तु समुदायवाची । तेन दैविजीवानां गणः समुदायस्तस्य स्वामी उद्धर्तेति यावत् । अतो दैवैः सेवनीय एवेति भावः । पुनः किंभूतं त्वां श्रीवल्लभम् । **कवीनां कविं** । कवयो ज्ञानिनस्तेषां मध्ये कविः ज्ञानीत्युक्ते विजातीयज्ञानशालीत्यर्थो गम्यते । यथा शूराणां मध्ये शूर इत्युक्ते विजातीयशूर इत्यर्थस्तद्वदिहापि 'संख्यावान् पण्डितः कवि'रिति कोशेन कविशब्दस्य ज्ञानिनि शक्तिबोधनात् कोशस्यापि शक्तिग्राहकत्वात् । तथा चाभियुक्ताः 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।' इति । एतेनालौकिकज्ञानवत्त्वेन पुरुषोत्तमत्वं सूचितम् । यद्वा लोकोत्तरवर्णनशीलाः कवयस्तेषां मध्ये श्रेष्ठमित्यर्थः । पुनः किंभूतं त्वाम् **ज्येष्ठराजं** अतिशयेन प्रशस्यः स्तुत्य इत्यर्थे 'प्रशस्यस्य श्रः' इत्यनन्तरं 'ज्य चे'त्यनेन ज्यादेशः 'अतिशायने

इति श्रुतेः 'परोक्षवादो वेदोऽयं परोक्षं मम च प्रिय'मिति भगवद्वाक्याच्च । अत एव श्रीभागवते श्रीराधानामोच्चारणं स्पष्टतया न कृतं परोक्षेण कृतम् । उपास्ते पुष्टिमार्गीयैर्भक्तैः सेवा क्रियते । सर्वेषु लोकेषु वैकुण्ठादिषु सर्वेषु भगवल्लोकेषु श्रीमदाचार्याणां भगवदास्यरूपत्वात्तत्रोपासनं युक्तम् । सर्वेषु भूतेषु ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु तत्तत्पत्नीषु च 'स्त्रीशूद्राद्युद्धृतिक्षम' इति वाक्यात् आत्मसु गोस्वामिषु 'स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्य' इति वाक्यात् सर्वे पुष्टिमार्गीयाः वैश्वानरं श्रीवल्लभमुपासत इत्यर्थः । अन्नमत्ति भोजनं करोति । तत्र श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमत्वेन प्रादुर्भावे गीताप्रामाण्यम् । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ' । हे भारत, यदा यदा यस्मिन् यस्मिन् काले धर्मस्य भगवद्भक्त्यादिरूपस्य ग्लानिः संकोचो भवति । अधर्मस्य ज्ञानभक्त्यादिनाशकस्य अभ्युत्थानमुत्पत्तिर्भवति । हीति निश्चयेन । तदा आत्मानं स्वस्वरूपमहं सृजामि अर्थाच्छ्रीमदाचार्यादिरूपेणेत्यर्थः ।

ननु श्रीमदाचार्याणां ब्रह्मत्वादात्मानं वैश्वानरमिति श्रुतौ वैश्वानरशब्दोऽग्न्यादिवाचक इतिचेन्न । वैश्वानरशब्दो ब्रह्मवाचक एव । तत्र सूत्रं प्रमाणम् 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्' । तत्र को नाम आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रम्य 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा' इत्याद्याम्नायते । तत्र वैश्वानरशब्दात् 'संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर' इति 'संवत्सरो वै प्रजापति'रिति च श्रुतेर्हिरण्यगर्भोपासनपरमिदं वाक्यम् ।

तमभिष्ठनावि'तीष्ठनि श्रुतिस्मृतिस्तुतिविषय इत्यर्थः । एतेन भवान् सर्वथा स्तव्य इति ध्वनितम् । ज्येष्ठश्चासौ राजा चेति कर्मधारयः समासान्तष्टच्प्रत्ययः । 'राजृ दीप्ता'विति धातोः कनिन् । यद्वा वृद्धप्रकृतिको ज्येष्ठशब्दः 'वृद्धस्य चे'ति सूत्राज्ज्यादेशः । सर्वेभ्योऽपि वृद्धः पूर्णपुरुषोत्तम इत्यर्थः । अथवा ज्येष्ठानामत्यन्तवृद्धानां सर्वेषां राजा स्वामी आचार्य इत्यर्थः । त्वामेव शरण्यं शरणं गताः स्म इति भावः । यद्यप्यस्यां श्रीमदाचार्यवाचकपदाभावस्तथापि श्रीमदाचार्यनिष्ठधर्मोपलम्भात्पूर्वश्रुत्यैकवाक्यतया चाचार्यपरत्वेन व्याख्यातेति दिक् ।

प्रकृतमनुसरामः । परोक्षेण कृतमिति । यद्यपि 'अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वर ' इति श्रीभागवते राधया इतो राधितः शकन्ध्वादित्वात्पररूपमिति श्रीराधानाम श्रूयते तथापि संहितायामप्रतीतौ शकन्ध्वादिषु पाठकल्पने मानाभावात्तथार्थाभासनाच्च परोक्षरूपमित्यर्थः । ब्राह्मणेत्यादि । कैरिति जिज्ञासायां तैरित्यर्थः । आत्मसु गोस्वामिषु इति । 'अङ्गादङ्गादि'ति श्रुत्या स्ववंशे स्वस्वरूपत्वमेवेत्यर्थः । श्रीमदाचार्यरूपेणेति । आत्मानं वैश्वानरमित्यादिषु सामानाधिकरण्यादात्मपदेन श्रीवल्लभाचार्याणां ग्रहणमिति भावः इत्यादीति ।

'एतस्य वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुदर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन

किञ्चोपक्रमे ब्रह्मात्मपदश्रवणात्तदेकवाक्यत्वेन ब्रह्मपरमिदमिति संशये हिरण्यगर्भस्य समष्ट्यभिमानित्वेन लोकावयवत्वोपपत्तेस्तदुपासकस्यान्नभोजनात्मकफलस्यापि सम्भवाद्दे-दगर्भत्वेनाग्नित्रयात्मकत्वस्यापि युक्तत्वाद्धिरण्यगर्भोपासनपरमिदमिति प्राप्ते उच्यते। "वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्" वैश्वानरपदवाच्यः परमात्मैव। कुतः। येऽस्मिन्वाक्ये हिरण्यगर्भसाधारण्यशब्दाः श्रुतास्तेभ्योपि प्रादेशमात्रस्यैव द्युमूर्धत्वादिरूपे विशेषाम्नानात्। विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वसर्वभवनसमर्थत्वं परमात्मन एव नान्यस्य सम्भवति। अतो वैश्वानरशब्दो ब्रह्मपरः।

श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमत्वे श्रीभागवतस्य समाधिभाषाप्रमाणं भगवद्वाक्यम् 'आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित्। न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेत सर्वदेवमयो गुरुः'। आचार्यं मामिति मामेवाचार्यं विजानीयात् नत्वण्वपि मन्न्यूनम्। अत एवोक्तम् 'अग्नित्वं वर्णितं ते कविभिरपि सदा वस्तुतः कृष्ण एवे'ति। 'नावमन्येत कर्हिचि'दिति श्रीमदाचार्या भगवद्रूपा न सन्तीति नावमन्येत अवज्ञां न कुर्यात्। कर्हिचित् कदाचिदपि। 'न मर्त्यबुद्ध्याऽसूयेते'ति जीववत्प्राकृतरूपधारणेपि न असूयेत गुणेषु दोषारोपणं न कर्तव्यं 'सन्मनुष्याकृति'रितिवाक्यात्। जीवानामुद्धारार्थं मनुष्यनाट्यस्वीकारात्। 'समानशीलव्यसनेषु सख्य'मिति तथा दैवजीवानां सख्यं सिद्ध्यति। ननु श्रीमदाचार्याणामवच्छेदकावच्छेदेन मनोरथपूरणे कथं सामर्थ्यं भवतीति तदर्थमाश्रयान्तरमपि कर्तव्यमित्याशङ्क्याहुः सर्वदेवमय इति। अत्र प्राचुर्यार्थकमयट्प्रत्ययस्तेन यथा भगवद्देहे तत्तदङ्गेषु आधिदैविकदेवानां स्थितिस्तद्वच्छ्रीमदाचार्याणां श्रीमदङ्गेषु स्थितिस्तेनावच्छेदकावच्छेदेन सकलमनोरथपूरणकर्तृत्वसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्कदाचिदपि दुःसङ्गेन वा जडबुद्ध्या वान्याश्रयो न कर्तव्यः स्वधर्महान्यनन्यत्वभङ्गप्रसङ्गात्। यदि श्रीमदाचार्याणां यत्फलदानेच्छा नास्ति, तत्फलदाने केषांचिदपि देवादीनां सामर्थ्यं नास्ति।

आधिदैविकस्य श्रीमदाचार्येषु विद्यमानत्वात् तदर्थंनान्याश्रयः कर्तव्यः। ननु यः-कश्चिद्वेदशास्त्रसम्पन्नश्चेत्तस्यैव गुरुकरणं युक्तं, किमिति श्रीमदाचार्याणां तद्वंश्यानां च गुरु-

---

आस्यमाहवनीय' इत्याद्याम्नायते। ब्रह्मपर इति। तेन श्रीमदाचार्याणां ब्रह्मत्वं निराबाधम्। अत्र सूत्रे विशेषस्तु भाष्यादिषु स्फुट एव।

मामेवाचार्यमिति। श्रीवल्लभाचार्यमित्यर्थः। 'आचार्यो भगवानग्नि'रिति वाक्यात्। उत्सवनिर्णये श्रीमदाचार्योत्सवनिर्णयप्रसङ्गे। ब्रह्मैवाचार्यरूपेणावतिष्ठत इति शंकराचार्यकृत-भारतीयसहस्रनामटीकायां व्यासोक्तेश्चेति। श्रीपुरुषोत्तमचरणैरुक्तं न कुर्यादिति गुरोरवज्ञायां महदनिष्टप्रसक्तिरिति बहुतन्त्रपुराणादिषु निरूपितं विस्तरभयान्नानूद्यते। नान्याश्रयः कर्तव्य इति। 'यथा तरोर्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः। प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां

करणमिति चेन्न। गुरुत्वं तेषामेव सम्भवतीत्याहुः गुरुरिति। 'श्रीकृष्णज्ञानदो गुरु'रिति वाक्यात् तदुपदेष्टा गुरुः। तस्य लक्षणमाह 'कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम्। श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात्।' एतादृशगुरुलक्षणं श्रीमदाचार्येषु श्रीवल्लभाचार्येषु श्रीविठ्ठलनाथेषु वा। एषां कुले 'अस्मत्कुलं निष्कलङ्क'मिति वाक्यात् अन्यगुरोः

तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्ये'ति श्रीभागवतवाक्ये वृक्षमूलसेचकवत्पुरुषोत्तमभजनतः सर्वदेवतर्पणमुदितम्। युक्तं चैतत्। न हि पादपस्य स्कन्धादिसेकेन तर्पणं प्रत्युत शुष्कतैव। तत्त्वं तु मूलसेकेनैवैवं सर्वमयाश्रयत्वेन सर्वाराधनफलसिद्ध्याऽन्याश्रयो न कार्य इति भावः। अन्याश्रयकरणे न किंचित्फलम्। तथा च भरद्वाजसंहितायामाचार्यप्रकरणे 'जानतस्त्वनुपेतस्य ब्रह्मचर्यमभीप्सतः। वृथैवात्मसमुत्क्षेपो जायते कृष्णवर्त्मनि'। अस्यार्थः। अन्यगुरोः समाश्रयेण श्रीमद्वल्लभाचार्यसमाश्रयणमन्तरेणात्मसमर्पणमनुतिष्ठतो न किञ्चित्फलमित्याह जानत इति। अन्याचार्यसमाश्रयेण ज्ञानवतः पुरुषस्य कृष्णवर्त्मनि श्रीमदाचार्ये श्रीवल्लभाचार्ये अनुपेतस्योपसत्तिमकृतवतो ब्रह्मचर्यं परं ब्रह्मानुभवपूर्वकं तत्कैङ्कर्यं अभीप्सतः प्राप्तुमिच्छतः आत्मसमुत्क्षेप आत्मसमर्पणं वृथैवेत्यर्थः। यतो यत्केनापि न दातुं शक्यं तद्दानसामर्थ्यवत्त्वमत्रैव 'अदेयदानदक्षश्च लौकिकैहिकदानकृ'दिति वचनादन्याश्रयो न कार्य इति भावः। दम्भादिरहितमिति। आदिपदेन क्रोधादयो लक्ष्यन्ते। पूर्वोक्तवैष्णवतन्त्रोदाहृताष्टादशदोषरहितत्वं ज्ञेयम्। तच्च श्रीवल्लभ एव पुरुषोत्तमत्वात्। श्रीभागवततत्त्वज्ञमिति। 'श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षम' इति वाक्यात्, 'श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायण' इति वाक्याच्च, 'अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुमि'ति वाक्याच्च तज्ज्ञत्वमत्रैवेति भावः। यद्वा भगवत इदं भागवतं भगवत्सेवादिरूपमित्यर्थः। यद्वा भगवदात्मानुभावप्रकटनरूपं तत्त्वमित्यर्थः। 'तस्यैवात्मानुभावप्रकटनहृदयस्याज्ञया प्रादुरासी'दिति श्रीप्रभुचरणाः।

श्रीविठ्ठलनाथेष्विति। पूर्णपुरुषोत्तमरूपत्वात्तेषामेव गुरुकरणं नान्येषामित्यर्थः। किञ्च यत्र फलमेव साधनं तत्रान्यसाधनं नापेक्षितमिति भावः। श्रीमत्प्रभुचरणप्रतिपादकश्रुतयो निरूपिताः निरूपयिष्यन्ते च। एषां कुल इति। 'सप्तपूरुषविज्ञेये समर्पणसुनिर्मले। कुले जातो गुणैर्युक्तो विप्रः श्रेष्ठतमो गुरुरि'ति पञ्चरात्रोक्तेः। सप्तपूरुषा विज्ञेया यस्मिन् तस्मिन् सुनिर्मले सर्वकलङ्करहिते कुले जातः गुणैरागमोक्तैर्युक्तो विप्रः श्रेष्ठतमः सर्वतः श्रेष्ठः गुरुरिति तदर्थः। एतल्लक्षणलक्षिता एते एतत्कुलं वा। निष्कलङ्कमिति। अयं श्लोकस्त्रिभङ्गललितग्रन्थारम्भे श्रीप्रभुचरणैः। समुदितं तत्त्वं चागमोक्तगुरुलक्षणविशिष्टत्वे सति जीवोद्धारकर्तृत्वम्। किञ्च गुरुलक्षणमागमेष्वुक्तं 'शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेषवान्। शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमान्॥ आश्रमी ध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः। निग्रहानुग्रहे शक्तो गुरुरित्यभिधीयते॥' इति। एतादृशलक्षणं श्रीमदाचार्येष्वेव श्रीप्रभूणामेव च। तद्वंशे

सकाशात् पूर्णपुरुषोत्तमप्राप्तिर्न । 'मन्त्रोपदेशमात्रेण नरा मुक्ताश्च भारत । पूर्वैश्च कोटिपुरुषैः परैः सार्धं हरेरहो । कोटिजन्मार्जितात्पापान्मन्त्रग्रहणमात्रतः । मुक्ताः शुध्यन्ति यत्पूर्वकर्म निर्मूलयन्ति च' ।

सर्वेषां गुरुद्वारैव सद्गतिमाह 'पुत्रान्दारांश्च शिष्यांश्च सेवकान्बान्धवांस्तथा । यो दर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेद्ध्रुवम्' ॥ स्त्रीपुंसोरेकगुरोरुपदेशश्चेद्भ्रातृभगिनीतिसम्बन्धं

तु 'स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्य' इति वचनात् निग्रहानुग्रहशक्तिश्च श्रीमदाचार्येष्विवैतत्कुले संभवति । गुरुकरणमेतेषामेव मन्त्रोपदेशेनैव पुरुषोत्तमप्राप्तिः । किञ्च तद्वंश्यानां सर्वेषामेव पुरुषोत्तमत्वात्तत्प्राप्तिस्तेभ्यः सुतरामेव नान्येभ्य इत्याहुः प्राप्तिर्नेति । श्रुतिरपि श्रीवल्लभवंशोद्भवानां प्रतिपादिका श्रीमदाचार्यवंशगुरुकरणमावश्यकमित्यभिप्रेत्य तेषां स्वरूपमाह । 'अस्थुरुचित्रा उषसः पुरस्तान्मिता इव स्वरवोऽध्वरेषु । व्यूव्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरव्रञ्छुचयः पावकाः' । अस्यार्थः । पावकाः पावकस्य श्रीवल्लभाचार्यस्य वंशोद्भवाः पुरस्तात्प्रथमं मिता इव श्रीगोपीनाथश्रीविठ्ठलनाथौ पुत्रौ श्रीमद्गिरिधरादयः सप्त पौत्राश्चेति मिता उच्यन्ते । वस्तुतस्तु तेषु ब्रह्मत्वनिश्चयादपरिमिता इति द्योतनार्थमिवेत्यस्य ग्रहणम् । अस्थुः स्थितवन्तः । यद्वा पुरस्तान्मिता इवेत्यनेन तत्पुत्रपौत्रसमूहत्वेनान्येऽमिता इत्यर्थः । कथंभूताः । उ इत्याश्चर्ये । चित्राः चित्रमनेकधर्मविशिष्टं ब्रह्म येषां ते चित्राः । अर्शआदित्वादच् । अनेकधर्मविशिष्टब्रह्मबोधका इत्यर्थः । यद्वा चित्रा विविधरसविशिष्टाः लीलारसाविष्टा वा । निर्मलत्वमाह । उषसः उषःकाल इव निर्मला इत्यर्थः । तेन दम्भादिराहित्यं सूच्यते । तथा चास्मत्कुलं निष्कलङ्कमिति वचनम् । सकलवेदोक्तयज्ञादिकर्तृत्वमाह । अध्वरेषु यज्ञेषु स्वरवः स्वरन्ति वेदोच्चारणरूपं शब्दं कुर्वन्तीति ते स्वरवः । 'स्वृ शब्दोपतापयोरस्मात् शॄस्वृस्निही'त्युः । भक्तानां क्रोधादिनिर्मूलकत्वमाह । व्रजस्य भक्तसमूहस्य तमसो द्वारं 'नरकस्तमउच्यते' इति वाक्यात् तमसो नरकस्य द्वारं कामक्रोधलोभरूपम् । तथा च गीतासु 'त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्' इति । व्युच्छन्तीः नाशयन्तीः अव्रन् वरणं कुर्वन्तः स्वदासत्वेनाङ्गीकुर्वन्तः शुचयः शुद्धा इत्यर्थः । 'शुद्धाचारः शुचिर्दक्षः सुबुद्धिमा'निति वाक्यात् । एवं च श्रीमदाचार्यवंशस्य श्रुतिप्रतिपादितत्वादन्यस्य मुख्यया वृत्त्या तदभावेन पुरुषोत्तमरूपत्वेनान्यतः प्राप्तिर्नेत्यर्थः । किञ्चान्यतः समर्पणमपि न संभवतीति भारद्वाजसंहितावचनमुपपादितं पूर्वम् । अन्येऽपि मन्त्रा एतत्कुलप्रतिपादका वक्ष्यन्ते । गुरुशरणमहिमानमनुस्मारयन्ति मन्त्रोपदेशेत्यादि । मन्त्रोपदेशमात्रेण पापमोचकत्वसामर्थ्यमत्रैवेत्यभिप्रेत्योक्तं श्रुतिस्मृतितन्त्रसूत्रादिभिः पुरुषोत्तमत्वेन स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्यत्वात् ।

केचिल्लौकिकस्त्रीपुंसोरेकगुरुकरणे भ्रातृभगिनीत्वापातकान्दिशीका एकगुरुकरणं नेच्छन्तीति तन्निरासार्थमाहुः स्त्रीपुंसोरिति । अत्र प्रमाणं पाद्मोक्तमनुवदन्ति आचार इत्यादि ।

लोके प्रसिद्धं निषेधति स्मृतिः 'आचारो धर्ममार्गश्च गुरुर्मन्त्रश्च देवताः। दम्पत्यपत्यभूत्यायैरेकीकृत्य महत्फलम्'। किञ्च 'विष्णुतत्त्वं परिज्ञाय ह्येकं वानेकभेदवत्। दीक्षयेन्मेदिनीं सर्वां किं पुनश्चोपसन्नतान्।

गुरोरुत्कर्षमाह 'हरौ रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुमेव प्रसादयेत्। गुरौ वसति यस्त्वन्यमाश्रयेत्पूजयेत्कुधीः। स दुर्गतिमवाप्नोति दत्तमस्य च निष्फलम्। प्रयत्नेन गुरौ पूर्वं पश्चादन्यत्र दापयेत्। अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव जनार्दनः'। स्वस्त्युच्चारणं विना गुरौ दत्तस्य महत्फलमाह 'गुरौ पितरि चाध्यक्षे ह्यध्यात्मव्रतिकेषु च। श्रद्धया दीयते तस्मै स्वस्त्यक्षरविवर्जितम्। विद्यते सागरस्यान्तो नान्तो दानस्य विद्यते'। पादाग्रे द्रव्यधारणे लक्ष्म्यवज्ञारूपदोषमाशङ्क्य परिहरति 'नृणां पदे स्थिता लक्ष्मीर्निलयं सम्प्रयच्छती'ति मार्कण्डेयात्।

गुरुसेवनभगवत्सेवनयोः समत्वमाह श्रीभागवते 'यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ। भक्तिर्न स्यात्कृतं तस्य मन्ये कुञ्जरशौचवत्'। पाद्मे 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः। गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः। यो मन्त्रः स गुरुः साक्षाद्यो

देहजसम्बन्ध एव भ्रातृत्वादिसिद्धो लौकिकः। अयमेकगुरुरूपः सम्बन्धोऽलौकिको न लौकिकः। अलौकिकसम्बन्धस्य लौकिकपदार्थदोषजनकत्वं नास्त्येव। अतो नैकगुरुत्वे दम्पत्योर्भ्रातृभगिनीत्वापातः। 'अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च। विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणामि'ति ब्रह्मवैवर्तीयब्रह्मखण्डे दशमाध्यायोदितवाक्यात् पितृवत्पूज्यत्वमात्रमभिप्रेतम्। अन्यथाऽन्नदात्रादीनां पितृत्वे दम्पत्योरेकपोष्यत्वे एककर्तृकभयत्राणे च यदि भ्रातृभगिनीभावापत्तिस्तर्हि विवाहवैयर्थ्यापातः। किञ्चास्मिन्वाक्ये पत्नीतातस्य पितृवदतिदेशात् भ्रातृभगिनीभावापत्तौ व्यभिचार आपद्येत। एवं च गुरौ च पितृवत्पूज्यत्वमभिप्रेतम्। नत्वेकगुरुत्वे भ्रातृभगिनीत्वम्। तस्माद्दम्पतीभ्यां गुर्वैक्यकरणं न दोषायेति दिक्। यो मन्त्र इति। 'मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानी'ति श्रीमत्पुरुषोत्तमवाक्याद्भगवन्नामरूपो मन्त्र इत्यर्थः। साक्षादित्यनेन विभूतिरूपत्वादिकं निरस्तं बोध्यम्। यद्यपि 'सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु नारीषु नानाह्वयजन्मभेषु। दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एष ॥' इति वाक्यात्, 'विशेषतो दशार्णोऽयं जपमात्रेण सिद्धिद' इति वाक्याच्च, 'गोपालेषु न बोद्धव्यः स्वप्रकाश इति स्मृत' इति तन्त्रवचनेन सिद्धसाध्यसुसिद्धारिऋणधनशोधनादिविचाराकरणप्रतिपादनाच्चास्यापि तत्त्वं तथापि 'यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित्। धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिहे'ति श्रीभागवतवचनेन कदाचिदपि भगवद्धर्मस्थितौ प्रमादाभावस्योपपादनेनात्र 'ध्यायन् स्वं कंसमथनं स्वेन मञ्चादधः कृतम्। वैरिणं कंसरूपं च कर्षन्तं प्राणिवर्जितम् ॥ अयुतं प्रजपेन्मन्त्रं जुहेद्वा तत्समं बुधः। समिद्भिर्जन्मनक्षत्रतरूणां तस्य मन्त्रवित्। शत्रुर्नि-

गुरुः स हरिः स्मृतः । गुरुर्यस्य भवेत्तुष्टस्तस्य तुष्टो हरिः स्वयम्' । अवैष्णवगुरोरुपदेशग्रहणं सर्वथैव न कर्तव्यमित्याह 'महाकुलप्रसूतोपि सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । सहस्रशाखाध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः । अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् । पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ग्राहयेद्गुरोः' । इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिश्रीभागवताद्यनेकप्रमाणसिद्धत्वाच्छ्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमत्वं सिद्धम् । तेन नमनमेव कर्तव्यम् ।

धनमाप्नोति सुधाभक्षोऽपि नान्यथा । वासांसि बल्लवस्त्रीणां मनोभिः सह केशवम् । समादाय कदम्बं तु समारूढं तु चिन्तयेत् । जप्यात्सहस्रमानं यो रात्रौ स दशभिर्नरैः । शचीमप्यानयेन्मन्त्री शीघ्रमेव न संशयः । किं बहूक्तेन मन्त्राभ्यामेताभ्यां सदृशोऽपरः । नास्ति वश्ये तथाकृष्टौ देवदानवयोषितामि'ति शिवार्चनचन्द्रिकायां श्रीसारसंग्रहवचोभिः संमोहनगौतमीतन्त्रक्रमदीपिकादिषु च निरूपितैश्च मारणवशीकरणादि श्रूयते । श्रीपुरुषोत्तमभक्तेस्तु नैतत्फलं अनर्थरूपत्वात् । 'अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । तस्मान्निराशिषो भक्तिनिरपेक्षस्य मे भवेत्' इत्यादिश्रीभागवतवाक्यानुरोधात् न भगवद्रूपत्वं किन्तु विभूतिरूपत्वम् । तथा च श्रीमत्प्रभुचरणैस्तत्पुरुषोत्तमस्य विभूतिरूपं भिन्नमेवेति मन्तव्यमिति प्रतिपादितं महता प्रबन्धेन भक्तिहंस इति दिक् ।

श्रीमदाचार्याणामिति । एतैर्वाक्यैर्गुर्वनुकूलादिनिरूपणैर्गुरुपदस्य शक्तिः 'श्रीकृष्णज्ञानदो गुरु'रिति वचनाच्छ्रीमदाचार्येष्वेव 'मन्त्रादुद्धिरणेनैव गुरुरित्युच्यते बुधैरि'ति ब्रह्मवैवर्ते मन्त्रोच्चारणेनैव शिष्यमुद्धरेदिति स गुरुरिति तदर्थः । 'मन्त्रोपदेशमात्रेणे'त्यादिकमप्यत्रानुसंधेयम् । एतादृशी शक्तिस्तु श्रीमदाचार्येष्वेवेश्वरपरत्वात् । किञ्च मन्त्रशास्त्रे श्रीविद्यामन्त्रप्रकरणे श्रीगुरुपादुकामन्त्रे श्रीमदाचार्या एव प्रतिपाद्यन्ते । तथा च श्रीपरपावकसर्वाराध्यसर्वमूर्धपुरनाथ सर्वगुरुस्त्वयंगुरु श्रीगुरुनाथेत्यादिकमुक्तं तस्मिन्मन्त्रे । तेन मुख्यगुरुत्वं श्रीमदाचार्येष्वेव । अलौकिकोऽग्निः श्रीपुरुषोत्तमाननाधिष्ठातोपपादितः । सर्वाराध्यत्वेन पुरुषोत्तमवदाराध्योऽयम् । सर्वमूर्धत्वेन सर्वतः श्रेष्ठत्वमुदितम् । यद्वा सर्वमूर्धः सर्वतः श्रेष्ठस्य श्रीव्यापिवैकुण्ठस्य स्वामीत्यर्थः । सर्वगुरुत्वेनान्यत्र गुरुत्वमारोपादिनेति व्यज्यते । यद्यप्ययं मन्त्रो मन्त्रशास्त्रे निरूपितस्तेन 'मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनादिविधिभिर्यः । अस्पृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेऽस्तु सर्वस्वमि'ति श्रीप्रभुचरणोक्तत्वान्मन्त्राद्यविषयत्वं, तथापि सर्वत्र गुरुप्रतिपादनेन श्रीमदाचार्य एव गुरुः फलतीति प्रतिपादनायोपन्यस्तोऽयमतः श्रीमदाचार्यविभूतिरूपत्वमस्य । एवं च मुख्यया वृत्त्या गुरुशब्दस्य प्रवृत्तिरत्रैव 'यो गुरुः स हरिः स्मृत' इति वचनेन पूर्वोदितवाक्यैश्च पुरुषोत्तमत्वमिति भावः । अत एवान्यगुरुकरणानन्तरं भक्त्युत्पत्तौ श्रीमदाचार्यकुललाभे तेषां समाश्रयणमवश्यं कार्यमेव । अन्यगुरुकृपया पुरुषोत्तमप्राप्तिर्यतः श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमत्वे 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति श्रुत्या वक्ष्यमाणाभिश्च

तत्सन्तानप्रबन्धस्य पुरुषोत्तमत्वात्, 'स्वानुरूपसुतप्रसूरि'ति वाक्याच,आचार्यस्थापितमाहात्म्यत्वेन सर्वोद्धारकर्तृत्वाच । न च शिष्टाचारः । पूर्वतः श्रेष्ठलाभे सति द्वितीयगुरुकरणं दृश्यते महत्सु । यथा पराशरादिद्वारोपनयनादिसकलवेदग्रहणपर्यन्तसंस्कारवतः श्रीनारदाश्रयः श्रूयते । 'जिज्ञासितमधीतं च ब्रह्म यद्यत्सनातनमि'त्यनेन जिज्ञासितं विचारितं अधीतं प्राप्तं चेति श्रीनारदवचनस्यामिथ्यात्वाद्ब्रह्मप्राप्तिस्त्वाचार्यं विना न घटते 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः । ततश्च कृतगुरुसमाश्रयस्यापि पुनर्नारदाश्रयणमवगम्यते । तथा परीक्षितोऽपि तथाविधस्य श्रीशुकाश्रयः । 'वैय्यासके जहौ शिष्यो गङ्गायां स्वकलेवरमि'त्यादेश्च । 'स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः । बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे । सारथ्यपार्षदे-त्यादि । 'भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे' 'स वै महाभागवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्य'मित्यादि । तथा 'धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राट् बृहच्छ्रवाः । साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट्' । अपापेषु स्वभृत्येषु 'तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि । नास्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि ही'त्यादिविरोधात् । न ह्यामरणकालं तेनाभक्ततयैव स्थितम् । 'स वै भागवतो नामे'त्यादिवचनविरोधात् । तथा प्रह्लादस्यापि श्रीनारदशिष्यस्य 'आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवानि'त्युक्तेः । श्रीदत्तात्रेय इति । तथा रुद्रोपदिष्टप्रचेतसां पुनर्नारदाश्रयः श्रूयते । तथा नारदस्यापि ब्रह्मशिष्यस्य पुनः श्रीनारायणोपदेशः । तथा हंसोपदिष्टसनकादीनां श्रीरुद्रशेषादिभिरुपदेशः । तथा विदुरस्यापि पुनर्मैत्रेयाश्रयणं उद्धवस्य सांख्यायनबृहस्पतिशिष्यस्यापि पुनः श्रीकृष्णोपदेश इति । तथाश्रितगुर्वन्तराणामपि पृथुरहूगणादीनां पुनः सनकादिभरतप्रभृतिभिरुपदेशः श्रूयते । अतः पूर्वगुर्वपेक्षयाऽन्यगुरोरुत्कृष्टस्य लाभे सति समाश्रयः कार्य एव । एवं स्थिते सति दीक्षितोऽपि श्रीवल्लभकुलस्य पुरुषोत्तमरूपत्वात्सर्वतः श्रेष्ठत्वाच तच्छरणमवश्यं गच्छेत् । 'सान्निध्यमात्रदत्तश्रीकृष्णप्रेमा विमुक्तिद' इति वाक्यात् । अत एव श्रीमदाचार्यान् दृष्ट्वा स दीक्षितोऽपि क्षत्रियः कृष्णदासाख्यः श्रीमदाचार्यशरणं जग्मिवान् नाममन्त्रादिग्रहणं कृतवान् । तत्कृतासाधारणसेवया प्रसन्नैः श्रीमदाचार्यैर्वारत्रयमभिमतं दत्तम् । स एकदा स्वगुरुगृहे गत्वा तं नमस्कृत्योपविष्टवान् । तदा तं गुरुः पृष्टवान् मामवमत्यान्याश्रयः कृतस्त्वया कथम् ? तत्रोत्तरं जगाद 'मद्गुरुस्तु भवानेवे'ति । भवत्कृपया पूर्णपुरुषोत्तमलाभः समजनि भवत्प्रसादस्य पुरुषोत्तमप्रापकत्वात् । तदा गुरुणोक्तं तेषां पूर्णपुरुषोत्तमत्वे किंमानमित्युक्तः स कृष्णदासो ज्वलदनलमञ्जलिभ्यां गृहीत्वेदमुक्तवान् । यदि श्रीवल्लभाचार्याः पूर्णपुरुषोत्तमास्तदा मामग्निर्न ज्वालयिष्यति नोचेज्ज्वालयिष्यतीत्युक्त्वा मुहूर्तमात्रं तथैव स्थितवान् । तदा गुरुस्तदुक्तेर्थे सत्यत्वं ज्ञात्वा तद्गृहीतमग्निं भीतः सन् स्थानस्थितिं कारितवानित्याख्यायिका संगच्छते । अतः श्रीवल्लभकुलं सर्वथैव समाश्रयणीयमिति । 'गन्धलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात्पुष्पान्तरं व्रजेत् । न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थितं स्यात्सुपुष्कलम् ।

'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभभूषणाय। लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीयमस्ति'। ब्रह्मणे इति तैलङ्गकुलदीपकब्राह्मणरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः। अस्मिन्विशेषणे ऐश्वर्यं निरूपितमिति। 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्यास-

---

ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिरि'ति प्रामाण्याच्च श्रीवल्लभकुलाश्रयः सम्पादनीयो महद्भाग्यवद्भिरिति दिक्।

ननु 'स गुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृत' इति याज्ञवल्क्यस्मृत्या पितुरेव गुरुत्वनिश्चयात्। योऽसौ गर्भाधानाद्या उपनयनपर्यन्ताः क्रिया यथाविधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति स गुरुरिति मिताक्षराकारैर्व्याख्यातत्वान्मुख्यगुरुत्वं पितर्येव कथं श्रीमदाचार्याणां तत्कुलस्य वा गुरुत्वमिति चेत्सत्यम्। 'स वै सत्कर्मणां साक्षाद्द्विजातेरिह संभवः। आद्योऽङ्ग यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः। नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह। ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवमि'ति श्रीभागवतवचनाभ्यां सर्वेषां गुरुत्रयस्य सत्त्वाज्ज्ञानप्रदस्य तृतीयगुरोर्मुख्यत्वम्। अस्यार्थस्तु ज्ञानप्रदस्य गुरोरत्यन्तपूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य त्रीन् गुरूनाह स वा इति। इह संसारे यत्र संभवो जन्म स पिता आद्यो गुरुः पूज्यः। सर्वविद्याप्रदं गुरुमाह। द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र संभव उपनीय वेदाध्यापक इत्यर्थः। ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह। आश्रमिणां सर्वेषां ज्ञानदो यो गुरुः स अहमेव। अतो ज्ञानप्रदं गुरुरूपं मामाश्रित्य ये संसारं तरन्ति ते बुद्धिमन्त इत्याह **नन्विति**। हे ब्रह्मन्, वर्णाश्रमवतां मध्ये अर्थकोविदाः। इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णाश्रमवत्त्वे सति ये मया गुरुरूपेण वक्त्रा वाचा उपदेशमात्रेण अञ्जः सुखेनैव भवार्णवं तरन्ति। अनेन उपदेशमात्रेणानायासभवार्णवतरणसाधनमन्त्रविशेषसूचनात्तृतीयगुरुणैव श्रेय इति भगवल्लीलाप्रापकत्वात्तृतीय एव गुरुर्मुख्य इति। एवञ्च गुरुत्रयकरणं पुरुषमात्रस्यापेक्षितमिति तृतीयगुरोर्भगवत्त्वनिश्चयाच्छ्रीमदाचार्याणां श्रुतिस्मृतिभिश्च पुरुषोत्तमत्वनिश्चयाच्चैषामेवाश्रयोऽवश्यं संपादनीय इत्यलं बाहुल्यभयाद्विस्तरो न निरूप्यते। **नमनमेव कर्तव्यमिति**। दैन्यप्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यमित्यर्थः। अत एव फलप्रकरणे सुबोधिन्यां 'नहि साधनसंपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित्। भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम्। स तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वत' इति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम्।

ब्राह्मणरूपधारिण इति। यदत्र लेखनीयं तत्पूर्वमेव निरूपितम्। **ऐश्वर्यं निरूपितमिति**। ब्रह्मशब्दस्य तन्त्रेण ब्रह्मब्राह्मणवाचकत्वेनोभयोर्ग्रहणम्। तेन श्रीमदाचार्याणामैश्वर्यवत्त्वमिति भावः। ननु वेदादिचतुष्टयप्रतिपाद्यं ब्रह्म श्रीमदाचार्येष्वपि तत्त्वमपेक्षितं तदस्तीत्याहुः **वेदा इत्यादि**। वेदादिप्रतिपाद्यत्वेन पूर्णपुरुषोत्तमत्वनिश्चयान्महदैश्वर्यमिति भावः। तत्र श्रीमदाचार्यप्रतिपादका वेदाः पूर्वोदाहृता वक्ष्यमाणाश्च। प्रकृतेऽपि श्रीकृष्णवाक्यानि 'अहं वैश्वानरो

सूत्राणि चैव हि। समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टय'मिति सिद्धान्तितत्वात् वेदादिचतुष्टयप्रतिपाद्यत्वादैश्वर्यम्। किञ्च 'ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा। निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः'। मूढैरिति स्त्रीशूद्रादिभिः निःसाधनस्वोद्धारकत्वेन पूज्यत इत्यैश्वर्यम्।

भूत्वेति' 'यदायदे'ति च। व्याससूत्राणि 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'त्यादीनि। समाधिभाषा 'आचार्यं मां विजानीया'दिति। 'अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा' इति। 'स्वशान्तरूपेष्वितरै' रिति।

ऐश्वर्यमिति। ऐश्वर्यवत्त्वं च नियन्तृत्वं तच्च मायावादादिनिरसनेन वैष्णवमतस्थापकत्वेन स्वस्मिन्नाचार्यत्वमाविष्कुर्वत्सु श्रीमदाचार्येषु सर्वनियामकत्वेनैश्वर्यवत्त्वमिति। किञ्च 'स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयार्दित' इति पद्येन मायाप्रेरकत्वमीशत्वं निरूपितम्। तच्च ब्रह्मत्वेनाविकलमस्ति। किञ्चास्मिन्नवतारेऽपि दरीदृश्यते तथाऽऽख्यायिकयोदाहियते। तथा हि ओडच्छाभिधाननगरभूषणायमानभूमिपमण्डलमुकुटमणिशाणकोणकषणनिर्मलीकृतपदनखमणिपरिषदि मायावादविचारचातुरीचणैः पण्डितगणैर्वैष्णवमतानुवर्तिनो भगवच्चरणानुवर्तिनः पराभूताः। तदा भगवतीवाणी सहायभूतैः सकलदैविसर्गकुलकमलाविलकारकदनुजसर्गसमुद्भूतकुम्भिकुम्भपाटननृकेसरीव्यापारविस्तारविहाराज्ञानान्धकारनिवारकावताररश्मिमालीव बलिसभायां वामन इव स्वस्वस्थायिभावानुरूपविविधरससरसितविविधाकारविशिष्टश्रीकृष्ण इव यदायदेति वचनतथ्यतां प्रथयन् सर्वान्तर्यामी श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूपः श्रीमान् श्रीवल्लभः प्रभुः प्रादुर्भवान्बभूव। तत्र निलिम्पगुणगणगरिमातिमहिमो महीमण्डनः सकलानन्दमयालौकिककलानिधिप्रभाभास्वरान् निजसेवकप्रभृतसमुद्भूतवियोगदुःखाविर्भावविस्मरणहेतुकसंसारदुःखसन्तापावसन्नसेवककदम्बं शिशिरयतः श्रीकृष्णरूपान् दृग्गोचरीचरीकुर्वन् अपरिमितानन्दजलनिधौ निममज्ज। तदा श्रीमदस्मत्परिवृढाः श्रीमदाचार्याः स्वोष्ठपुटसमुद्घाटनरदनरश्मिप्रभाच्छटाभासितसभान्तरङ्गाः संजगदू राजानं प्रति। भवतां संसदि किंविषयकं वादं चरीकुर्वन्ति ब्राह्मणाः पण्डितगणा इति। तदा अपारक्लेशनिःशेषकारकासाधारणकारणश्रीमदाचार्यान् राजा विज्ञापयामास। महाराज, मायावादिवैष्णवानां परस्परं विवादो वरीवरीति। तत्र वैष्णवा मायावादिभिर्निर्वञ्चनपूर्वकं पराजितास्तेषामुपरि सकलशास्त्रप्रकाशकासाधारणकारणवाणीसहायो दरीदृश्यते। तच्छ्रुत्वा मायावादमतखण्डनावेशसमुदितवचनभानुप्रचण्डसहस्रभानुप्रभानिरस्तप्रतिवादिखद्योतवाचः संजगदिरे श्रीमदाचार्यप्रभवः। वैष्णवमतं मदीयं यादवकुलोदयाचलचूडामणिश्रीकृष्णचन्द्रेण समुदितमेकादशस्कन्धे समाधिभाषायां वैष्णवमतं सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासप्रसिद्धमस्ति। तत्खण्डयितुं कः समर्थः। तदा सर्वे मायावादिनो वादप्रतिवादाय बद्धपरिकराः संबभूवुः। तदा श्रीमद्वल्लभैः सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायपूर्वोत्तरमीमांसादिसंमतयौक्तिवचनसहस्रैः पराभाविता माया-

वीर्यं निरूपयति नमोऽस्त्वग्नय इति। अग्निरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः। 'अग्नित्वं वर्णितं कविभि'रिति वाक्यात्। नन्वग्निरूपत्वेनातितेजस्त्वान्नमनं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासायाह अस्त्विति। नमनमस्तु। श्रीमदाचार्याणामग्निरूपत्वं भक्तदोपदहनार्थं न तु भक्तानां तापार्थमिति यावत्।

ननु श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमत्वादग्नित्वं कथमुपपद्यत इत्याशङ्कानिरासायाह 'अग्निर्वै मुख'मिति श्रुतेः अग्नित्वं पुरुषोत्तमत्वं च। किमिति अग्निरूपधारणं दैविजीवानामुपदेशमात्रेण सकलदोपदाहकत्वादग्नित्वं महद्वीर्यमपि। किञ्च वीर्यं देवेषु। तचापि

वादिनः संजगदुः। युष्माकमस्माकं भाषणे माध्यस्थ्यमपेक्षितं, अतो वयं कलशे भगवतीं सरस्वतीमावाह्य मध्यवर्तिनीं कुर्मः। सा यस्य मतं सत्यं वदिष्यति तस्यैव मतं सम्यक्। तदा श्रीमद्वल्लभाः सरस्वतीवल्लभा ऊचुः समीचीनमिति। तदाऽज्ञातमहिमभिः स्वसिद्धान्तसिद्धिं विदधद्भिर्मायावादविवादमदकलुपकषायितबुद्धिभिः पृथगीशमानिभिः सरस्वत्यावाह्य विज्ञापिता। सा च देवी मायावादकक्षहुताशं सर्वश्रुतिस्मृतिसूत्रादिप्रतिपादितसाकारब्रह्मवादस्थापकं सकलविश्वसृष्टिस्थेमलयासाधारणकारणमसाधारणनिजस्वामिनं साक्षात्पूर्णपुरुषोत्तमं समवलोक्य लज्जावती किमपि नोवाच। तदा निरुत्तरा बभूवुस्ते। तदा सर्वान्तर्यामिणो विदितवेदशास्त्रतत्त्वाः परममहिममहर्षिविदिततत्त्वाः सरस्वतीविज्ञाततत्त्वाः श्रीमदाचार्यवर्या ऊचुः पाखण्डिन एते इति। तदा राजा सर्वे वैष्णवाचार्याः सभासदश्च प्रसन्ना बभूवुः। श्रीमदाचार्यान् पूजयामासुः। तदा निवृत्तायां सभायां भूतनाथमतमतावलम्बिनो भगवन्मायामोहिता निसर्गासुरसर्गसमुद्भूता देव्युपरि मर्तुमवस्थिता ऊचुः। अस्माकं मानापनोदः कारितो महत्या भगवत्या भवत्याऽतो वयं मर्तुमवस्थिताः। तदा सा महामाया भगवती विदिततत्त्वा कारुण्यसुधासागरोवाच। भगवन्तस्तु मूर्खतराःस्थ। यतो मोहकमतमदमत्ताः। एते हि परमेश्वरा निजचरणनखचन्द्रचन्द्रिकानिवारितनिखिलविश्वतमसो मायावादमततूलदहनाः साकारब्रह्मवादस्थापनार्थमवनितलेऽवतीर्णा नो सामान्यपण्डिता मम स्वामिनः। मत्सदृश्यो निजस्वामिवर्याज्ञानिःश्वासकारिण्योऽनन्ता दासभूताः सन्ति। सर्वसामर्थ्यवतामेतेपामग्रे वक्तुमसमर्थाहम्। एते हीश्वरा मायाप्रेरका न तु प्रेर्या इति सेव्या एव एते इत्युक्तं मायया तया। ततो निरुत्तरा बभूवुस्ते। तदनन्तरमेतद्वृत्तं राज्ञा श्रुतमीश्वरा एव श्रीमदाचार्या अस्मदुद्धारार्थमेवागता इति निश्चित्य सपरिकरः सेवको बभूवेति मायाप्रेरकत्वं प्रसिद्धम्

अग्निरूपधारिण इति। श्रीमत्कृष्णाननाधिष्ठात्रलौकिकाग्निरूपधारिण इत्यर्थः। भक्तदोपदहनार्थमिति। अज्ञानादिदोपनाशनार्थमित्यर्थः। 'अज्ञानाद्यन्धकारप्रशमनपटुताख्यापनाय त्रिलोक्यामि'ति वाक्यात्। श्रुतेरिति। श्रुतौ भगवन्मुखरूपत्वमुक्तं तेन भगवदवयवानां भगवद्रूपत्वान्मुखभूतामेरपि पुरुषोत्तमत्वमिति भावः। तथाच सूत्रम् 'अरूपवदेव हि तत्प्रधा-

स्त्रीषु तत्रापि कामतः । सान्निध्ये पुरुषाणां च मूर्च्छा तेन ततो महत्'। श्रीमदाचार्यचरणैरेव स्वस्वरूपं भगवदास्यत्वेन प्रतिपादितम् 'अर्थं तस्य विवेचितु'मिति सुबोधिन्यारम्भे, तेन भगवदास्यरूपत्वात् वेणुवादनं तेनैव सम्भवतीति देवादीनां मोहकरणेन महद्वीर्यम्। किञ्च 'वीर्यं देवेषु प्रतिष्ठित'मितिश्रुतेः देवेषु शङ्करादिषु । 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारये'ति भगवदाज्ञया प्रवृत्तेषु शून्यवादिविशिष्टमायिकमतप्रकाशकेषु शङ्करादिदेवपदवाच्येषु 'शङ्करः शङ्करः साक्षा'दिति वाक्यात् तत्र देवेषु प्रतिष्ठितम्, श्रीमदाचार्याणां साकारब्रह्मवादस्थापकत्वेनाग्निरूपत्वेन च मायावादादितूलवदाहकत्वाद्वीर्यं प्रतिष्ठितम् ।

नत्वात्' । अस्यार्थः। रूप्यतेऽनेनेति करचरणाद्युच्यते । तथा च लोके करादिभिन्नस्तदभिमानी भिन्नस्तथा ब्रह्मणः श्रुतिषु करादिभिन्नतदभिमानित्वं निरूप्यते । किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्भेदाभावाद्रूपमेव निरूप्यते न तु रूपवदित्यर्थः ।

कुतः । तत्प्रधानत्वात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यं यतः । अयं भावः । करादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरतया ब्रह्मपरत्वनियमव्याहतिः । अतः करादिनिरूपकाः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादका एवेति सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । 'आमनन्ति हि चैनमस्मिन्नि'त्याद्यधिकरणरूपोपपत्तिर्हिशब्देनोच्यते । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वारे अयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैकवाक्यतया ब्रह्मत्वमवयवानामवधारणीयमित्यादि श्रीप्रभुचरणैर्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितम् ।

वीर्याधिकरणान्याहुः वीर्यमित्यादि । विवेचितुमिति यङ्लुङन्ताद्विच् । धातोस्तुमुनि'श्तिपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकी'ति परिभाषया 'एकाचउपदेशेऽनुदात्तादि'तीडागमनिषेधाभावे रूपम्। न च 'गुणो यङ्लुको'रित्यनुशासनेनाभ्यासस्य गुणापत्तिरिति वाच्यम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इति परिभाषया तदभावात् । अत्र ज्ञापकं तु 'ओरोदि'तिवक्तव्ये 'ओर्गुण' इति सूत्रे गुणोक्तिः । पूर्वा तु इडागमनिषेधसूत्रे एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्या ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशे एकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । मायिकमतप्रकाशकेष्विति । पाद्मोत्तरखण्डे गुणत्रयविवरणाध्याये श्रीशिवेन 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रममि'त्युपक्रम्य तामसशास्त्रगणनायां 'मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते । परेशजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणस्तु परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया । सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि जगतां

नाशकारणा'दित्यादिप्रकारकप्रकाशकेष्वित्यर्थः । दाहकत्वादिति 'मायावादाख्यतूलाग्निर्ब्रह्मवादनिरूपक' इत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः । वीर्यं प्रतिष्ठितमिति । एतादृशमतनिरसनेन वीर्यं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । तथा च श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे 'स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा। परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निः ॥' अत्र श्रीकृष्णावतारप्रादुर्भावोऽग्निप्रादुर्भावदृष्टान्ततयोपपादितः । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैक्यमपेक्षितमन्यथा दृष्टान्तहानिः। एवं च यथाग्निः प्रादुर्भविष्यति तथा भगवान् जातः । 'हुताशनावतारश्च शेषरूपः सुदर्शनः' । 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मजः ॥ रामानुजः शेषरूपो निम्बार्कोऽथ सुदर्शन' इति संमोहनतन्त्रात् । अग्निपदेन श्रीवल्लभाचार्यनामा गृह्यते । स यथा प्रादुर्भविष्यति तथा भगवान् श्रीकृष्णो जातः । यद्यत्र काष्ठात्प्रादुर्भावपरत्वेन व्याख्यायते तदा स्वशान्तेत्यादिविशेषणाननुगुणतया दृष्टान्तभङ्गः, भगवान् यथाग्निरिति सामानाधिकरण्यभङ्गश्च । भगवान् यथाग्निरिति सामानाधिकरण्येन षडैश्वर्यवत्त्वं पूर्णपुरुषोत्तमवच्छ्रीमदाचार्येषु निरूपितम् । अतः पूर्णपुरुषोत्तमत्वं सूचितमाचार्याणाम् । समुदितार्थस्तु—स्वीयाः शान्तरूपा ये भक्तास्तेषु इतरैरशान्तरूपैरसुरैरभ्यर्द्यमानेषु अनुकम्पितात्मा अनुकम्पित आत्मा यस्य सः । परावरेशः महदंशयुक्तः महान्तोंऽशाः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यास्तैर्युक्तः । अजोऽपि भक्तरक्षणार्थं जातः प्रादुर्भूतः । श्रीमदाचार्यपक्षे तु स्वीयाः शान्तरूपाः शान्त्यादिगुणयुक्ता भक्ता दैविजीवास्तेषु इतरैः स्वरूपैर्मायावादविवादाभिनिवेशतयाऽशान्तरूपैरभ्यर्द्यमानेषु पीडितेषु सत्सु अनुकम्पितः अनुकम्पाविशिष्टः आत्मान्तःकरणं यस्य सः । अनुकम्पालक्षणं च 'रक्षिताश्रितभक्तानामनुरागसुखेच्छया । भूयोऽभीष्टप्रदानाय यच्च तानु धावति । अनुकम्पागुणो ह्येष प्रपन्नप्रियगोचरः' इति । तथाह श्रीमद्यदुकुलजलधिरत्नं 'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते'ति । परावरेशः परा दैविजीवाः अवरा मर्यादाप्रवाहस्थास्तयोरीशः प्रेरकः दैवादीन् भगवद्भजनादिषु प्रवर्तयति असुरान्मोहयति । 'प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष' इत्यादिवाक्यात् 'तमेव साधु कर्म कारयति यमूर्ध्वमुन्निनीषति । तमेवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषती'ति श्रुतेः । न च वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिरितिवाच्यम्। 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादि'ति सूत्रेण तत्परिहारात् । विस्तरस्तु भाष्यविद्वन्मण्डनादिषु निरूपितोऽस्मत्परिवृढैः । महदंशयुक्तः । महद्बृहतोः पर्यायत्वेन महच्छब्देनाक्षरब्रह्मोच्यते तदंशं यस्य पूर्णपुरुषोत्तमस्य 'तदाहं वल्लभकुले' इति ब्रह्माण्डपुराणवाक्यात् श्रीविठ्ठलः पूर्णपुरुषोत्तमस्तेन युक्तः । यद्वा महान्तो दैविजीवाः नित्यलीलास्थास्ते च ते अंशाः सेवकास्तेषां महत्त्वं भगवत्सेवकत्वेन सकलभगवत्सामर्थ्यवत्त्वेन तादृशा नित्यलीलास्थान्तरङ्गभक्तास्तैः सह युक्तः । श्रीमदाचार्या निजान्तरङ्गभूतश्रीदामोदरदासादिभिः सह प्रादुर्भूता इति भावः । आप्तकामत्वाद्भूतलेऽवतारप्रयोजनाभावेऽपि स्वभक्तदुःखनिवारणार्थमवतार इत्याह अजोपीति । एतेन वात्सल्यगुणः सूचितः ।

ननु 'त्वं च रुद्रे'तिवाक्यानि कल्पितानि स्युरितिचेन्न । वराहपुराणे पद्मपुराणे च कण्ठरवेणोक्तत्वात्तत्पुस्तकेषु दृश्यमानत्वाच्च । तानि वाक्यानि 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु । मां च गोपाय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा' इति वाराहपुराण उक्तम् । पद्मपुराणे च 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहनार्थं सुरद्विषाम् । पाषण्डाचरणं धर्मं कुरुष्व सुरसत्तम । तामसानि पुराणानि कथयस्व च तान्प्रति । मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते । मद्यभक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः । त्वच्छक्तया तान्समाविश्य कथयस्व च तामसान् । काणादं गौतमं शाक्तमुपमन्युं च जैमिनिम् । दुर्वाससं च कपिलं मृकण्डं च बृहस्पतिम् । भार्गवं जमदग्निं च दशैतांस्तामसानृषीन् । तव शक्तिः समाविश्य कुरुते जगतोऽहितम् । त्वच्छक्त्याभिनिविष्टास्ते तमसोद्रिक्तया भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः । कथयिष्यन्ति ते विप्रास्तामसानि जगत्त्रये । त्वमेव लोके तांल्लोकान्मोहयस्व जगत्त्रये । तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरुसत्तम । कङ्कालशैवपाखण्डमहाशैवादिभेदतः । अवलक्ष्य मतं सम्यग्वेदबाह्या द्विजाधमाः । भस्माक्षधारिणः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः । त्वां परत्वेन वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु तामसाः । तेषां मतमधिष्ठाय सर्वे दैत्या महाबलाः । भविष्यन्ति मद्विमुखाः क्षणादेव न संशयः । अहमप्यवतारेषु त्वां च रुद्र महाबल । तमोवृतां विमोहाय पूजयामि युगे युगे । मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् । गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् । सात्त्विकानि पुराणानि विशेषेण शुभानि वै । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे । सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः । तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः । तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणात्मिकाः' इति पद्मपुराणे एवं शिवंप्रत्याज्ञा जाता तदवतारान्गृहीत्वा मोहशास्त्राणि प्रकाशितानि ॥

अग्नय इति विशेषणेन वीर्यं निरूप्य यशो निरूपयति नमः पृथिव्या इति । ननु श्रीमद्गोकुलादिस्थानेषु यत्र श्रीमदाचार्याणामुपवेशनस्थानं तत्र श्रीमदाचार्यरूपेणैव भक्ति-

---

'विचक्रमे पृथिवीमेष एतामि'ति श्रुतिव्याख्याने वात्सल्यगुणलक्षणं निरूपितम् । यद्यपि यथा भगवाञ्जातस्तथाऽग्निः प्रादुर्भविष्यतीत्यन्वयोऽपि सम्यक्, तथापि प्रकरणविरोधाद्व्याख्यातमेव न्यायः । एवं चासुरमतनिरसनार्थमेव प्रादुर्भाव इति महद्वीर्यम् । दृश्यमानत्वाच्चेति । चकारादभियुक्तैः प्राचीनैर्लिखितत्वात् ।

उपवेशनस्थानमिति । यथा श्रीमत्कृष्णचन्द्रविहारादिस्थानेषु श्रीकृष्णरूपत्वेन सेवा संभवति तत्र श्रीमत्कृष्णचन्द्रस्य विद्यमानत्वात्, एवं श्रीमदाचार्योपवेशनस्थाने श्रीमदाचार्य-

मार्गे समानयनं किमिति क्रियते इत्यत आह नमः पृथिव्या इति । पृथिवीरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः ।

ननु श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमरूपत्वात्कथं पृथिवीरूपत्वमित्याशङ्क्याह 'यस्य पृथिवी शरीरमि'त्यादि श्रुतिः । यथा श्रीमदाचार्याणामानन्दमात्रकरपादमुखोदरादि-धर्मिरूपेण प्रादुर्भावसमये दैवजीवानां सेवादियोग्यता उद्धारश्च तथाऽधुनापि श्रीमदाचार्याणामुपवेशनस्थाने दैवजीवानां सेवादिनोद्धारणान्महद्यशः । अथवा ननु श्रीमदाचार्याणामुपवेशनस्थानस्य स्थानविशेषे विद्यमानत्वात्कथमवच्छेदकावच्छेदेन दैविजीवानां तत्र गमनं सम्भवति दूरस्थत्वात्सामर्थ्यविशेषाभावाच्च । तथा च वंशरूपेणाविर्भावः पृथिवीरूपः देहस्य पार्थिवरूपेण प्रतीयमानत्वात्पृथिवीरूपः । वस्तुतस्तु आनन्दात्मकमेव स्वरूपं 'प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष' इत्यासुराणामेव मानुषत्वप्रतीतिर्न

सेवा संभवतीति भावः । 'पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानर' इति यास्कोक्तेः पृथिवीरूपत्वं श्रीमदाचार्याणामस्तीति उपवेशनस्थानस्य सेवादिकमार्यैः क्रियत इति भावः । वंशरूपेणाविर्भाव इति । तथा च श्रुतिः 'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समाशत' इति । इयं श्रुतिः शङ्खचक्रधारणवादे पुरुषोत्तमचरणै रासलीलापरत्वेन अस्मिन्नेव ग्रन्थे वियोगशृङ्गारप्रतिपादनेन श्रीमदाराध्यतमचरणैर्व्याख्याता । अस्माभिस्तु श्रीमदाचार्यपरत्वेन व्याख्यायते । तथाहि—हे ब्रह्मणस्पते ब्राह्मणानां स्वामिन्, ['ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापति'रित्यमरात् 'षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपादपयस्पोषेषु' इति सूत्रेण षष्ठीसम्बन्धिविसर्गस्य सत्वम् । अस्मादेव ज्ञापकात्षष्ठ्या अलुक् ।] हे दीक्षितवर्य , ते विततं विस्तारः सन्तानप्रबन्धो वंशस्तस्य विस्तारः 'आत्मा वै पुत्रनामासी'ति श्रुतेः पवित्रं भक्तानामुपदेशमात्रेण सकलदेहजीवगतदोषनिवर्तकम् । 'स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्य' इति वाक्यात् ते वंशरूपो विस्तारः सर्वोद्धारे समर्थ इति भावः । कुतः , तत्र हेतुः प्रभुः समर्थो भवान् स्ववंशोद्भवोपदेशमात्रेण भक्तानां गात्राणि शरीराणि विश्वतः पर्येषि अन्तर्बहिर्व्याप्नोषि । यस्मादेवं तस्मात्ते वह्न्ययोगोलकन्यायेन व्याप्ता भगवन्निष्ठा भवन्तीति तदा विरहजनिततापादिस्फूर्तिः । भगवद्विरहतापादिस्फूर्तौ भगवत्प्रादुर्भावो भवति नान्यथा । विरहजनिततापास्फूर्तौ भगवत्प्राप्तिर्नेत्याह अतप्ततनूरिति । भगवद्वियोगजनिततापरहितः तत् 'ॐतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' इति गीतोक्तेः पूर्णपुरुषोत्तमस्य स्वरूपं न अश्नुते नानुभवति । यतो भगवतो विरहतापमन्तरा आमाः अपक्वाः पूर्णकाष्ठारहिताः श्रीमदाचार्यभगवत्कृपया तापाविर्भावे श्रितासः पक्वाः वहन्तः विरहानुभवधारणं कुर्वन्तः । इदित्यवधारणे । निश्चयेन तत्समाशत इति तत्पुरुषोत्तममनुभवन्तीत्यर्थः । वस्तुत इति । यथा श्रीमदाचार्याणां मानुषाकृतित्वेन प्रतीतावपि आनन्दात्मकत्वं, तथा श्रीमदाचार्यकुलोद्भवानामप्यानन्दात्मकमेव स्वरूपं, तेन श्रीमदाचार्यवंशोद्भवानां पूर्णपुरुषोत्तमत्वमङ्गीकार्यम् । आसुराणामेवेति । 'अवजा-

तु दैवानाम् । तेन 'स्ववंशे स्थापिताशेषस्वमाहात्म्य' इति वाक्यादाधुनिकानां दैविजीवानामुद्धारकत्वान्महद्यशः ।

किञ्च 'यशो यदि विमूढानां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् । स्वधर्मं योजयेत्तेषु तदा भवति नान्यथा' । यश इति । विमूढानां स्त्रीशूद्राणां प्रत्यक्षासक्तिवारणात् लौकिकसांसारिकासक्तेः ब्रह्मसम्बन्धेन वारणात् दूरीकरणादित्यर्थः । तेषु दैविजीवेषु स्वधर्मं योजयेत् सेवादिरूपं धर्मं योजयेत्तदा यशो भवत्यन्यथा नेत्यर्थः । पृथिवीविशेषणेन यशो निरूपितम् ।

अतःपरं श्रियं निरूपयति नम ओषधीभ्य इति । श्रीमद्गोकुले श्रीमदाचार्योपवेशनस्थानोपरि शमीवृक्षरूपौषधिस्वरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः । यथा विष्णोः शापवशादश्वत्थरूपधारणं तथा न, किंतु जीवानामुपकाराय कृष्णाधरामृतादिस्वादसिद्धि-

---

नन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितमि'ति गीतोक्तेः श्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमत्वाद्वंशोद्भवानामपि 'अङ्गादङ्गात्संभवसी'ति श्रुत्या तद्रूपत्वेनासुराणामेव मानुषत्वप्रतीतिरिति भावः । दैवानां तु 'स्वानुरूपसुतप्रसूरि'ति नामरत्नोक्तत्वात्पुरुषोत्तमत्वेन प्रतीतिरिति भावः ।

उद्धारकत्वादिति । उपदेशमात्रेण भक्त्यादिनाविर्भावादिनोद्धारकत्वम् । 'भुवि भक्तिप्रचारैककृते स्वान्वयकृल्पिते'ति वाक्यात् । चरित्रचिन्तामणावपि 'ये चान्ये भानवो भान्ति तदीयाः सर्व एव हि । कृष्णसेवासुधावृष्टिमुचोऽपि सुरुचो भुवी'ति श्रीमदाचार्यकुलोद्भवानां पृथिवीपरिक्रमणद्वारोद्धारकत्वम् । तथा च श्रुतिः 'विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरस्सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे' । अस्यार्थः—विरूपासः बहुरूपा इति निरुक्तकाराः अनेके इत्यर्थः । यद्वा विशेषेण विविधं बहुप्रकारं वा स्वमार्गतत्त्वं प्रकाशयन्तीति विरूपाः । इदिति निपातः साकल्ये । सर्व इत्यर्थः । ऋषयः सर्वज्ञाः वेदतत्त्वार्थविदः । तच्छन्दस्य बुद्धिपरामर्शकत्वात्ते साक्षाद्भगवत्प्रकाशकाः । श्रीमत्पुरुषोत्तमानन्ददानं भगवत्तत्त्वनिरूपणं चाल्पानां न संभवति किन्तु ते बहुप्रज्ञा इत्याह गम्भीरवेपस इति । 'गम्भीरकर्माणः गम्भीरप्रज्ञा' इति निरुक्तकाराः । भगवद्विषयकर्मकारकाः 'कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवे'ति वाक्यात्तनुजावित्तजामानसीसेवारूपकर्मकारकाः । यद्वा नित्यं नैमित्तिकं कर्म भगवद्विषयरूपत्वेनैव करणमिति कर्मणां गम्भीरत्वम् । यद्वा लौकिकालौकिकं यत्कर्म तत्सर्वं भगवदनुरोधेनैवेति तेषां गम्भीरप्रज्ञत्वं च सुबोधिन्यादिसकलश्रीमदाचार्याविर्भावितग्रन्थार्थप्रकाशकत्वम् । गम्भीरप्रज्ञत्वेनाल्पबुद्धिनिरासः । तेन महद्बुद्धितया पुरुषोत्तमत्वं सूचितम् । ननु एतादृशानामपि कथं लाभो दैवानां तु स्वरूपविस्मरणतया गृहाद्यासक्त्या चाचार्यकुलशरणगमनायाशक्तुवतां कथं तेषामुद्धार इत्याह अङ्गिरसः । गत्यर्थादङ्गिरा इत्युणादिसूत्रेणासिप्रत्ययो रुडागमश्च । पृथ्वीपरिक्रमणशीलाः दैवानामुद्धारार्थं पृथ्वीपरिक्रमणं तेषामिति भावः । यद्वा अङ्गिरस इति श्रीमदाचार्यवाचकाग्निपदस्य

दानाय वृक्षरूपेणाविर्भावः । 'अहो अमी देववरे' त्यादिना भगवता वृक्षाः स्तुताः वृक्षान्तरं विहाय शमीरूपधारणेन शम्या अग्निरूपत्वात् तेन दर्शनमात्रेण सकलप्रतिबन्धादिदहनपूर्वकं पूर्वोक्तफलदातृत्वं सिद्धम् । तेन परमा श्रीर्निरूपिता ।

किंच ननु श्रीमदाचार्यपादुकानां चरणरूपत्वाद्भक्तिमार्गे भोगसामग्र्यादिसेवाया दृश्यमानत्वात्कथं भोजनं पादुकायाः सम्भवति पुष्टिभक्तिमार्गे साक्षाद्भोजनस्य प्रतिपाद्यत्वात् 'किमपि कथमपि काप्युपाहर्तुमिच्छत्यद्धा तद्भोपिकेशः स्ववदनकमले चारुहासं करोती'तिवाक्याच्चेत्याशङ्कानिरासायाह नम ओषधीभ्य इति । ओषधिरूपधारिणे

विशेषणं, तेन 'प्रतिक्षणनिकुञ्जस्थलीलारसस्तुपूरित' इति वाक्यात्कुञ्जात्कुञ्जान्तरगमनशालिनः श्रीमदाचार्यस्याग्नेस्ते सूनवः तव वंशोद्भवाः । सूनुशब्दोऽपत्यपर्याय इति भावः । अग्नेः श्रीवल्लभाचार्याद्भवतः परिजज्ञिरे उत्पन्ना बभूवुः प्रकटाः बभूवुः । अनेन तेषामपि नित्यत्वं सूचितम् । एतेन श्रीमदाचार्यवत्तत्कुलोद्भवानां सर्वोद्धारकत्वान्महद्यश इति भावः ।

शम्या अग्निरूपत्वादिति पुरूरवस आख्यानेऽग्निस्थालीसकाशाच्छमीगर्भमश्वत्थजातमिति पुराणप्रसिद्धत्वादग्निरूपत्वं शमीवृक्षस्य । अत एव 'शमीगर्भादग्निं मन्थती'ति श्रुतिः संगच्छते । श्रीमदाचार्याग्निरूपशमीवृक्षादिदर्शनेन सकलालौकिकफलसिद्धिः अखिलाज्ञानध्वान्तनाशोऽपि । यद्यपि 'ओषध्यः फलपाकान्ता' इत्यमरात्फलपाकान्तरूपाणामेवोषधीत्वं तथापि भवरोगनाशकत्वादाचार्यरूपशमीवृक्षस्य तेनौषधीरूपत्वमिति भावः । भोजनस्य प्रतिपाद्यत्वादिति । श्रुतावपि भक्ताः श्रीमदाचार्यान्प्रार्थयन्ति । तथाहि 'स्वदस्व हव्या समिषो दिदीह्यस्मद्र्यक् संमिमीहि श्रवांसि । विश्वाँ अग्ने पृत्सु तान् जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिहि नः' । अस्यार्थः—हे अग्ने श्रीवल्लभाचार्य, 'हुताशनावतारस्तु वल्लभो लक्ष्मणात्मज' इति संमोहनतन्त्रात् । हव्या शुचीनि भक्तजनोपहृतानि उपनीतानि समर्पितानि स्वदस्व आस्वादय भक्तजनोपरि कृपां कृत्वाऽङ्गीकुरु । भवत्सेवादिकमिच्छन्ति ते इषो भक्तास्तत्सम्बन्धीनि । जातावेकवचनम् । संदीदिहि सम्यक् दीपय वर्धयेत्यर्थः । कथंभूत, हे अस्मद्र्यक्, अस्माभिः सह अञ्चति गच्छतीत्यस्मद्र्यक् अस्मत्पक्षीय इत्यर्थः । अस्माकमर्थे सर्वसाधनं करोषीति भावः । भक्तमनोरथपूरकेति यावत् । श्रवांसि मायावादादिमतकवलयितबुद्धीनां मायावादिनां यशांसि समीहि परमापय स्वीययशोभिरतिक्रमस्वेत्यर्थः । पृत्सु मायावाद्यादिभिः सह वादरूपेषु संग्रामेषु । बहुवचनं तु मायावादिभिः सह बहुषु स्थलेषु विवादस्य जायमानत्वात् । विश्वान् सर्वान् शत्रून् तान् प्रसिद्धान् भगवदाज्ञलोमापरिवृंःप्रवर्तितमार्गस्थान् जेषि जयसि । नोऽस्माकं अहा वनून् संकल्पान् विश्वा सर्वान् दीदिहि प्रकाशय । कथंभूतस्त्वम् । सुमनाः सदा प्रसन्नः । एवं न दैविभ्यः प्रार्थितो भवान् श्रीमदाचार्यो भोजनादिकं करोतीति भावः । श्रीमदाचार्याः सेवकैरर्पितं पदार्थादिकं भुञ्जते इत्येतिप्रादप्यवगन्तव्यम् । वाक्याच्चेति । यद्यप्यनेन वाक्येन प्रति-

श्रीवल्लभाय नमः । श्रीपादुकाया दारुवत्प्रतीयमानत्वादोपधीत्वम् । वस्तुतस्त्वानन्दरूपैव संसारादुद्धारकत्वादोपधीत्वमपि । यथा श्रीमद्भागवतश्रवणस्यौपधीत्वं 'भवौपधाच्छ्रोत्रमनोभिरामादि' तिवाक्यात् । तेन यत्र पादुकाया विद्यमानत्वं तत्रानन्दमात्रकरपादमुखोदरादि श्रीवल्लभमोपधिरूपं श्रीपादुकायां विद्यमानम् । तस्माद्भोगसामर्थ्यादीनां भोजनतिलकादिसर्वसेवायाः साक्षात्स्वीकारः सम्भवति । किञ्च 'वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवैस्तदुपाधत्त' इति श्रुतेः श्रीमदाचार्यधर्मिरूपस्य श्रीपादुकायाः मार्गस्यातपशर्करादिजन्यश्रमनिवारकत्वात्सेवकत्वम् । 'श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि' । तेन श्रीमदाचार्यवदुद्धारकत्वाच्छ्रीरूपत्वं श्रीपादुकायाः सेवकत्वेनोद्धारकत्वात् तेन श्रीमदाचार्याणां श्रियः परमकाष्ठापन्नत्वमागतम् । श्रीमदाचार्याणां विष्णुरूपत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्तत्सम्बन्धे श्रीपादुकाया वैष्णवत्वम् । वैष्णवैरेव तदुपाधत्ते । श्रीपादुकायाः सेवा वैष्णवैरेव धारणं स्वीकारः क्रियते ।

अथवा ननु श्रीमदाचार्यपादुकाया दुर्लभत्वाद्वैष्णवत्वावच्छिन्नानां कथं सेवा सम्भवतीत्याशङ्कानिरासायाह 'वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवैरेव तदुपाधत्त' इति श्रुतिः । तुलसीमालाया अपि श्रीमदाचार्याणामोपधिरूपं यथान्तर्यामिणो देहत्वावच्छिन्ना जीवसमीपे स्थितिस्तथा पुष्टिमार्गीयवैष्णवदेहत्वावच्छिन्ने श्रीमदाचार्यौपधिरूपमालायाः स्थितिः । तेन सर्वेषां वैष्णवानां श्रीमदाचार्यसेवा सम्भवति । भवनिवारकत्वादोपधीत्वम् । वैष्णवत्वाच्छ्रीसम्पादकत्वमपि ।

पादनात् शङ्केतिवाक्येन तु साक्षाद्भोजनादिप्रतिपादनात् पादुकायास्तत्त्वाभावात्कथं पादुकायास्तदिति शङ्कार्थः । ओपधीत्वमिति । 'ओपध्यः फलपाकान्ता' इत्यमरो यद्यपि तथाप्योपधीवदुपकारकत्वाच्छ्रीपादुकाया ओपधीत्वम् । आनन्दरूपैवेति । यथा श्रीमत्पुरुषोत्तमस्य सर्वपदार्थजातस्यावयवानां चानन्दरूपत्वं श्रुतिषु, तथा श्रीमदाचार्याणामानन्दरूपत्वेन पादुकानामानन्दरूपत्वमिति भावः । यथा ब्रह्मणोऽवयवानां ब्रह्मत्वमेवं श्रीमदाचार्यपादुकानामपि श्रीमदाचार्यत्वमित्यभिप्रेत्याहुः तत्रेत्यादि । धारणमिति । 'पादुका च गुरोर्नित्यं वस्त्रं वा श्रीगुरोर्यजेदि'ति नारदपञ्चरात्रवचनात्सेवकैः पादुकासेवाऽवश्यमेव विधेया । अन्यदपि तत्रैव 'विना श्रीपादुकामन्त्रं न तिष्ठेत्तु कदाचने'ति वाक्याद्वैष्णवैः स्वीकारः सेवा क्रियते । विधीयत इत्यर्थः ।

'वैष्णवा वै वनस्पतय' इति श्रुतिं तुलसीमालापरत्वेन व्याकुर्वन्ति तुलसीमालाया इत्यादि । श्रीमदाचार्यैः सर्वोद्धारार्थं मालारूपत्वमप्यङ्गीकृतं तेन सुलभगुणवत्त्वं सूचितम् । तल्लक्षणं तु 'स्वलीनान् मूर्च्छितान् जीवान् शून्यान् स्वाभीष्टसाधनैः । दृष्ट्वा सौलभ्यतां प्राप्तस्तेनासौ गुणवारिधिरि'ति । अन्तर्यामिण इति । 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'ति स्मृतेः ।

किञ्च 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः आचार्यवान् मालाया आचार्यरूपत्वात्तद्वान् पुरुषः पुष्टिमार्गीयजीवः वेद भगवत्स्वरूपज्ञानं तस्य भवति । तेन मालारूपश्रीमदाचार्यविशिष्टस्यैव जीवस्य पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानात् सेवाधिकारः । आचार्यरूपमालारहितस्य तदभावात्स्पष्ट एवानधिकारः । नन्वन्तर्यामिदृष्टान्तेन तुलसीकाष्ठमालाया धारणं प्राप्तं तत्र प्रमाणजिज्ञासायां भगवद्वाक्यानि प्रमाणानि सन्ति । तथाहि विष्णुधर्मे श्रीभगवानाह 'तुलसीकाष्ठमालां च कण्ठस्थां वहते तु यः । अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति न संशयः' । स्कान्दे च ' धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा । दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः । सन्निवेद्यैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् । मालां पश्चात्समाधत्ते स वै भागवतोत्तमः । तुलसीकाष्ठसम्भूतां मालां यो वहते नरः । तारितं च कुलं तेन यावद्रामकथा क्षितौ' । गारुडे मार्कण्डेयवचनम् 'निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् । वहन्ति ये नरा भक्त्या तेषां वै नास्ति पातकम् । सदा प्रीतमनास्तस्मिन् कृष्णो देवकीनन्दनः। तुलसीकाष्ठसम्भूतां मालां यो वहते नरः । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे । तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरोबाहुविभूषणम् । धारयेत्कण्ठदेशे तु तस्य वै नास्ति पातकम् । तुलसीकाष्ठमालां तु प्रेतराजस्य दूतकाः । दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धूतं यथा रजः । तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये । बिभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम्' इति ।

गारुडे पाद्मे च—'धारयन्ति न ये मालां हैतुकाः पापबुद्धयः । नरकान्न निवर्तन्ते

आचार्यरूपत्वादिति । यथा श्रीमदाचार्याणां 'वदति वल्लभः श्रीहरेरि'ति वाक्यात् 'प्रिया गोपीभर्तुः स्फुरतु सततं वल्लभ इति प्रथावत्यस्माकं हृदि सुभगमूर्तिः सकरुणे'ति वाक्याच्च वल्लभत्वमतस्तन्नामवत्त्वम् । एवं श्रीकृष्णप्रियात्वं तुलस्या अपि । तथा हि 'कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये' इति श्रीभागवतवाक्ये श्रीगोविन्दप्रियात्वं तुलस्याः 'तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये । बिभर्मि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभमि'ति गारुडवचसि कृष्णजनप्रियात्वमुदितम् । कृष्णवल्लभं मां कुर्वित्युक्त्या यथा श्रीकृष्णवल्लभा त्वमसि तथा मां कुर्वित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे 'वृन्दा वृन्दावनी विश्वपूजिता विश्वपावनी । पुष्पसारा नन्दिनी च तुलसी कृष्णजीवनी'ति नामाष्टके कृष्णजीवनीत्युक्त्याऽतिप्रियात्वं श्रीकृष्णस्य । एवं च मालायाः श्रीमद्वल्लभाचार्यरूपत्वमिति भावः । यद्वा 'आचिनोत्यर्थानाचारं ग्राहयतीति वाचार्य' इति निरुक्तकारैरुक्तत्वान्मालासत्त्व एव भगवदाचारग्रहणेऽधिकारः । भगवत्सेवार्थादिचयनेऽधिकार इति भावः । पुष्टिमार्गीयजीव इति । 'को वै न सेवेत विना नरेतरं' 'श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः । न यत्कर्णपथोपेतो जातु नाम गदाग्रज' इत्यादिश्रीभागवतवचोभिः पुरुषत्वं भगवद्भक्तस्यैवेति भावः । अनधिकार इति । वक्ष्यमाणवचोभिर्मालारहितस्य भगवत्सेवानधिकारइत्यर्थः ।

दग्धाः कोपाग्निना हरेः । तुलसीकाष्ठमालोक्य कण्ठे वा मस्तके करे । निन्दां कुर्वन्ति ये मूढा म्लेच्छजास्ते न संशयः । अत्रातिशयमालोक्य तुलसीं द्वेषयन्ति ये । बहुनोक्तेन किं पार्थ सर्वे ते ह्यन्यवीर्यजाः' । स्कान्देपि 'यज्ञोपवीतवद्धार्या कण्ठे तुलसिमालिका । नाशौचं धारणे तस्या यतः सा ब्रह्मरूपिणी'ति ।

अत्र केचिद्वक्ष्यमाणवाक्यानुरोधात्सदा न धारयन्ति तेषां वाक्यानां तात्पर्यानवबोधात्, निषेधवाक्यानां विधायकवाक्यानां च परस्परं विरोधात्, निषेधवाक्येषु काष्ठपदाभावात् केवलतुलसीपदस्य विद्यमानत्वात्, निषेधस्य तुलसीपत्रधारणपरत्वं पत्रात्मकमालाधारणपरत्वं बोध्यम् । न तु तुलसीकाष्ठमालाधारणपरत्वम् । विधायकवाक्यानां विद्यमानत्वात् ।

विरोधादिति । भोजनादिकाले हारीतवचनादिभिर्निषेधस्य प्रतीयमानत्वं नारदीयपुराणपञ्चरात्रस्कान्दपाद्मादिषु भोजनादिकालेषु विधायकत्वमतो विरोध इत्यर्थः ।

विरोधं परिहरन्ति निषेधवाक्येष्विति । 'भोजने मैथुने चैवे'त्यादिष्वित्यर्थः । काष्ठपदाभावादिति । यत्तु 'सूतके मृतके चैव विसर्गे मलमूत्रयोः । स्नानभोजनशय्यासु तुलसीदारुसंभवाम् । मालां कण्ठगतां कुर्वन् भगवद्विमुखो भवेदि'ति लोकाचार्यकृतग्रन्थस्यनिषेधवाक्ये काष्ठपदसत्त्वात्सदा न धारणीयेति वदन्ति, तत्तु श्लोकार्थानवबोधान्निषेधवाक्यत्वेन योजयन्ति । 'क्षणार्धं तद्विहीनोऽपि विष्णुद्रोही न संशय' इति पाद्मवचसा क्षणमात्रत्यागेन विष्णुद्रोहित्वापत्त्या 'यज्ञोपवीतवद्धार्ये'त्यतिदेशेन यथा यज्ञोपवीतत्यागेन ब्रह्मकर्मविमुखत्वं तथा तस्याः क्षणमात्रत्यागेन भगवद्विमुखत्वमित्यर्थः । एवञ्चात्र स्नानादिकालेषु सर्वेषु तुलसीकाष्ठमालाधारणस्य महाफलत्वात्त्यागे दोषश्रवणादत्र मालां कण्ठगतामित्यत्र कण्ठाद्गतामन्यत्र प्राप्तां कण्ठाद्भ्रष्टां निःसृतां मालां कुर्वन् भगवद्विमुखो भवेदित्यर्थः । मालाहीनस्यैव भगवद्विमुखत्वमिति राद्धान्तः संपद्यते । यथाश्रुतार्थः स्यात्तर्हि क्षणमात्रत्यागेन विष्णुद्रोहित्वापातात् सुतरां विमुखत्वापत्तौ वृश्चिकभिया पलायितस्याशीविषमुखे निपातः प्रसज्ज्येत । यच्च वाक्यान्तरमुदाहरन्ति 'भोजने शयने याने मलमूत्रविसर्जने । तुलसीमालिकां बिभ्रत्पतत्येव न संशय' इति, तत्त्वत्र काष्ठपदाभावात् पत्रमालापरत्वेन निषेधः पर्यवस्यतीत्यनेनापि न तत्सिद्धिः । तथैव व्यवस्थापयन्ति पत्रात्मकमालाधारणपरत्वं वा बोध्यमिति । ननु प्राप्तौ सत्यां निषेधः । तुलसी पत्रात्मिकमालाधारणविधेरश्रवणादिति चेन्न । निषेधवाक्येषु काष्ठपदाभावात् विधायकेषु काष्ठपदश्रवणादेवं कल्प्यते । यदि न ग्रहिलतया वचन एवाग्रहस्तर्हि स्कान्दपुराणाधिकरणमार्गशीर्षमाहात्म्यस्थं गृहाण । 'तुलसीदलजां मालां ममोत्तीर्णां वहेत्तु यः । पत्रेपत्रेऽश्वमेधस्य दशानां लभते फलमि'ति । एवं च पत्रात्मिकाया एव भोजनादौ निषेध इति निर्विवादो राद्धान्तः । विद्यमानत्वादिति । भोजनादिकालेष्विति शेषः ।

तथाहि । ननु 'भोजने मैथुने चैव मलमूत्रविसर्जने । तुलसी धार्यते येन विष्णुद्रोही न संशयः । तुलसी धार्यते कण्ठे मलमूत्रविसर्जने । नरके पच्यते मूढो यमदण्डेन पीडितः । स्नानकाले यदा कण्ठे तुलसी धार्यते क्वचित् । तद्वारि पतितं पादे स पापिष्ठो नराधमः । तुलसी च यथा लक्ष्मीर्लक्ष्मीश्च तुलसी तथे' त्यादिवचनैर्हारीतेन मुनिना भोजनादिपञ्चस्थानेषु तुलसीधारणस्य निषिद्धत्वात् सदा न धार्येति चेन्न । तद्धारणस्य यज्ञोपवीतवदुक्तत्वात् । न हि यज्ञोपवीतं मलमूत्रादिविसर्जनेपि केनचित्त्यज्यते । तथा तुलस्याः सर्वकाले विशेषतो धारणमुक्तं नारदपञ्चरात्रे 'आशौचे वाप्यनाचारे कालेऽकाले च सर्वदा । तुलसीमालिकां धत्ते स याति परमं पद' मिति । स्कान्दे च-'तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा स्नानं समाचरेत् । पुष्करे च प्रयागे च स्नातं तेन मुनीश्वर । तुलसीकाष्ठमालां यो धृत्वा भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । सिक्थे सिक्थे स लभते वाजिमेधफलं मुने' । पाद्मे पार्वतीं प्रति शिवश्चाह 'स्नानकाले तु यस्याङ्गे दृश्यते तुलसी शुभा । गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नातं तेन न संशयः । तुलसीमालिकां धृत्वा यो भुङ्क्ते गिरिनन्दिनि । सिक्थे सिक्थे स लभते वाजपेयफलं शुभम् । बहुना किमिहोक्तेन शृणु त्वं वरवर्णिनि । विड्उत्सर्गादिकाले च न त्याज्या कण्ठमालिका । अन्तकालेऽपि यस्याङ्गं तुलसीमालिका स्पृशेत् । तस्य देहोद्भवं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । कण्ठे शिरसि बाहुभ्यां कर्णयोः करयोस्तथा । विभृयात्तुलसीं यस्तु स ज्ञेयो विष्णुना समः । यत्कण्ठे तुलसी नास्ति ते नरा मूढमानसाः । अन्नं विष्ठा जलं मूत्रं पीयूषं रुधिरं भवेत् । ततः सर्वेषु कालेषु धार्या तुलसिमालिका । क्षणार्धं तद्विना योपि विष्णुद्रोही न संशयः (भवेन्नरः) ।

'हरिनामाक्षरयुतं भाले गोपीमृदाङ्कितम् । तुलसीमालिकोरस्कं न स्पृशेयुर्यमोद्भटाः । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे । सान्तराले समासीनो हरिस्तत्र श्रिया सहे' ति वचनेन श्रीधारणमपि न सम्भवति किन्तु श्रीगोपीजनवल्लभायेति मुद्र-

---

एतदेव हृदि कृत्य भोजनादिस्थानेषु तुलसीकाष्ठधारणवचनान्युदाहरन्तः पूर्वकृतां व्यवस्थां स्थापयन्ति तथा हीत्यादिना । विड्उत्सर्गादीति । आदिना सूतकमरणाशौचानामपि संग्रहः । 'यज्ञोपवीतवद्धार्ये'त्यतिदेशात् 'अशौचे वाप्यनाचारे कालेकाले च सर्वदे'त्यादिवाक्याच्च ।

हरिनामाक्षरयुतमित्यादि । यस्य भाले गोपीमृदा गोपीचन्दनेन हरिनामाक्षरयुतमङ्कितमूर्ध्वपुण्ड्रमिति शेषः । तुलसीमालिकोरस्कमिति । तुलसीमालिका उरसि यस्य तम् । कप्रत्ययः । अत एव स्वसंप्रदाये उरःपर्यन्तं धार्यते । नच 'ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाले'ति स्कान्दवचनविरोधः शङ्क्यः । नलिनाक्षमालासाहचर्येण तत्र सकामविषयत्वं द्योतितम् । तादृशधारणस्य प्रसङ्गादूर्ध्वपुण्ड्रे स्वसंप्रदाये हरिद्राचूर्णधारणं न कर्तव्यमित्याहुः ऊर्ध्वपुण्ड्रस्येत्यादिना । ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रतिपादनश्रुतिर्मयोपन्यस्यते श्रौतत्वप्रतिपादनार्थम् । तथाहि 'श्रोणामुदकं

गामवाजति मासमेकः पिंशति सूनया भृतम् । आनिम्रुचः शकृदेको अपाभरत् किंस्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुरि'ति । चतुर्दशर्चस्य ऋभुदैवत्यस्य दशमीयमृक् । तत्रायमर्थः । हे ऋभवः, भवतां मध्ये एकः पुष्टिमार्गाधिकारं प्राप्तः श्रेष्ठः श्रोणां रक्तां भगवच्चरणकुङ्कुमादिरूपाङ्गचन्दनं 'पूर्णाः पुलिन्द उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन । तद्दर्शनस्मररुजां स्तृणरूषितेन लिम्पन्त्य आननकुचेषु जहुस्तदाधिमि'ति श्रीभागवतवाक्यात् । यद्वा श्रोणां श्लक्ष्णाम् । श्लक्ष्णता च 'असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेदि'तिदिति वाक्यात् ' त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिता' इति श्रीभागवतवाक्याच्च भगवदुपभुक्तां गां चन्दनादिरूपां मुख्यकर्मभूतां प्रति । 'ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु विप्राणामि'त्यादि स्मृत्या 'विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिकं तथा । नारायणाज्जगन्नाथादन्येषामर्चनं न तु' इत्यादिवाक्यैश्चोर्ध्वपुण्ड्रधारणार्थमुदकं जलं गौणं कर्म अवाजति अवगमयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । श्रोणां गामुदकेन मिश्रयतीत्यर्थः । एकः सूनया हिंसया तत्कर्ता आभृतं आहृतं मासं गोरोचनाख्यम् । अत्रापि 'त्वयोपभुक्ते'त्यादिवाक्यैर्भगवदुपभुक्तं पिंशति घर्षयति उदकेन सहेति शेषः । 'व्यवहिताश्चे'ति छन्दसि व्यवहितेनाप्युपसर्गेण क्रियायाः सम्बन्धः । अत्र वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मतन्त्रपुराणानुसारादूर्ध्वपुण्ड्रार्थं श्लक्ष्णां मृदं जलेन मिश्रयेदिति व्याख्येयम् । अत्र गोरोचनग्रहणं चन्दनाद्यष्टगन्धोपलक्षणार्थम् । यथा श्रीभगवतः प्रीतिस्तथा गन्धादिकं भगवतेऽर्पयित्वोर्ध्वपुण्ड्रार्थमङ्गीकार्यम् । 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ' इति स्मृत्या महतां मार्ग एवाश्रयितव्य इत्याह किंस्वित्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुरिति । पुत्रहितार्थे यत्किञ्चिद्व्रतं पितरौ मातापितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्वीकृत्य अवतुः व्रतं सम्यक्पालयामासतुस्तदेव तस्य श्रेयस्साधनमित्यर्थः । यद्वा श्लक्ष्णां चिक्कणां गां गोपीचन्दनादिमृत्तिकां चक्रादिधारणार्थमुदकं अवाजति मिश्रयति 'गोपीचन्दनतो नित्यं लाञ्छितं यस्य विग्रहम् । शङ्खचक्रगदापद्मैर्देहे तस्य सदा हरिः । कृष्णायुधाङ्कितं यस्य गोपीचन्दनमृत्स्नया । प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यती'ति पाद्मवचनाभ्यामन्यैश्च वाक्यैः शङ्खादिधारणमवश्यमिति भावः । एकः मासं गोरोचनाख्यं भगवदुपभुक्तमूर्ध्वपुण्ड्रार्थं पिंशतीत्यन्यत्पूर्ववत् । न संभवतीति । श्रीधारणं श्रियो हि चिह्नं श्रिया सह हरिः समासीन' इत्युक्त्या श्रियस्तत्र सुतरां विद्यमानत्वेन निष्प्रयोजनत्वान्न विधेयमिति भावः । ननु ' ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु लक्ष्मीस्थानं प्रकल्पयेत् । हारिद्रेण तु चूर्णेन कुङ्कुमेन सुगन्धिना । पुण्ड्राणामन्तराले तु हारिद्रं धारयेच्छ्रियमि'ति नारदीयवचनात् । अन्येभ्योऽपि स्मृतिपुराणवचनेभ्यः श्रीधारणस्य विधानाच्छ्रीधारणमावश्यकमिति. चेत्सत्यम् । ' तापः पुण्ड्रं तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चमः । अमी च पञ्च संस्काराः परमैकान्तहेतव' इति पाद्मवचने तापनैकट्ये पुण्ड्रविधानात्तत्रैव श्रीधारणस्योदितत्वात् पुराणादिषु तप्तचक्रादिधारणविधिनिकट एव श्रीधारणस्योदितत्वाच्च तप्तचक्रादिधारिणामेव श्रीधारणकर्तव्यताबोधका'न्यूर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्येत्वि'-

यैव धारणं सम्भवति । निषेधस्य केवलतुलसीपत्रधारणपरत्वम् । यतस्तत्र वचने काष्ठव-चनाभावात् । तेन सर्वदा मालाधारणं प्राप्तमित्यर्थः ।

ननु पूर्वोक्तान्तर्यामिदृष्टान्तेन जीवानामुद्धारार्थं श्रीमदाचार्यचरणैरेतावत्कृतं यदर्थं मालारूपेणापि पुष्टिमार्गीयजीवानां प्रतिशरीरेषु जीवस्थितिः कृता, तत्र जीवैः प्रत्युप-कृतिः कर्तव्योचितेत्याशङ्कानिरासायैकादशस्कन्धे श्रीभगवन्तं प्रति उद्धव आह 'नैवोप-यन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः । योऽन्तर्बहिस्तनुभृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति' । नैवेति । अपचितिं प्रत्युपकारम् । आनृण्य-मिति यावत् । कवयो माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढसर्वाधिकस्नेहविशिष्टा अपि नैवोपयन्ति नैव प्राप्नुवन्ति । यतः त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः ऋद्धमुदः उपचितपरमानन्दाः । उपकारमे-वाह । यो भवान् बहिराचार्यवपुषा श्रीमदाचार्यस्वरूपेण, अन्तश्चैत्यवपुषा अन्तर्यामिरूपेण, तद्वत् अन्तः ओषधीरूपलीलाप्रवेशेन अशुभं प्राकृतविषयवासनां विधुन्वन् निरस्यन् स्वगतिं निजरूपां सायुज्यादिरूपां प्रकटयति । वस्तुतस्तु पुष्टिमार्गीया जीवाः लीला-

---

त्यादीनि वचनानीति नास्माकं बाधः । न चोर्ध्वपुण्ड्रस्य तथात्वापत्तिरिति वाच्यम् । एतत्प्रक-रणे चतुरङ्गुलविस्तीर्णशूर्पाकारोर्ध्वपुण्ड्रविधानात् । मन्मते तु श्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धे 'दण्डाकारं ललाटे स्यादि'त्युक्तं 'दण्डाकारं सुशोभाढ्यं मध्ये छिद्रं प्रकल्पयेदि'त्यादिपुराणवचनाद्दण्डा-कारस्यैव विधानात् स्वमते तप्तचक्रादिधारणं न कार्यम् । गोपीचन्दनादिमृदा कार्यमित्यादिसर्वनि-र्णयनिबन्धे श्रीमदाचार्यचरणैः शङ्खचक्रधारणवादे श्रीपुरुषोत्तमचरणैर्बहुशो निरूपितं ततोऽवधे-यम् । सर्वदा मालाधारणमिति । तुलसीमालाधारणमित्यर्थः । विस्तरस्तु मालाधारणवादेऽ-वलोकनीयः । ननु संप्रदाये सर्वैः श्रीवृन्दावनादिस्थानोद्भवकाष्ठादिमालाधारणं क्रियते । तत्र काष्ठ-मालाधारणस्य निषेधश्रवणादिति चेन्न । 'वैष्णवा वै वनस्पतयो वैष्णवैरेव तदुपधत्त' इति श्रुत्या वैष्णवस्थानोद्भवा वनस्पतयो वैष्णवैस्तस्मात्कारणादुपधत्ते इत्यधिकया श्रीवृन्दावनादिस्थानोद्भ-वकाष्ठमालाधारणविधानात् । वस्तुतस्तु श्रीमत्पुरुषोत्तमधाम्नः श्रीवृन्दावनादेः सच्चिदानन्दरूपत्वेन तत्स्थितपदार्थानामप्यानन्दमयत्वेन तदुद्भवानां वनस्पतीनां काष्ठत्वाभावात् काष्ठत्वेन प्रतीतिस्तु भ्रमात्मिका । मलादिदोषदूषितनयनस्य समीचीनस्य पदार्थस्य भ्रमात्मकत्वेन पीतत्वेन प्रतीति-वदप्राप्यायाविषयकेन्द्रियत्वेन । अत एव गिरिकाननयमुनापुलिनानामपि विपर्यासप्रतीतिः । श्रीगो-कुलादिस्थानस्य तत्स्थितपदार्थजातानामपि नित्यत्वं सच्चिदानन्दरूपत्वं निर्गुणत्वं श्रुतिस्मृति-पुराणादिवचनकदम्बैर्विद्वन्मण्डने प्रतिपादितं श्रीमत्प्रभुचरणैरिति नेह तन्यत इति दिक् ।

नैवेतीति । असमर्थतया प्रत्युपकारं कर्तुमसमर्थाः । कवय इति । 'संख्यावान् पण्डितः कविरि'त्यमरात् पण्डिताः । तत्त्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मविच्वम् परब्रह्मज्ञानं च भगवन्माहात्म्यज्ञानपूर्वकं सच्चिदात्मकत्वेन ज्ञानं तेन सर्वतोऽधिकस्नेहवन्त इत्यर्थः । श्रीमदाचार्या-

स्यात्तेषां शापादिना भगवदिच्छया वा भूतले आगमनं तदेव रोगपदवाच्यम् । तन्निवृत्तिरूपौषधं पुष्टिमार्गः तेन लीलायां प्रवेशरूपः स्वस्वरूपप्राप्तिश्च । तस्माच्छ्रीमदाचार्याणामोषधरूपपुष्टिमार्गस्वरूपत्वं तेन जीवानां निःसाधनोद्धारकर्तृत्वात्परमा श्रीः । नम ओषधीभ्य इति विशेषणेन श्रीर्निरूपिता ।

दिरूपेणेति । 'आचार्यो भगवानग्निरि'तिवाक्यात् श्रीमद्वल्लभाचार्यस्वरूपेणेति भावः । पुष्टिमार्गस्वरूपत्वमिति । पुष्टिमार्गवर्धनार्थमेव श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यम् । तथा च श्रुतिः 'त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्' । अयमर्थः—त्रीन्वेदान् अम्बते शब्दायते अर्थादिद्वारा प्रकाशयति । 'अबि शब्दे' कर्मण्यण् स्वार्थे कन् । एतेन वेदपारगत्वं सूचितं । 'वेदपारग'इति सर्वोत्तमे । यद्वा त्रिषु कालेषु त्रिषु लोकेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यस्य । अनेन श्रीमदाचार्यभाषणं वेदरूपमेवेति बोध्यम् । एतेन श्रीमदाचार्यप्रकाशितमध्ययनं वेदवदवश्यं कार्यम् 'निःश्वसितमस्य वेदा' इति श्रुतेः । श्रीमदाचार्याणां भगवदास्यत्वात् । यद्वा त्रीणि अम्बकानि नयनानि यस्येति व्युत्पत्तावपि वह्नेस्तन्त्रादिषु त्रिनेत्रत्वं स्फुटम् । तथाहि 'करैर्वरस्वस्तिकशक्त्यभीतीर्दधानमम्भोजगतं त्रिनेत्रम् । सिन्दूरवर्णं तपनीयभूषं वह्निं जटाभूषितमौलिमीडे' इति लौकिकाग्नेरलौकिकाग्न्यंशतयाऽलौकिकाग्नावपि त्रिनेत्रत्वं तानि वेदत्रयरूपाणीत्यर्थः । यद्यपि निरुक्तकारैः 'त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्रियम्बकं यजामह' इत्युक्तं तथापि 'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तेन जनार्दन' इति ब्रह्माण्डपुराणवचनाद्रुद्रशब्दप्रवृत्तिर्विष्णावेव, श्रीमदाचार्याणां विष्णुरूपत्वं श्रुत्यादिभिः स्फुटमेव 'आचार्यं मां विजानीयादि'ति वचनेन 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैः श्रीमदाचार्यपरत्वेन व्याख्यानं न दुर्घटम् । किञ्च 'त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन' इति मन्त्रे पुष्टिवर्धनत्वोक्त्याऽस्मिन्नपि तद्वर्धनत्वोक्त्या परस्परमेकवाक्यतया श्रीमदाचार्यपरत्वेन व्याख्यानं युक्तिमत् । एतेनास्मिन्मन्त्रे श्रीमदाचार्यवाचकपदाभावात्तत्परत्वेन व्याख्यानं न संभवतीत्यपास्तम् । तस्मात् त्र्यम्बकं श्रीवल्लभाचार्यं यजामहे सेवामहे । किंभूतम् । सुगन्धिं सुष्ठु गन्धोऽस्येति 'गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य' इत्यनुशासनादिदादेशः समासान्तः । एतेन श्रीमदाचार्ये सौरभ्यगुणं निरूपितम् । तल्लक्षणं तु 'श्रीवल्लभस्य सौरभ्यं स्तौमि,व्यक्तं द्विजन्मनः । यस्य प्राशस्त्यवासेन वासिता भुवनत्रयी ॥ छागगन्धी नरो मेषगन्धी कश्चिन्नरोऽपरः । गजमाहिषगन्धी च मीनरेतोऽङ्गगन्धकः ॥ छुछुन्दर्याः समो गन्धो नरो नारी च तादृशी । दौर्गन्ध्यदूषिता मर्त्यास्तेषां तु गणना न हि ॥ अयोग्या देवपूजादौ मूलशुद्धिं विना ततः । ततो मुक्ता महाशुद्धाः स्वतः सौगन्ध्यभूषिताः ॥ सेवार्हाः सर्वथा विष्णोः सर्वदाः सर्वदा हरेः ।' तदुक्तं मोक्षधर्मे 'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दाः सुगन्धिनः । ये च मुक्ता भवन्तीह नरा भरतसत्तम ॥ तेषां लक्षणमेतद्धि श्वेतद्वीपनिवासिनामि'ति । अत्र भक्तानामपि सौरभ्यगुणत्वम्, श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमस्य श्रीमदाचार्यस्य किमु वक्त-

व्यम् । लौकिकप्रतीतिस्त्वासुराणां 'प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष' इति प्रभुभिरुक्तम् । 'अयोग्या देवपूजादाव'स्मिन् पद्ये भूतशुद्धिं विनेत्यस्यागमोदितभूतशुद्धिं विना अयोग्या इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु 'मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनादिविधिभिर्यः । असृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेऽस्तु सर्वस्वमि'ति भक्तिहंसे प्रभुचरणैरुक्तत्वादत्र ब्रह्मसंबन्धादिना देहजीवनिष्ठसर्वदोषनिवृत्तिरूपभूतशुद्धिं विना पूजादौ भगवत्सेवायामयोग्या इत्यर्थः । अनेन गुणेनेतरगुरुकरणनिवृत्तिः । सर्वतः श्रैष्ठ्येन सर्वैरेवाश्रयणीयत्वं श्रीमदाचार्याणामिति फलितम् । ननु किमर्थं श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यमिति शङ्कानिरासायाह पुष्टिवर्धनमिति । अत एव चरित्रचिन्तामणौ श्रीमदाचार्यावतरणप्रसङ्गे सर्वैर्देवैः प्रार्थितो भगवान् । तथा हि 'सेव्यसेवकभावो हि न पुष्टिं याति भूतले । मर्यादा वा प्रवाहो वा वर्तते पुष्टिरेव न ॥ सहजः सेवको जीवः सेव्यः श्रीपुरुषोत्तमः । इति भावो यथा सिद्ध्येत्पुष्ट्या तत्साधय प्रभो' इत्युक्तम् । एवं च सेव्यसेवकभावपुष्ट्यर्थमेव श्रीमदाचार्याणां प्राकट्यमिति । 'पुष्टिर्नाम भगवदनुग्रह' इति पुष्टिप्रवाहमर्यादाविवृतौ कल्याणरायचरणैरुक्तत्वात् 'देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'ति तृतीयस्कन्धवाक्यात् 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया भक्तिर्न चान्यथे'ति नारदपञ्चरात्रवचनाच्च 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यसूत्राच्च । 'क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवदि'ति श्रीभागवतवाक्याच्च सर्वतः परद्धिस्नेहत्वे सति भगवन्तमन्तरा क्षणाऽसहिष्णुत्वं पुष्टिमार्गः तस्य वर्धनमित्यर्थः । हे श्रीवल्लभाचार्य, मृत्योर्मुक्षीय मृत्योः सकाशान्मा मां मुञ्च । तथा तत्त्वदीपे 'सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसंभवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यते' इत्युक्तम् । तेन श्रीमदाचार्यैः स्वशरणापन्नानामधिकारिणां जन्ममरणात्यन्ताभावो निरूपितो यथा ऋषिभिः प्रार्थितम् । ननु मृत्योः स्वरूपं कीदृशमित्याह । मृतात् प्राणत्यागरूपात् । यद्वा मां हे ऋतात् ऋतं सत्यमततीति ऋतात् हे सत्यप्रतिज्ञ, किमिव । 'बन्धनादुर्वारुकमिव फलं बन्धनादारोपनादि'ति नैरुक्ता इत्यर्थः । 'पुष्टिपथप्रथनैकवीरनिगमाशयभासके'त्युक्तमभियुक्तैः ।

त्वमग्ने वृषभ इति श्रुतिस्तु 'त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्रुचे भवसि श्रवाय्यः । य आहुतिं परिवेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश आ विवासति ।' अर्थस्तु–हे अग्ने, श्रीवल्लभाचार्य, त्वं वृषभः भक्तानां मनोरथपूरकः । विशेषार्थस्तु चत्वारिशृङ्गेति श्रुतौ निरूपितः । यद्वा वृषभः धर्मरूपः । धर्मश्च भगवत्सेवनरूपः । 'धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् । स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे । अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदती'ति भगवद्वाक्याभ्याम् । तथा च सुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यचरणैः 'गौणपितुराज्ञोल्लङ्घनेऽपि मुख्यपितुर्भगवतः सेवनं मुख्यो धर्म' इत्युक्तम् । ननु भगवत्सेवनमन्येऽपि कुर्वन्ति किमत्र वैशिष्ट्यमित्याशङ्कायामाह । पुष्टिर्नाम भगवदनुग्रहः पुष्टिर्नान्येष्विति वैशि-

अतःपरं ज्ञानं निरूपयति नमो वाच इति । सूत्रभाष्यनिबन्धसुबोधिन्यादिवाग्रूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः । ननु जीवानामुद्धारस्तु श्रीमदाचार्याणां पूर्वोक्तरूपधारणेनैव सिद्ध इति किं वाग्रूपधारणेनेतिचेन्न । 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः पर' इति वाक्यात् 'ज्ञानादेव तु कैवल्य' मितिश्रुतेश्च श्रीमदाचार्याणां धर्मिरूपेण प्रादुर्भावसमये स्वमुखारविन्देन दैविजीवानां पुष्टिमार्गीयसिद्धान्तज्ञानसम्पत्तिः संसिद्धा । आधुनिकानां तदीयानां संप्रति पुष्टिमार्गीयाज्ञानादकृतार्थतैव स्यात्तदर्थं भाष्यादिरूपज्ञानात्मकश्रीमदाचार्यप्रादुर्भावः । तेनाधुनिकानां पुष्टिमार्गीयाणां जीवानां पुष्टिमार्गीयज्ञानसम्पत्तिः संसिद्धा ।

किञ्च 'ज्ञानोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावविजयो यदि' । ग्रन्थश्रवणेन जीवेन्द्रियाणां

ष्टचमिति भावः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमाश्रिता जनकादय' इति, 'यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः' । 'सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजा' इति भगवद्वाक्यात् । 'कर्ममार्गप्रवर्तक' इति वाक्याच्च । कर्ममार्गप्रवर्तनार्थं प्रादुर्भावमाह उद्यतस्रुच इत्यादि । उद्यताः स्रुचो यस्मिन् तस्मै यज्ञाय यज्ञं कर्तुं भवसि प्रादुर्भवसि यज्ञकर्तेति वाक्यात् । कथंभूतः । श्रवाय्यः श्रवणीयगुणकर्मलीलः । ननु यज्ञकर्तृत्वमन्येष्वपि किमत्र वैशिष्टयमित्यभिप्रेत्याह । यः भवान् आहुतिं परिवेद जानाति इन्द्राद्युद्देशेन त्यक्ताहुतिरिन्द्रादीनां भगवदङ्गभूततया भगवत्त्वेन भगवदर्पणे पर्यवस्यतीति परिपूर्वकविदेरर्थः । कथंभूताम् । वषट्कृतिम् यज्ञे देवाह्वानमन्त्रो वषट् तस्य कृतिरुच्चारणं यस्यां ताम् । पुनः किंभूतः । विशः एकायुः विशन्ति ते विशः दैविजीवानामेकायुर्जीवनमित्यर्थः । विश इति जातावेकवचनं तन्त्राश्रयणेन विश इति प्रथमाया बहुवचनमपि । तथायमर्थः—अग्रे प्रथमं विशः दैविजीवाः आविवासति परिचरन्ति त्वामिति शेषः । तथाच दैविजीवोद्धारार्थमेवावतारोऽन्यदुपसर्जनीभूतमित्यर्थः । वाग्रूपधारिण इति । यथा श्रीमद्भगवतो रूपं शब्दब्रह्मवेदात्मकं तथा श्रीमदाचार्याणामपि शब्दात्मकं रूपं सुबोधिन्यादिकमित्यर्थः । श्रीमदाचार्याणां मुखादाविर्भूतानां ग्रन्थानां वेदस्वरूपत्वादित्युक्तमेवात्र नैकट्ये भगवदास्यस्वरूपत्वादाचार्यवर्याणाम् । ज्ञानादेव त्विति । ' ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरि'ति श्रुत्यन्तरात् ' तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'ति ऋगन्तराच्च भगवद्विषयकज्ञानमवश्यमपेक्षितम् । माहात्म्यज्ञानादेवापराधनिवृत्तिः । माहात्म्यज्ञानपूर्वस्त्वित्यत्र ' सुदृढः सर्वतोऽधिकः स्नेहो भक्तिरि'ति लक्षणम् । माहात्म्यज्ञानं त्वपराधनिवृत्त्यर्थं न तु भक्तिलक्षणे निविष्टम् । अत एव ' सा परानुरक्तिरीश्वरे ' इति सूत्रेऽनुरक्तेः परभक्तित्वमुक्तम् ।

ननु ज्ञानसंपत्तिः कथं सेत्स्यतीत्याशङ्कानिरासायाहुः किञ्चेत्यादि । ग्रन्थश्रवणेनेति । यथा यमुनाष्टकपाठफलस्तुतौ 'स्वभावविजयो भवेद्वदति वल्लभः श्रीहरेरि'त्युक्तं श्रीमदाचार्यवर्यैः । श्रवणादिना भगवद्विषयकनिष्ठया भगवति व्यसने कृतार्थता संपद्यते यथा श्रीभागवतश्रवणेन

प्राकृततद्वृत्तिषु स्वभावं त्याजयित्वा अप्राकृतसेवोपयोगिपदार्थेष्विन्द्रियादीनां वृत्तिकरणेन स्वभावविजयलक्षणं ज्ञानं सेवकेषु संसिद्धम् । सेवकानामपि तादृशत्वे श्रीमदाचार्येषु ज्ञानोत्कर्षः कैमुतिकन्यायेन सिद्धः । एवं च नमो वाच इति विशेषणेन ज्ञानं निरूपितम् ।

अतःपरं वैराग्यं निरूपयितुमाह नमो वाचस्पतय इति । वाचस्पतिरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः । ननु किमिति वाचस्पतिरूपधारणं, कार्यत्वावच्छिन्नस्य पूर्वरूपेणैव सिद्धत्वादितिचेन्न । कार्यान्तरस्य विद्यमानत्वात्, तथाहि भगवदाज्ञया श्रीभागवतगूढार्थविवरणारम्भे श्रीमदाचार्यैरेव स्वातिरिक्तस्य श्रीभागवतगूढार्थज्ञाने 'अर्थं तस्य विवेचितुं नहि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवच्छ्रीपतिः । दत्त्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्मादतोऽहं मुदा गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम्' इति श्लोके स्वस्य ज्ञाने वाक्पतित्वेन वैश्वानरोक्त्या साक्षात्पुरुषोत्तममुखारविन्दाधिष्ठातृत्वं निरूपितम् । तत्र हेतुः श्रीभागवतस्य द्वादशाङ्गत्वेन पुरुषोत्तमस्वरूपत्वात् पुरुषोत्तम-

---

'सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादि'त्युक्तेः श्रीकृष्णस्य शुश्रूषोर्हृदयारूढत्वं तथा श्रीमदाचार्यप्रकाशितग्रन्थानां श्रवणेन क्रमशः स्नेहासक्तिव्यसनानि भवन्ति, स्नेहाल्लौकिकपदार्थरागनाशः, भगवदासक्त्या गृहासक्तिनिवृत्तिः व्यसनेन भगवतः प्राकट्यमित्यभिप्रेत्याहुः स्वभावं त्याजयित्वेत्यादि । लौकिकपदार्थासक्तिनाशकत्वे सति अलौकिकसेवोपयोगिपदार्थासक्तिः स्वभावविजयः तादृशत्वे=भगवद्विषयकज्ञानवत्त्वे । श्रीमद्भागवतस्य द्वादशाङ्गत्वेनेति द्वादशस्कन्धानां द्वादशाङ्गत्वं श्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धे 'इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं हरिरेव सः । पुरुषे द्वादशत्वं च सक्थ्यौ बाहू शिरोन्तरम् ॥ हस्तौ पादौ स्तनौ चैव पूर्वं पादौ करौ ततः । सक्थ्यौ हस्तौ स्तनौ चैको द्वादशश्चापरः स्मृतः ॥ उत्क्षिप्तहस्तः पुरुषो भक्तमाकारयत्युत । स्तनौ मध्यं शिरश्चैव द्वादशाङ्गतनुर्हरिः ॥ पादौ सक्थ्यौ कटिर्गुह्यमुदरं हृदयं करौ । मुखं ललाटो मूर्धा च केचिदेवं हरिं जगु'रित्यस्य व्याख्याने तैरेव पुराणे हरेः स्वरूपं शब्दतोऽर्थतश्च 'निम्नगानां यथा गङ्गे'त्यत्र वक्ष्यते ।

ननु हरित्वेऽपि कथं द्वादशत्वं 'पुरुषे द्वादशत्वं ही'ति 'द्वादशाङ्गो ह वै पुरुषः' 'द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू आत्मा शिरश्चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशावि'ति श्रुतेः । श्रुत्यनुसारेणैवावयवान् गणयति सक्थ्याविति । स्तनान्ता अवयवा द्वादशस्कन्धानां तेषु निवेशनमाह पूर्वं पादावित्यादिना । अधिकारज्ञानयोः पादत्वम्, सर्गविसर्गयोः करत्वं, स्थानपोषणयोः सक्थित्वं, करशब्देन बाहू, सप्तमस्कन्ध एको हस्तः, द्वादशश्चेति द्वितीयः । तत्र श्रीभागवतं विकृतमिव भविष्यतीति दृष्टान्तेन प्रकृतोपयोगिरूपमाह उत्क्षिप्तहस्त इति । ततः स्तनौ अष्टमनवमौ, ततो मध्यं दशमः, शिरस्त्वेकादशः, द्वादशः पूर्वमेवोक्तः । यादृशो भगवान् भागवतरूपो जातस्तादृशोऽयं वर्णितः । अत्र केचनोपासकाः क्रमेणैवोपासनाफलमिति भिन्नं क्रममाहुः—पादा-

स्वरूपं पुरुषोत्तमस्यैव गम्यं नान्यस्येति । अत एव गीतास्वप्यर्जुनेनोक्तम् 'नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति । तस्माच्छ्रीमदाचार्याणां पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपकत्वान्निरूपणस्य वाग्रूपत्वादाचार्याणां पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपकत्वाद्वाचस्पतित्वमित्यर्थः । 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुतेः नामात्मकभाष्यसुबोधिन्यादिग्रन्था वाग्रूपाः रूपात्मकाः । स्वयं श्रीमदाचार्यचरणा वाचस्पतिरूपाः तेन सुबोधिन्यादिग्रन्थोक्तपुष्टिमार्गीयवैराग्यनिरूपणेन वैराग्यत्वम् ।

तल्लक्षणं तु 'हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनात् । उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि । भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता' । हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनपूर्वक(सहिता)हरिचरणयोः प्रीतिर्वैराग्यम् । अन्यत्र वैराग्ये सत्येव हरौ प्रीतिः सम्भवति । तत्रापि वैराग्ये उत्कर्षस्तदा स्याद्यदि हरेः सर्वदुःखहर्तुर्हरिर्भवेत् । सेवको वस्त्राद्युपचारैः सेवया हरेरपि शीतोष्णादिनिवारणेन दुःखहर्ता भवेदित्यर्थः । भगवतः श्रमो नास्तीति केचित् । अस्तीति सिद्धान्तः । तदुपपादितं सुबोधिन्यां दशमस्कन्धे युगलगीताध्याये । श्रमवच्छीताद्यपि ज्ञेयम् । किञ्च 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती'ति श्रुत्या भगवतो मर्यादामार्गे भोजनाद्यभावेपि पुष्टिमार्गे भोजनाद्यस्त्येवेत्युपपादितमष्टमाध्यायटिप्पण्यां पूतनामोक्षाध्यायटिप्पण्यां च भगवति स्नेहहेतुककार्याणां स्वामिनीकर्तृकरक्षाप्रभृतीनां श्रमहेतुकत्वशङ्कापरिहारेण सर्वमुपपादितमिति सुष्ठूक्तं 'हरेरपि हरि-

---

विति । कटिः पञ्चमः, मूलद्वारस्थानीयानि नरकाणि गुह्यं षष्ठः, उदरं सप्तमः, हृदयमष्टमः, करौ नवमः, मुखं दशमः, ललाटमेकादशः, उपासनायामेतदुपयुक्तमित्युक्तम् । गौरीतन्त्रे तु '*प्रथमश्च द्वितीयश्च चरणौ द्वौ प्रकीर्तितौ । तृतीयश्च चतुर्थश्च द्वावूरू समुदीरितौ ॥ पञ्चमो* नाभिदेशश्च षष्ठं हृदयमुच्यते । सप्तमश्चाष्टमश्चैव बाहू द्वौ परिकीर्तितौ ॥ नवमः कण्ठदेशः स्याद्दशमो मुखमुच्यते । एकादशो भालतटं द्वादशस्तु शिखोच्यते ॥ एवं सर्वं भागवतं श्रीहरेरङ्गमुच्यत' इत्युक्तम् । श्रीमदाचार्यस्य पुरुषोत्तमरूपत्वाच्छ्रीभागवतस्यापि तत्त्वेन तदर्थज्ञानं श्रीमदाचार्याणामेव नान्यस्येति भावः । एतदेव 'अर्थं तस्य' इति श्लोकेनोक्तम् । निरूपकत्वादिति । 'श्रीभागवतगूढार्थप्रकाशनपरायणः' । 'श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमथनक्षमः' इति वाक्याभ्याम् । वाचस्पतित्वमिति । 'वाक्पतिर्विबुधेश्वर' इति वचनात् ।

वैराग्यलक्षणमाहुः हरेश्चरणयोरिति । प्रीतिर्हि अन्तःकरणधर्मः सा चैकत्रैव भवति । प्रीतिर्नाम भगवद्विषया रतिः । प्रीत्या च लौकिकरागनाशः । 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादि'त्युक्तं भक्तिवर्धिन्याम् । तेन भगवत्प्रीतौ अन्यवैराग्यसिद्धिरिति भावः । एतदेवाहुः अन्यत्रेत्यादि । अष्टमाध्यायटिप्पण्यामिति । 'सर्वे मिथ्याभिशंसिन' इत्यस्य विवृतौ उपपादितमिति प्रभुचरणैरिति शेषः । तथाहि नैवेद्यमिति । उपासनामार्गीयैः पूजायां दत्तं नैवेद्यं तथेत्यर्थः । शुद्धान्न-

र्थदी'ति । तथा च 'दृष्ट्वाऽऽतपे व्रजपशूनि'ति श्लोके मेघस्य स्वसर्वस्वजलवर्षणेन स्वच्छायाविधानेन च सेवाकरणाद्वैराग्यं सिद्धम् । एवं सेवकादिषु वैराग्यसिद्धौ श्रीमदाचार्येषु किं वक्तव्यमिति भावः ॥

नन्विमाः कारिकाः 'ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदे'त्यादयः श्रीमदाचार्यचरणैर्वेणुगीते हरिण्यादिषु प्रतिपादिताः कथमत्र प्रतिपादनं क्रियत इति चेन्न । 'नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयती'ति भाष्यादुदाहरणभिन्नेपि न काप्यनुपपत्तिः । अतएव 'अनन्तगुणभूषित' इतिश्लोकव्याख्याटिप्पण्यामिमाः कारिकाः श्रीहरिरायैरपि श्रीयमुनापरत्वेन व्याख्याताः । किञ्च ननु श्रीमदाचार्याणां वाचस्पतिरूपेण यदा स्थितिस्तदा श्रीमुखादुक्तसुबोधिन्यादिग्रन्थावबोधस्तु सर्वेषां दैवानां भवत्येव, तथाप्याधुनिकानां जीवानां तदभावादनुद्धार एव स्यादित्याशङ्कानिरासायाहुः नमो वाचस्पतय इति । वाचस्पतिशब्देनाधुना विद्यमानाः श्रीमदाचार्यकुलोत्पन्नाः येषां भाष्यनिबन्धसुबोधिन्यादिसकलग्रन्थानामुपदेशकरणे सामर्थ्यं ते ग्राह्याः । तेषां श्रीमदाचार्याणां वाचस्पतिस्वरूपत्वात् तेषां मुखात्सिद्धान्तज्ञानं जीवानां पुष्टिमार्गीयाणां भवत्येव । तेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहसम्पादनेन सर्वेषां दैविजीवानामुद्धारो भवत्येवेति न संशयः ।

सम्बन्धेनेति । साक्षाद्भक्तितत्त्वेनोच्छिष्टं यदन्नं तच्छुद्धान्नपदेनोच्यते । भुक्तिशिष्टान्नान्मुखारविन्दमध्यस्थं चर्वितं ताम्बूलमिव मुख्यमुच्छिष्टं भवति न ततोऽन्यत्फलरूपं शोधकं वास्तीति तत्सम्बन्धेन तथात्वायेत्यर्थः । अन्यत्वं साधारणभगवत्सम्बन्धो वात्र शुद्धिपदार्थ इति न वक्तुं शक्यम् । भगवदन्तःस्थितानां पूर्णपुरुषार्थत्वेन तथाविधेन कृतार्थत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यत्तु 'एते बालका' इत्यारभ्य 'मिथ्या मिथ्याभिशंसिन' इत्यन्तं वाक्यं तन्मर्यादापरं ज्ञेयम् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यायथैव तत्तोषस्तथैव भगवतः कर्तव्यं भवतीति मर्यादामतिक्रम्य भक्तेच्छानियम्यत्वाङ्गीकारात्पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गे भक्षणादिकं सर्वमुपपद्यत इत्युक्तम् । पूतनामोक्षाध्याये टिप्पण्यां चेत्यारभ्योपपादितमित्यन्तं श्रीव्रजसीमन्तिनीविहितश्रीमत्कृष्णचन्द्ररक्षाप्रकरणे महता प्रबन्धेनोपपादितम् । श्लोक इति । सम्पूर्णस्तु 'दृष्ट्वाऽऽतपे व्रजपशून् सह रामगोपैः संचारयन्तमनु वेणुमुदीरयन्तम् । प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात्स्ववपुषाऽम्बुद आतपत्रमि'ति । अत्र प्रेमप्रवृद्ध उदित इति विशेषणेनाधिकस्नेहवत्तया भगवत्सेवाकरणादलौकिकत्वमम्बुदस्य न काप्यनुपपत्तिरिति श्रीमदाचार्योदितवचसां वेदरूपत्वेन यथा वेदस्य यद्विल्यात उरुगायेति पूर्वोदितदिशा भक्तमनोरथानुकूलार्थबोधकत्वं तथात्र बोध्यमित्यभिप्रायः ।

अधुनिकानामिति । पूर्वं श्रुत्यादिभिर्महाप्रज्ञत्वेनोपपादिताः पुरुषोत्तमरूपत्वेन वाचस्पतिरूपाः तेषां श्रीमदाचार्याणामिति सामानाधिकरण्यमाचार्यकुलोत्पन्नानामाचार्यत्वेन । ननु सर्वेषामेव कुतो न प्रवृत्तिरित्याशङ्कायामधिकारिणो दुर्लभा इत्यभिप्रेत्य तत्त्वदीपवाक्यमाहुः

'सात्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यत' इति वाक्यात् ॥

नमो वाचस्पतय इति विशेषणेन वैराग्यं निरूप्यातः परं संयोगात्मकधर्मिस्वरूपं निरूपयति नमो विष्णव इति । विष्णुरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः करोमीति सम्बन्धः । ननु नमो विष्णव इति विशेषणस्य कथं धर्मिरूपत्वं सम्भवतीत्याशङ्कानिरासाय फलात्मककृष्णपदं विहाय विष्णुपदप्रयोगः । तेन व्यापकत्वेन पूर्वोक्तैश्वर्यादिषड्धर्मेषु विद्यमानेपि धर्मी स्वस्वरूपे षड्धर्मयुक्त इत्यर्थः । ननु विष्णोर्गुणावतारेणापि कथनात्कथं धर्मिवाचकत्वमिति चेन्न । पुरुषोत्तमवाचकमेवात्र विष्णुपदम् । यथा 'देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः' । एतद्व्याख्यायां सुबोधिन्यां देवरूपिण्यामिति पाठान्तरे व्याख्याने देवो विष्णुर्व्यापकः पुरुषोत्तमो यो वेदान्ते ब्रह्मशब्देनोच्यते तस्य सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति व्याख्यानात् । अतएवान्तःकरणप्रबोधे 'सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यती' त्यत्र विष्णुपदव्याख्याने श्रीगोकुलनाथैरपि 'बाह्याभ्यन्तरभेदेन स व्याप्तः पुरुषोत्तम' इति व्याख्यातम् ।

किञ्च पाण्डुपरायिते धर्मिरूपश्रीवल्लभप्रतिपादिका श्रुतिः । तथाहि 'इन्दिराया नलिनीमन्दिराया वल्लभो वासुदेवो देवगीतो द्विविजानन्ददायी । देवदेवोऽयतनो वैभवेन सा लक्ष्मीरमिता नो बभूव सन्ततं भूरिभोग'मिति । अस्यार्थः । इन्दिरायाः 'इदि परमैश्वर्ये' इति परमैश्वर्यं प्राप्ताया मुख्यस्वामिन्या नलिनीमन्दिराया वल्लभः । अतएव वल्लभ इति नाम । अवतारदशायां स्वामिनीभावेन सेवाकरणात् उभय मध्यत्वेन वल्लभत्वम् । स एव वासुदेवः । अथवा 'वस्तुतः कृष्ण एवे'तिवाक्यात् फलरूपत्वेन सर्वेषां भक्तानां वल्लभः । अतएव तादृशवेष्टित इति नाम सर्वोत्तमे वरीवर्ति ।

सात्विका इत्यादि । अस्यार्थस्तु श्रीमदाचार्यैर्निबन्ध एवोपपादितः । विष्णुरूपधारिण इति । 'त्रिर्देवः पृथिवीमेष एता'मिति श्रुतौ श्रीमदाचार्याणां विष्णुरूपत्वमुदितम् । तदर्थस्तूपपादित एव । 'वस्तुतः कृष्ण एवे'ति वाक्याच्च । व्यापकत्वेनेति । एतेन ब्रह्मशब्दपदार्थ उदितः 'सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूदि'ति श्लोकव्याख्यायामैश्वर्यादिगुणाः सर्वेषु पूर्णा इति श्रीमदाचार्यचरणैर्व्याख्यातमतो ब्रह्मण ऐश्वर्यादिधर्मा इति भावः । 'अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थ' इति श्रीभागवतवाक्याद्भगवद्भिन्ने तदभावात् 'सर्वप्रसिद्धोपदेशा'दित्यस्मिन् सूत्रे 'वासुदेवात्परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूपचारत' इति माध्वभाष्ये । पुरुषोत्तमवाचकमेवेत्यादि । 'अनन्योऽप्यन्यशब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रोच्यते भगवान्विष्णुरैश्वर्यात्पुरुषोत्तम' इति ब्रह्माण्डे । संयोगात्मकधर्मिस्वरूपोपपादने श्रुत्यन्तरमाहुः किञ्चेत्यादिना । उभयमध्यत्वेनेति । अनवतारसमये इन्दिराया वल्लभत्वम् अवतारदशायामिन्दिराया वल्लभत्वेऽपि 'तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति वचनात्स्वामिनीभावतया श्रीकृष्ण-

ननु वासुदेवशब्दस्य पुरुषोत्तमवाचकत्वे किं प्रमाणम् । तस्य च वासुदेवशब्दस्य व्यूहपरत्वेनापि सत्वादितिचेन्न । 'द्रोणो वसूनां प्रवर' इतिवचनात् वसुषु दीव्यतीति वसुदेवो नन्दस्तस्यापत्यं वासुदेवो नन्दनन्दनः। किञ्च 'वासुदेवार्जुनाभ्या'मिति सूत्रे वासुदेवग्रहणाज्ज्ञापकात्पुरुषोत्तमवाचकत्वम् । ननु कथं ज्ञापकत्वमुच्यते वसुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्धके' त्यणि वासुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य' इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवास्तु किमनेन वुना । नत्वत्र वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् । नच 'वृद्धिनिमित्तस्ये'ति पुंवद्भावनिषेधे दोषः स्यादिति वाच्यम् । वुन्यपि'न कोपधाया'इति निषेधस्येष्यमाणत्वात् । न वा स्वरे विशेषः । 'ञ्नित्यादिर्नित्य'मिति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यर्हितं पूर्व'मिति ज्ञापनमेव फलमितिवाच्यम् । ज्ञापकार्थत्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणेऽभ्यर्हितमित्येव कुर्यादितिचेदत्र भाष्यम् । संज्ञैषा भगवतः । तथाच 'ऋष्यन्धके' त्यणूप्रत्ययस्याप्राप्तिः । 'गोत्रक्षत्रियाख्येभ्य'इति वुञ्प्रत्ययोपि न । वासुदेव इति भगवतः पुरुषोत्तमस्य संज्ञा । अयं भावः । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत' इति स्मृतेः परमात्मेह वासुदेवः । भूतेषु वसतीति वासुः । भूतानि वासयतीति वा वासुः सचासौ देवश्चेति । सर्वत्रासौ वसति सर्वमत्र वसतीति वा व्युत्पत्त्या वासुः बाहुलकत्वादण् । वासुश्चासौ देवश्चेति विग्रहः । तथाच नायं गोत्राख्या नापि क्षत्रियाख्येति युक्त एव वुन्विधिः । अभ्यर्हितं पूर्वमिति तु प्रसङ्गाज्ज्ञापितं तदप्यनित्यम् 'श्वयुवमघोनामतद्धित' इत्यादिलिङ्गादित्यवधेयम् । पुनः कथंभूतो वल्लभः । देवगीतः देवैर्गीतो देवगीतः देवैर्ब्रह्मादिभिः पुरुषोत्तमगानेन तदास्यत्वादाचार्याणामपि गानम् ॥ ननु प्रयोजनमनुद्दिश्य कथं गाने प्रवृत्तिरित्यत आहुः दिविजानन्ददायी ।

वल्लभत्वमिति भावः । वासुदेवशब्दस्य व्यूहपरत्वमत्र निरसन्तस्तत्राशङ्कामुद्भावयन्ति नन्वित्यादि । व्यूहपरत्वेनेति । चतुर्व्यूहे वासुदेवस्य श्रूयमाणत्वात् समाधिमाविष्कुर्वन्ति द्रोणो वसूनामित्यादि । व्याकरणेनापि वासुदेवशब्दस्य पुरुषोत्तमपरत्वं साधयन्ति किञ्चेत्यादि । पुंवद्भावनिषेध इति । वासुदेविका भार्या यस्य स वासुदेविकाभार्य इत्यत्र वुञि तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वादिति भावः । इष्यमाणत्वादिति । एतेनोभयपक्षे वासुदेविकाभार्य इत्येव रूपम् । विग्रह इति तेन वासुदेवशब्दस्य योगरूढत्वम् । तत्वं च योगार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणरूढ्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितबोधकत्वम् । अस्ति चेदं पङ्कजपदे पङ्कजनिकर्तृत्वसमानाधिकरणपद्मत्वावच्छिन्नबोधकत्वात् । वासुदेवादिसंज्ञाशब्देऽपि सर्वाधिकरणकवासरूपसर्ववासाधिकरणरूपयोगार्थतावच्छेदकसमानाधिकरणरूढ्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नबोधकत्वाल्लक्षणसमन्वयः । अवधेयमिति । वासुदेवशब्दस्य संज्ञात्वमित्यर्थः ।

गानमिति । कृतमिति शेषः । 'उरुगायाय वृष्णे' 'उरुगायाय दाशत्' देवगीतः 'एतमेव तु वीणायां गायन्ति गायन्ति त्वे'ति श्रुतिलिङ्गमूलानि श्रीमत्कृष्णचन्द्रगुणगानकर्तव्यताप्रतिपा-

दिविजानामानन्दं सुखं ददातीत्यर्थः। अथवा कथंभूतो वल्लभः । देवगीतः देवैः देवसृष्ट्युत्पन्नैः पुष्टिमार्गस्थितैर्गीतः तत्तद्गुणवैशिष्ट्येन । तैः कथं गीतः । यतो दिविजानन्ददायी दिविजानां क्रीडास्थितानां पुष्टिमार्गस्थानां दैवजीवानामानन्दं साक्षात्पुरुषोत्तमसम्बन्धिलीलासुखं यथाधिकारेण सेवाफलोक्तं ददाति तच्छीलः आनन्ददायी । ननु तादृशफलदाने कथं सामर्थ्यम् । यतो देवदेवः देवानामपि देवः पूज्य इत्यर्थः । पुरुषोत्तमत्वात् ।

दक्तानि पुराणवाक्यानि गायतेः पङ्कजशब्दस्य तामरस इव गीतरूढत्वात्। अत एव लिङ्गपुराणे उत्तरार्धे ऋषय ऊचुः 'कृष्णस्तुष्यति केनेह सर्वदेवेश्वरेश्वरः । वक्तुमर्हसि तत्सूत सर्वशास्त्रार्थविद्भवान् ॥ सूत उवाच । पुरा पृष्टो महातेजा मार्कण्डेयो महामुनिः । अम्बरीषेण विप्रेन्द्रास्तद्वदामि यथामति' इति अम्बरीषमार्कण्डेयसंवादमुपक्रम्य 'पुरा त्रेतायुगे कश्चित्कौशिको नाम वै द्विजः । वासुदेवपरो नित्यं सामगानरतः सदा ॥ भोजनासनशय्यासु सदा तद्गतमानसः । उदारं चरितं विष्णोर्गायमानः पुनः पुनः ॥ विष्णुस्थलं समासाद्य हरेः क्षेत्रमनुत्तमम् । अगायत हरिं तत्र लयतालसमन्वितम्' इत्यादिना श्रीमत्कृष्णगुणगायकस्य कौशिकस्य तदन्नदातुश्च पद्माक्षस्य नित्यं तद्गानं शृण्वतस्तच्छिष्याणां च राजन्यवैश्यविप्राणां गानविद्याधिकानां श्रीवासुदेवपरायणानां गालवनामकस्य वैश्यस्य च विष्णुपरायणस्य सभार्यस्य तद्गानं शृण्वतः । अन्येषां च ब्राह्मणानां शृण्वतां स्वगुणगानार्थं कलिङ्गराजेन कृतेऽपि निग्रहे श्रीमद्गोविन्दगुणव्यतिरिक्तगाननिवृत्तानामेतेषां सर्वेषां कालगतिं गतानां 'वेष्टितः स्वगणै राजन् ब्रह्मा प्राह च तान् सुरान् । कौशिकादीन् द्विजानद्य वासुदेवपरायणान् ॥ गानयोगेन ये नित्यं पूजयन्ति जनार्दनम् । तानानयत भद्रं वो यदि देवत्वमिच्छथे''त्यादिना भगवदनुग्रहश्च श्रूयते 'ततोऽवलोक्य भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः । कौशिकेत्याह संप्रीत्या तांश्च सर्वान्यथाक्रमम् ॥ जयघोषो महानासीन्महाश्चर्ये समागते । ब्रह्माणमाह विश्वात्मा शृणु ब्रह्मन्यथोचितम् ॥ कौशिकस्य तु ये विप्राः साध्यसाधनतत्पराः । हिताय संप्रवृत्ता ये कुशस्थलनिवासिनः ॥ मत्कीर्तिश्रवणे युक्ता गानतत्त्वार्थकोविदाः । अनन्यदेवतासक्ताः साध्या देवा भवन्ति ते ॥ मत्समीपे तथाऽन्यत्र प्रवेशं देहि सर्वदा । एवमुक्त्वा पुनर्देवः कौशिकं प्राह माधवः ॥ स्वशिष्यैस्त्वं महाप्राज्ञ संयुक्तो मम वै सदा । गाणाधिपत्यमापन्नो यत्राहं त्वं समास्व वै ॥ गालवं गालवीं चैव प्राह दामोदरो हरिः । मम लोके यथाकामं भार्यया सह गालव ॥ दिव्यरूपधरः श्रीमान्कृष्णवत् गायन् महाधिपैः । आस्व लोके यथाकामं यावल्लोका भवन्ति वै ॥ पद्माक्षमाह भगवान् धनदो भव मानद । धनानामीश्वरो भूत्वा यथाकालं हि मां पुनः ॥ आगम्य दृष्ट्वा नत्वा च कुरुष्व च यथासुख'मित्यादि । अम्बरीषं प्रति 'तस्मात्त्वया महाराज विष्णुक्षेत्रे विशेषतः । अर्चायां गाननृत्यादि वाद्योत्सवसमन्वितम् ॥ कर्तव्यं विष्णुभक्तैर्हि पुरुषैरनिशं नृप । श्रोतव्यं च त्वया नित्यं स्तोतव्योऽसौ हरिस्त्वये'ति। 'विष्णुक्षेत्रे ततो विद्वान्कारयेद्भक्तिसंयुतैः । गाननृत्यादिकं चैव विष्णवा-

ख्यानकथां तथा ॥ जातिं स्मृतिं च मेधां च तथैव परमोन्नतिम्। प्राप्नोति विष्णुसालोक्यं सत्यमेतन्नराधिपे'ति।

ततोऽप्यग्रिमाध्याये कौशिकादीनां गानयोगेन भगवदनुग्रहमवलोक्यानु ततो नारदस्तपस्तप्त्वा आकाशवाचा नियुक्तो गानबन्धुमुलूकेन्द्रं प्रति गतः 'उलूकेन्द्र महाप्राज्ञ शृणु सर्वं यथातथ' मित्युपक्रम्य 'यद्दत्तं यद्धुतं चैव यद्वाचा श्रुतमेव च। यदधीतं मया सर्वं कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ विष्णोर्माहात्म्ययुक्तस्य गानयोगस्य वै तदे'त्यादिना गानयोगविषये तं प्रार्थितवान्। गानबन्धुरपि भुवनेशं नाम राजानं प्रकृत्य 'तस्य राज्ञः पुराभ्याशे हरिमित्र इति स्मृतः। ब्राह्मणो विष्णुभक्तश्च सर्वद्वन्द्वविवर्जितः ॥ नदीपुलिनमासाद्य प्रतिमां स हरेः शुभाम्। अभ्यर्च्य च यथाशास्त्रं घृतदध्युत्तरं बहु ॥ मिष्टान्नपायसं दत्त्वा हरेरावेद्यपूर्वकम्। प्रणिपत्य यथान्यायं तत्र विन्यस्तमानसः ॥ अगायत हरिं साक्षात्तालवर्णसमन्वित'मित्यादिना श्रीहरिगुणगायकं हरिमित्रं प्रशस्य तत्प्रतिबन्धकर्तुश्च राज्ञो यमयातनां निरूपितवान्। नचैतद्ब्राह्मणविषयमिति वाच्यम्। 'गायन्ति त्वा गायत्रिण' इति श्रुतौ 'ब्राह्मणो वासुदेवाख्यं गायमानोऽनिशं नृप। हरेः सालोक्यमाप्नोति रुद्रगीतसमो भवेत्। अन्यथा नरकं गच्छेद्गायमानोऽन्यदेव ही' त्यत्र च ब्राह्मणकर्तव्यताप्रतिपादनात्। किञ्च 'विष्णोर्गीतं च नृत्यं च वादनं च विशेषतः। ब्रह्मन् ब्राह्मणजातीनां कर्तव्यं नित्यकर्मव' दिति नारदीयवाक्यात् 'गीतनृत्यादि कुर्वीत द्विजदेवाग्नितुष्टये। न जीवनाय युञ्जीत विप्रः पापभिया क्वचि'दिति स्मृतेः। 'ब्राह्मणो वासुदेवार्थे गायमानोऽनिशं परम्। नववर्षसहस्राणि कुबेरभवनं वसे' दिति वाराहाच्च सिद्धं ब्राह्मणेनापि विष्णोर्गुणगानं कर्तव्यमिति। निवारणोपहासयोर्दोषश्रवणात्। तथाच नृसिंहपरिचर्यायां पाद्मे 'निवारयति यो गीतं नृत्यं जागरणं हरेः। षष्टिर्युगसहस्राणि पच्यते रौरवादिषु ॥ नृत्यमानस्य विप्रस्य उपहासं करोति यः। जागरे याति निरयं यावदिन्द्राश्चतुर्दशे'ति 'श्रोतव्यं च त' दिति तच्छ्रोतॄणां पद्माक्षप्रभृतीनामुत्तमगतिश्रवणात् भगवति चित्तानुरागहेतुत्वाच्च भगवद्गुणगानस्य कर्तव्यता श्रोतव्यता च विज्ञायते। 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये' दिति 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णश' इति श्रीभागवतवचनाच्च। अतश्चैतन्निरस्तम्।

यदुदितं 'भाषागीतं न श्रोतव्यं नच कर्तव्य' मिति तत्तु भगवद्व्यतिरिक्तस्य तथात्वेऽपि श्रीमद्गोकुलेशनामकीर्तनसम्बन्धिनो भाषागीतस्य पुनः पुनः क्रियमाणस्य, भगवति चित्तानुरागहेतुत्वेनानुभवसिद्धत्वात्। नच 'न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द' इति निषिद्धत्वाद्भाषया गुणानुवादो न (प्य) कर्तव्य इति वाच्यम्। तस्य विहितत्वेन निषेधाप्रवृत्तेः। न च भगवद्गुणगानकर्तव्यताविधेरुक्तनिषेधानुरोधेन संकोचो युक्तः। साधुशब्देनैव भगवद्गुणकीर्तनं कर्तव्यमिति वाच्यम्। निषेधस्य रागप्राप्तविषयत्वेनानुपपत्तेः। न चैवं साक्षाच्छ्रूयते साधुशब्देनैव भगवद्गुणनामकीर्तनं कर्तव्यमिति। किञ्च भगवति द्वेषादिकर्तॄणामपि चैद्यादीनां सद्गतिः

ननु सन्मनुष्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् कथं पुरुषोत्तमत्वमितिचेन्न । अयतनः आय भगवदर्थं यतमं व्यापारो यस्य सः अयतनः । 'अकारो वासुदेवः स्या'दिति कोशाद्भगवदाज्ञया जीवोद्धारार्थं स्वस्य पुष्टिमार्गसाधने प्रवृत्तिराचार्यरूपेण स्वस्य प्राकट्यं च । अत एव सर्वोत्तमे मत्स्वामिनो नाम विराजते । स्वदासार्थकृताशेषसाधनः स वल्लभो नः अस्माकं वैभवे सेवासम्पत्त्यर्थं । वैभवे इति निमित्तसप्तमी । सा लक्ष्मीरमिता नो बभूव । सा स्वपरिग्रहरूपा अमिता निरवधिकानन्दरूपा नः अस्माकं देवानां सुखार्थं यथार्थ-

---

सायुज्यादिरूपा मुक्तिश्च श्रूयते । सा च न द्वेषादेः फलम् । तस्य निषिद्धत्वात् । किन्तु द्वेषादिजन्यानुषङ्गिकगोविन्दानुस्मरणफलम् । ततश्च द्वेषादिनापि श्रीकृष्णस्मरणे सद्गतिश्चेत् भाषयापि भक्त्या गुणानुवादस्मरणे च सद्गतिर्भवतीति किमु वक्तव्यम् । वचन एवाग्रहश्चेत् 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये'दिति, 'स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि' । 'यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि' । श्रीमद्व्रजसीमन्तिनीप्रसङ्गे 'यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रय'मिति भाषायामपि गुणानुवादः कर्तव्य इति ज्ञायते । किञ्च भाषया लौकिकविषयवार्तासु तदभिनिवेशपूर्विकासु न दोषः । श्रीमद्भगवद्गुणानुवादे परमेश्वरस्मारके प्रापके भाषाकृते दोष इति वदतां मायाजनितो मोह एव । 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा । बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छती'ति मार्कण्डेयपुराणात् यदेव किञ्चिद्भगवद्विषयकं तदनुरागभूतं च तत्सर्वमवश्यं कार्यम् । 'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशये'दिति प्रतिप्रसवात् 'ग्राम्यगीतं न शृणुया'दिति तु न परमेश्वरविषयकनिबन्धकं श्रवणं ग्राम्यपदोपादानात् ईश्वरस्याप्राकृतविषयत्वादित्यार्याणामस्माकमाचार्याणां निर्दुष्ट एव पन्था इति दिक् ।

गायन्ति त्वेति श्रुतिस्तु 'गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥' अर्थस्तु हे श्रीकृष्ण, गायत्र्या सामगातारः त्वा त्वां गायन्ति । अर्कं अर्कमण्डलान्तस्थं त्वां अर्किणः भक्तसेवकास्त्वामर्चन्ति । हे शतक्रतो, अस्माकमिन्द्र, त्वा त्वां ब्रह्माणः ब्राह्मणाः दैविनीवाः उद्वंशमिव मुरलीकाण्डमिव तदेव वादयितुं उद्येमिरे उद्यमं कारितवन्त इत्यर्थः । एवंच श्रीकृष्णगीतमिव श्रीमदाचार्याणां गुणगानं कर्तव्यं पुष्टिमार्गस्थैरिति भगवदनुग्रहविशिष्टैः कृष्णदासश्रीसूरदासादिभिर्यथा । आनन्ददायीति 'अलौकिकैहिकदानकृ'दिति वचनात्, देवानां देव इति 'आनन्दः परमानन्द' इति वचनात् श्रीमदाचार्याणां पूर्णानन्दत्वेन पुरुषोत्तमत्वं, 'प्राकृताः सकला देवाऽगणितानन्दकं बृहत् । पूर्णानन्दो हरिस्तस्मात्कृष्ण एव गतिर्मम'ेति श्रीमदाचार्यचरणैर्देवानां पूर्णानन्दत्वाभावात् पुरुषोत्तमसेवकत्वमिति भावः । आय इति अशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने रूपमिदम् । भगवदर्थमिति भगवदाज्ञार्थमित्यर्थः । 'तस्यैवात्मानुभावप्रकटनहृदयस्याज्ञया प्रादुरासीदि'तिवाक्यात् । स्वदासेत्यादि । ते तु कर्तुमसमर्थास्तेषां स्वयमेव साधनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

वेदोक्तकर्मकरणे सहायभूता प्रकटा बभूव रमणार्थं च। उभयोः साम्ये सत्येव रमणं भवति 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्मा। स्वस्य रसात्मकत्वेन द्विदलात्मकत्वाद्रसस्य। साम्यं विना रसो न भवति। समत्वं च पुष्टिप्रवाहमर्यादायामुक्तं स्वस्य पुरुषोत्तमत्वात्। तथाहि 'स्वरूपेणावतारेण लिङ्गेन च गुणेन च। तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु चे' त्युक्तलक्षणात्।

किञ्च सन्ततं निरन्तरं भूरिभोगं यथास्यात्तथा त्वं वल्लभरूपेण प्रकटो बभूव। भोगो भगवतोऽस्माकं च। भगवतो भोगः प्रकटितो वल्लभाष्टके 'यस्मादस्मिँस्थितो यत्किमपि कथमपि क्वाप्युपाहर्तुमिच्छत्यद्धा तद्गोपिकेशः स्ववदनकमले चारुहासे करोती'ति। अस्माकं च भोगो नानाप्रकारव्यञ्जनादिसहितो भगवद्भोगानन्तरमुच्छिष्टतया। तदुक्तमुद्धवेन 'त्वयोपभुक्तस्रगन्धवासोलङ्कारचर्चिताः। उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव

प्रकटा बभूवेति। महालक्ष्मीरूपेणेत्यर्थः। एतत्प्रतिपादनपरां श्रुतिमग्रे दर्शयिष्ये। रमणार्थं चेति। 'एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छदि'ति श्रुतेः। एवेति न्यूनाधिकभावेन रमणं भवतीति सूचितम्। स्वरूपेणेत्यादि। लीलासृष्टेर्भगवद्रूपत्वात्स्वरूपसाम्यम्। यया भगवतोऽवतारः प्रादुर्भावो न जीववज्जन्म तथा लीलासृष्टिपातिनामपीत्यवतारसाम्यम्। अलौकिकत्वज्ञापकस्य भगवता समं नृत्यादिसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वाच्चिह्नसाम्यम्। गुणाः सौन्दर्यादयस्तत्साम्यं स्पष्टमेव। तेन तेषां क्रियासु स्वरूपे देहे वा न तारतम्यमित्यर्थः। यस्मादस्मिन्नित्यादि। अस्मिन्मार्गे स्थितिश्च कायवाङ्मनसां तदेकपरत्वम्। 'तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन' इति स्मृतावपि उच्छिष्टतयेति भुक्तशिष्टान्नान्मुखारविन्दमध्यस्थताम्बूलं मुख्यमुच्छिष्टं भवतीत्युक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्याम्, तादृशोच्छिष्टतयेत्यर्थः। श्रीविष्णुतत्त्वेऽन्तिमे पटले 'शेषभुक्तिं प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः। युवानः खलु वाञ्छन्ति ताम्बूलं तरुणीमुखा'दित्यस्मिन् दृष्टान्ते नैतादृशमेवोच्छिष्टं प्रतीयत इति। गीतासु 'यज्ञशिष्टाशिनः सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः। भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणा'दिति। 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः यज्ञशिष्टाशिनो विष्णूच्छिष्टभोजिन इत्यर्थः।

तथैव श्रीभागवतवचनमुदाहरन्ति त्वयोपभुक्तेत्यादि। नन्वत्र विधिश्रवणाभावाद्भगवन्निवेदितद्रव्यजातस्य स्वस्वनिवेदितस्य स्वसत्तापरित्यागपरसत्तासम्पादनरूपदानरूपत्वाद्देवद्रव्यापहारकत्वात्कथं भगवन्निवेदितं भोक्तव्यमिति चेन्न। अष्टमस्कन्धे षोडशाध्याये 'निवेदितं तद्भक्ताय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वय' मिति कश्यपेनादितिं प्रति भगवद्व्रतपूजाविधिकथने उक्तम्। नच तत्र विकल्पोक्तत्वाद्भोक्तव्यमेवेति नियम एवेति वाच्यम्। अनियमेपि पक्षे निवेदितभोजनविधानाच्च त्वदुक्तमतसिद्धिः। किञ्च षष्ठेपि ऊनविंशाध्याये पूजाविधिकथनान्ते 'उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः। अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धय' इति विकल्पाभावेन 'दद्याद्भुञ्जीत

वा स्वय' मित्यत्रापि यदा एकादश्यादिनियमस्तदा एकादशीव्रतस्य नित्यत्वात्परित्यागास-म्भवाद्रोगादिग्रस्तः रात्रौ तन्निवेदितं भक्तेभ्यो दद्यात्स्वयं नोपोष्य तिष्ठेत् ।

ननु रोगादिग्रस्तोऽन्नमहितं भातीति न भुङ्क्ते, एकादशीव्रती तु रागतः प्राप्तमन्नभोजन-निषेधवचनादेकादशीव्रतकरणफलश्रवणाच्च न भुङ्क्ते । वैष्णवस्तु 'सिक्थे सिक्थेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानव' इति ज्ञातप्रसादमाहात्म्यः कथमेकादशीदिने भगवन्निवेदितमन्नं परित्यजेदिति-चेन्न । एकादशीव्रतकरणे भगवत्प्रसादत्यागे प्रत्यवायाभावात् । यद्यपि प्रसादस्यान्नत्वाभावात् 'यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे' इति वचनात् प्रसादभक्षणेपि न दोषः तथापि 'सिक्थे सिक्थेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः' इति प्रसादमाहात्म्यश्लोके सिक्थत्वोपपादनादन्नत्वमपि । ननु सिक्थपदोपादानात् 'भक्तमन्धोऽन्न-मोदनोऽस्त्री' त्यमरादौदनवृत्तिरेवान्नपदमिति वाच्यम् । भुक्तिमात्रस्य निषेधात् । 'न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवं तमसावृत' मिति सनत्कुमारव-चनात् । 'एकादशीमुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमे'दिति काण्ववचनेन सर्वाहारनिवर्तकमुपोषणं विहि-तम् । एकादश्यां न भुञ्जीत कदाचिदपि मानव' इति सर्वविधभोजनं निषेधत्येव विष्णुस्मृतिः । 'परमापदमापन्ने हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके वापि न त्याज्यं द्वादशीव्रत'मिति श्रवणा-त्कथञ्चिदपि न त्याज्यम् । स्कन्दपुराणेपि 'मातृहा पितृहा चैव भ्रातृहा गुरुहा तथा । एका-दश्यां तु यो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपि' । तथा 'वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणम् । वरं हत्या सुरापानं नैकादश्यां तु भोजन' मित्याद्यकरणप्रत्यवायविधायकवाक्यैरेकादश्या नित्यत्वप्रतिपाद-नान्न तद्व्रतपरित्यागः । यत्तु 'सिक्थे सिक्थेऽश्वमेधस्ये'ति वचनेन प्रसादभक्षणे फलश्रवणाद्वैष्णवे-तरेणैकादशीव्रतं कार्यमिति, तन्मन्दम् । वैष्णवावैष्णवभेदेनारुणोदयसूर्योदयवेधनिषेधकवाक्यस-त्त्वाद्वैष्णवैरवश्यं कार्यमेकादशीव्रतम् 'दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । वैष्णवैर्नतु कर्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रत'मिति । तथा 'परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेद्विद्वान्यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी'इति । नचोभाभ्यां भगवन्निवेदितान्नपरित्यागपूर्वं भगवद्व्रतमुपोषणीयम् । ननु 'अनर्चयित्वा गोविन्द' मित्यनेनानर्चने प्रत्यवायश्रवणात् निवेदितभक्षणस्य तदङ्गत्वात्साङ्गस्य वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमान्निवेदनस्यावश्यंभावित्वात्तदभक्षणे कृतावदनस्य न मोक्षादिरिति चेन्न । 'यजतिषु ये यजामहे नानुयाजे'ष्वित्यत्र पर्युदासविधिनानुयाजन्यतिरिक्तयागेष्विवात्रा-प्येकादशीव्यतिरिक्तान्यदिनेषु भगवन्निवेदितान्नभक्षणविधिः प्रतिसिक्थाश्वमेधफलदस्तदतिरेकफ-लदश्च भवति ।

असमर्थस्य का गतिरितिचेच्छृणु । 'नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरम-थाम्बु चाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं त्वि'त्यनेनापि प्रकारेणैकाद-शीव्रतापरित्याग उक्तः । वैष्णवस्य तु विशेषः यद्धस्यार्थमुपकल्पितं तन्निवेदितमेवाद्यात् । 'अनि-

वेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पित' मिति वचनात् । न च भगवन्निवेदितस्य परस्वत्वात् स्वसत्ताभावाच्च कथमन्येभ्योपि दद्यात् स्वयं वा भुञ्जीतेति वाच्यम् । भक्ताय दद्यादित्यत्र प्रतिपत्तिरेव न दानम् । तथाच भक्तत्वाविशेषात्स्वयमपि ग्राह्यम् । यथा यागाद्युद्देशे त्यक्तपुरोडाशस्यापि 'उत्तरार्धात्स्विष्टकृतमवद्यति यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ती'ति प्रतिपत्तिस्तथात्रापि वचनादेव तद्भक्तेभ्यस्तत्प्रतिपत्तिः स्वयमपि भुञ्जीत अन्यथा भक्तेभ्योपि न प्रतिपादयेत् । दाने तु नैवम्, तस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परस्वत्वापादनरूपत्वात्, एवं पादोदकेऽपि । किञ्च गीतासु 'इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वेन क्त्वासमभिव्याहृतनञः सामानाधिकरण्येनान्वयाद्बाधकं विना देवेभ्योपि दत्तमपि भोक्तव्यम् । श्रीविष्णुतत्त्वेऽन्तिमे पटले 'शेषभुक्तिं प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः । युवानः खलु वाञ्छन्ति ताम्बूलं तरुणीमुखादि'ति तैर्दत्तानित्यत्र स्वयं निवेदितस्य स्वभोज्यत्वनिषेधस्तु न श्रूयते प्रत्युतानिवेदितभोजने निन्दा । ब्रह्माण्डपुराणेपि 'पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् । अनिवेद्य प्रभुञ्जानः प्रायश्चित्ती भवेन्नर' इति । यत्स्वाहारार्थं सम्पादितं तत्स्वयमनिवेद्य भुक्तं चेद्दोषमाप्नोति । कृतनिवेदितभोजनस्तु फलमाप्नोति 'सिक्थे सिक्थेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानव' इति वचनात् । 'अम्बरीष नवं वस्त्रं फलमन्नरसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यं हि सदा सेव्यं हि वैष्णवै' रिति ब्रह्माण्डवचनात् सर्वं समर्प्यैव ग्राह्यम् । 'असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरे' दिति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् । किञ्च वैष्णवस्य भगवद्दासत्वात् तस्य च भगवत्सेवैव धर्मस्तमकृत्वा यो भुङ्क्ते तस्य श्वानविष्ठासमभोजनप्रतिपादनात् । तदुक्तम् ' अनर्चयित्वा गोविन्दं यैर्भुक्तं धर्मवर्जितैः । श्वानविष्ठासमं चान्नं नीरं च सुरया सम ' मिति कौर्मे विधानात् सर्वथा हरिसेवनमकृत्वा न भोक्तव्यम् । यो हि सति सामर्थ्ये भृत्यादिद्वारा निर्वाह्य स्वयमकृत्वा कारयित्वा वैष्णवानसम्पूज्य प्रसादादिभिरसन्तोष्य केवलं जिह्वालोलुपः सन् भुङ्क्ते चेत्तदा दोषेण महापातकीभूत्वा पतत्येव । ननु 'त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धे' त्यनेनेन्द्रियलालनेनापि भगवन्मायाजय उक्तस्तत्कथमिति चेन्न । महदधिकारिणो महापुरुषस्य वचने दासपददानात् । तच्च दास्यं विना न घटते । जिह्वालोलुपस्य दासत्वाभावात् ।

यत्तु सेवनमकृत्वा भोजने दोषश्रवणात्सेवनं विधायासमर्पितभोजने न दोष इति । तत्तुच्छम् । ' असमर्पितं तथा विष्णोः श्वमांससदृशं भवेत् । अन्नं विष्ठासमं ज्ञेयं नीरं च सुरया सम'मिति निषिद्धमसमर्पितभोजनम् । ' निवेदितं तु भक्ताय दद्याद् भुञ्जीत वा स्वयं'मित्यष्टमस्कन्धवाक्यात् दानभोजनविधानात् । ' उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं'मितिषष्ठस्कन्धवचनेन स्वात्मविशुद्धिसम्पादकभोजनविधानात् । ' ततस्तु भगवद्भक्तान् दीक्षितान् पञ्चरात्रिणः । समभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । तेभ्यो दद्याच्च नैवेद्यं

मायां जयेमही'ति परस्मिन्भूरिभोगः सेवाफलोक्तः यथाधिकारमित्यर्थः । गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमुच्यते । अथवा 'इन्दिराया नलिनीमन्दिराया वल्लभो वासुदेवो देवगीतो दिविजानन्ददायी देवदेवो यतनो वैभवेन । सा लक्ष्मीरमिता नो बभूव सन्ततं भूरिभोग'-मितिश्रुतेरयमभिप्रायः । देवगीतः देवदेवः नलिनीमन्दिराया इन्दिरायाः सम्बन्धी वासुदेवः वैभवेन यतनः सन्ततं भूरिभोगं नः दिविजानन्ददायी वल्लभः सा लक्ष्मीरमिता यथा स्यात्तथा बभूवेति सम्बन्धः । नलिनीनामेव मन्दिरं यस्याः सा नलिनीमन्दिरा तस्या नलिनीमन्दिरायाः । नलिनीति स्त्रीलिङ्गप्रयोगेण पुरुषान्तरसंचाराभावः सूचितः । इन्दिराया लक्ष्म्याः । किञ्च नलिन्यः पद्मिनीजातीयाः स्त्रियो मन्दिरे यस्याः सा नलि-

---

मधुपर्कपुरःसर'मित्यादिकमुक्त्वा प्रायश्चित्तप्रकरणे ह्युक्तम् 'दत्तं भागवतैः श्रेष्ठैर्विष्णवे प्रभविष्णवे । तत्पवित्रं पवित्राणां पावनानां च पावनम् । दातव्यं च द्विजातीनां भक्तानां पावनाय च' । तथा 'ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्वैष्णवैर्भक्तिसंयुतैः । भोज्यं निवेदित'मित्यादि नारदीयसमाससमाराधनाध्यायवचनाच्च सभक्तिवैष्णवसर्ववर्णकर्तृकनिवेदितभोजनस्य तद्भक्तदानस्य चोक्तत्वात् । तथा तत्रैव 'स्वयं वापि तदश्नीयात्सर्वपापविशुद्धये । तस्य संस्पर्शनात्पानाद्भक्षणाद्धारणात्सदा । शुचिर्भवति विप्रेन्द्र सर्वकर्मसु सम्मत' इति वचनात् 'विष्णोर्निवेदितं शुद्धं पावनानां च पावनम् । प्रायणं दुर्लभं भोज्यं न त्याज्यं स्यात्कदाचन । भुञ्जानानां समेधन्ते त्यजतां परिहीयत' इति पाद्मे भगवत्परिचर्यापादकद्वादशाध्यायोक्तविधिकरणनिषेधाकरणप्रापितसुखदुःखप्रतिपादकत्वाच्चावश्यं भगवत्सेवोत्तरं निवेदितान्नमेव भोक्तव्यं । तथा विधिश्रवणात्, 'अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पित'मिति ब्रह्माण्डवचनात्, 'अनिवेद्य प्रभुञ्जानः प्रायश्चित्ती भवेत् द्विज' इति वचनाच्च देवतान्तरनिवेदितानि परित्यज्य भगवन्निवेदितमेव सर्वदा भोक्तव्यमिति सर्वं रमणीयम् ।

अस्मन्मते तु 'दत्तापहारवचनं तथाच सकलं हरेः । न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मत'मित्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । अत्र 'क्रीडाभाण्डमिदं विश्वं', 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियः पर ईश कुर्यु'रिति श्रीभागवतवचोभ्यां सर्वस्मिन्पदार्थमात्रे देहादौ वा भगवत्सत्ताया विद्यमानत्वात् स्वसत्ताया अभावात् । अत एव परस्वत्वोत्पादनमपि न सम्भवति । स्वसत्ताध्वंसपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनस्य दानलक्षणत्वात् भगवत एव पदार्थस्य भगवते समर्पणमिति नात्र दानमिति दत्तापहारदोषो नास्त्येवेति । एतदेव नवरत्नप्रकाशे श्रीमत्प्रभुचरणैरवादि 'दाने हि स्वत्वविनियोगो न तु निवेदन' इति । एवं च दत्तापहारवचनं भिन्नमार्गपरमित्यर्थः । इदं च सिद्धान्तरहस्यटीकायां निरूपितं बालकृष्णभट्टैरित्यलम् ।

सूचित इति । अत एव श्रीमत्प्रभुचरणैः स्त्रीभावपूर्वकं श्रीमत्स्वामिन्यनुचरीत्वं प्रार्थितं स्वामिनीस्तोत्रे । अत एव च 'तत्सारभूतरासस्त्रीभावपूरितविग्रह' इति श्रीमदाचार्याणां नाम । एतादृशो भावः कार्य इत्यपि सूचितम् । पद्मिनीजातीया इति । पद्मिन्या लक्षणं तु 'सम्पूर्ण-

नीमन्दिरा तस्या नलिनीमन्दिराया इन्दिरायाः परमैश्वर्यं प्राप्ताया राधायाः । नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायादत्र नामैकदेशे नामग्रहणं सत्या भामेत्यादिवत् । 'विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदलोप' इत्यनुशासनात् । तेनेन्दिराशब्देन परमैश्वर्ययुक्ता राधा ग्राह्या । इन्दिरायाः सम्बन्धी वासुदेवः । यथा किरातार्जुनीये 'तवाभिधानाद्व्यथते नतानन' इत्यस्य व्याख्यायां तशब्देन तक्षकपरत्वं वशब्देन वासुकिपरत्वं च व्याख्यातम् , तथेन्दिरेत्यत्र राशब्दोपि राधावाचको ज्ञेयः ।

न्दुमुखी कुरङ्गनयना पीनस्तनी दक्षिणा मृद्वङ्गी विकचारविन्दसुरभिः श्यामाथ गौरद्युतिः । अल्पाहाररता विलासचतुरा हंसस्वना गायिनी लज्जालुर्गुरुदेवपूजनरता स्यान्नायिका पद्मिनी'ति पञ्चसायके । परमैश्वर्यं प्राप्ताया इति । यद्यपि परमैश्वर्यं सिद्धमेव तस्यास्तथापि मानादिदशायां लीलास्थपुरुषोत्तमकृष्णपादपतनेन महदैश्वर्यं प्राप्तमित्यभिप्रायः । राधाया इति । 'देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता । सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परे'ति बृहद्गौतमीये । 'राधाया माधवो देवो माधवस्य च राधिका । विभ्राजेते जनेष्वि'ति ऋक्परिशिष्टे । 'रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने वने' इति मात्स्ये । 'स एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दिति श्रुतौ एकाकिनः पूर्णपुरुषोत्तमस्य रमणासम्भवात्तया रिरंसया स्ववामांगाच्छ्रीराधां प्रादुर्भावितवान् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे षट्चत्वारिंशदध्याये 'पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमण्डले । शतशृङ्गैकदेशे च मल्लिकामालतीवने । रत्नसिंहासने रम्ये तस्थौ तत्र. जगत्पतिः । स्वेच्छया चैव भगवान् बभूव रमणोत्सुकः । एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधारूपो बभूव सः । दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामाङ्गश्चैव राधिका । बभूव रमणी रम्या रासे सा रमणोत्सुका । अमूल्यरत्नाभरणा रत्नसिंहासनस्थिते'त्यादिना स्वरूपं निरूप्याग्रे 'दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः । दृष्ट्वा सा रसिकं कान्तं सा दधार हरेः पुरः । तेन राधा समाख्याता पुराविद्भिर्महेश्वरि । राधा भजति श्रीकृष्णं स च तां च परस्परम् । उभयोः सर्वसाम्यं च सदा सन्तो वदन्ति चे' ति । 'देवश्चैकः क्रीडनार्थं द्विधाभू'दिति श्रीराधातापिन्यां च । मृत्युंजयतन्त्रे 'ध्यायेत्तत्र महादेवीं स्वयमेव तथाविधः । रक्तपद्मनिभां बालां बालार्ककिरणोज्ज्वलाम् । पीतवस्त्रपरीधानां वंशयुक्तकराम्बुजाम् । कौस्तुभोद्दीप्तहृदयां वनमालाविभूषिताम् । श्रीमत्कृष्णाङ्कपर्यङ्कनिलयां परमेश्वरीम् । सर्वलक्ष्मीमयीं देवीं परमानन्दनन्दिताम् । रासोत्सवप्रियां राधां कृष्णानन्दस्वरूपिणीम् । भजेचिदमृताकारां पूर्णानन्दमहोदधि'मिति । अत्र स्वयमेव तथाविधः सखीभाववान् । एतेनान्यभावतो ध्यानादिष्वनधिकार इति ध्वन्यते । श्रीमत्स्वामिनीप्रतिपादकानि वाक्यानि तन्त्रपुराणस्थानि विस्तरभयान्नानूद्यन्ते । अत्र राशब्देन राधाग्रहणम् । इन्दिराशब्दस्य परमैश्वर्यं प्राप्ताया इत्यर्थः । 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातोः 'सर्वधातुभ्य इन्नि'त्युणादिसूत्रेणेन्प्रत्ययः । न्यायादिति । राधेतिनाम्न एकदेशो राशब्द इन्दिराशब्देस्ति तत्र राधेतिनामग्रहणमिति भावः । विनापीति । समुदायशक्तिग्रहकालेऽवयवानामपि शक्तिग्रहादवयवतोपि तद्बोध इति भावः । राशब्दोऽपीति । राति

नच वासुदेवपदं व्यूहपरमिति वाच्यम् ।'वासुदेवकलानन्त'इत्यस्य व्याख्याने सुबोधिन्यां 'सात्विकेषु तु कल्पेषु यः शेते सलिले हरिः । वासुदेवः स विज्ञेयो यस्यांशोऽनन्त उच्यते' । किञ्च 'निशीथे तम उद्भूत' इत्यस्य व्याख्यायां सुबोधिन्यां देवक्यां प्रद्युम्नो नन्दगृहे वासुदेव इति वाक्यपर्यालोचनेन वासुदेवपदं पुरुषोत्तमपरम् । पुरुषोत्तमपदं विहाय वासुदेवपदकथनस्यायमाशयः । यथा क्षीराब्धिशायी वासुदेवश्चतुर्मुखोत्पादकः सृष्टिकर्ता, तथात्र वासुदेवपदेन पुरुषोत्तमस्तस्यैव रूपान्तरं वल्लभः पुष्टिमार्गोत्पादकः पुष्टिसृष्टिकर्ता नन्दगृहे वासुदेव इति कथनेनान्तर्व्यूहो बहिः पुरुषोत्तमः । अन्तर्वासुदेवव्यूहकथनेन सर्वेषां देवानां मोक्षदानार्थमित्यर्थः । इन्दिराया इति भक्तिसाहित्येन च रसात्मकपुष्टिसृष्ट्युत्पादकानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिर्नन्दनन्दनः श्रीकृष्णोऽत्र वासुदेवपदेनोच्यते । एतादृशो यो वासुदेवः वै इति निश्चयेन भवे संसारे । अथवा भवति साधनमस्मिन्निति भव इति व्युत्पत्त्या भवे भूलोके स वल्लभो बभूव श्रीवल्लभस्वरूपेण प्रादुर्बभूव । कथंभूतो वासुदेवः । देवगीतः देवैर्गीतः । 'ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह । जगाम सत्रि-

---

ददाति भगवत्सुखं भक्तेभ्य इति रा । 'क्विप् चे'ति क्विप् । दधाति भक्तेषु श्रीकृष्णरसमिति धा सा चासाविति कर्मधारयः । 'रा राज्यदानवचनो धा च निर्वाणवाचकः । यतो मुक्तिं च मुक्तिं च सा राधा परिकीर्तिते'ति ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिखण्डपट्चत्वारिंशदध्यायवाक्यात् भगवत्सेवोपयोग्यलौकिकदेहादिराज्यदात्री दधाति निर्वाणं निर्गुणमुक्तिम् 'निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धी'ति वाक्यात् । एवंचेन्दिरापदे राशब्देनेन्दिराशब्देन च कर्मधारयः । एवं च राशब्देन राधा ग्राह्येति भावः ।

नन्दगृहे वासुदेव इति । 'नन्दपत्न्यां यशोदायां मिथुनं समजायत । गोविन्दाख्यः पुमान् कन्या त्वम्बिका मथुरां गता । वसुदेवसमानीतो वासुदेवोऽखिलात्मनि । लीनो नन्दसुते राजन् तडित्सौदामिनी यथे'तिपाद्मात् । यथेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समत्वमपेक्षितं, अतः श्रीवल्लभाचार्याणामपि भगवल्लीलारूपक्षीराब्धिशायित्वम् । पुष्टिमार्गोत्पादक इति । अत्र पुष्टिमार्गस्य चतुर्मुखसाम्यम् । नन्दनन्दन इति । 'नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामना' इति वचने श्रीशुकदेवचरणैरपि आत्मजपदमुपात्तमितिभावः । अन्यथा 'नन्दस्तमात्मजं मत्वे'ति वदेत् । गीत इति । स्तुत इत्यर्थः । श्रुतिरपि स्तोतारः श्रीमदाचार्यान् प्रार्थयन्तीति बोधयति । तथाहि 'नवानो अग्न आभर स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः । ते स्याम य आनृचुस्त्वा दूतासो दमेदम इयं स्तोतृभ्य आभरे'ति । अर्थस्तु–हे अग्ने श्रीवल्लभाचार्य, अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः नवा अभिनवा भगवल्लीलागुणकथाः 'यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः', 'स्वादु स्वादु पदे पदे' इति श्रीभागवतात् नूतनाः कथाः आभर आहर प्रकाशयेत्यर्थः । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसी'ति हस्य भः । किंभूताः । इषः इच्छाविषयीभूताः । यद्वा इच्छाविशिष्टस्य सुक्षितीः कल्याणभूमीः कल्याण-

नयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः । तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् । पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः' । अत एव देवदेवः देवानां शिवब्रह्मादीनामपि देवः । कथंभूतो वल्लभः । नो यतनः नः अस्माकं संबन्धी दैविजीवानामुद्धारार्थं यतनः प्रयत्नयुक्तः । 'यती प्रयत्ने' नन्द्यादेराकृतिगणत्वाल्ल्युरनादेशः । पुनः कथंभूतो वल्लभः । सन्ततं भूरिभोगं दिविजानन्ददायी सन्ततं निरन्तरं भूरिभोगोऽस्येति भूरिभोगः । मत्वर्थीयोऽच् । तं भूरिभोगं जीवं सन्ततं निरन्तरं भूरिभोगं सुखदुःखयुक्तं जीवमित्यर्थः । 'यथा सुदीप्तात्पावका' दिति मुण्डकश्रुतेः । 'पराभिध्यानात्तिरोहितं ततो ह्यस्य विपर्यया' विति व्याससूत्रादपि यदारभ्य भगवतः सकाशाद्भिन्ना जाता जीवास्तदारभ्य निरन्तरं भूरिभोगो बहुजन्ममरणादिप्रवाहरूपसुखदुःखादिरूपो यस्य तादृशमानन्दरहितं जीवं 'आनन्दांशतिरो-

---

निदानभूताः । याभिः श्रुताभिः सर्वापद्विपयरूपनिवृत्तिपूर्वकं भगवत्स्नेहादि जायते । यथान्तरङ्गभक्तास्तथा वयमपि भगवत्सेवका भवेम इति भावेनाहुः । ये देवास्त्वां पुरा आनृचुः स्तुतवन्तः त एव वयं स्याम । अन्तरङ्गभक्ता वयमपि भवेम भगवत्कृपयेति भावः । दमे दमे गृहे त्वा दूतासः त्वदाज्ञाकारिणः इयं स्तोतृभ्य आभरेति पुनर्वचनमादरार्थमित्यर्थः । 'अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुते'तिश्रुतेः सदा स्तुतः । चरित्रचिन्तामणौ श्रीमदाचार्यप्रादुर्भावार्थं श्रीमत्पूर्णपुरुषोत्तमं स्तुवन्त इत्युक्तं तदेव श्रीभागवतपद्येनाहुः ब्रह्मेत्यादि । अत्र पुरुषसूक्तपददानेन भगवतः श्रीमदाचार्यस्य वा स्तुतिर्वेदेन कर्तव्येति सूचितम् । सूक्तेनैव स्तोत्रकरणमुचितमित्यत्रैव सुबोधिन्यामुक्तं श्रीमदाचार्यैः ।

सर्वेषां देवानां कार्यसाधकत्वादाज्ञाकारकत्वाच्च सर्वेषां देव इत्याहुः अत एवेति । देव इति । यद्वा । देवैः श्रीमद्व्रजभक्तैः सह दीव्यति क्रीडतीति देवः । प्रयत्नयुक्त इति । 'दैवोद्धारप्रयत्नात्मे'ति श्रीमदाचार्याणां नामेति भावः । व्याससूत्रादिति । अस्य जीवस्यैश्वर्यादि तिरोहितं तत्र हेतुः पराभिध्यानात् परस्य भगवतोऽभिध्यानं स्वस्य जीवस्य च सर्वतो भोगेच्छा तस्माद्धेतोरैश्वर्यादिसद्भावे वैचित्र्याभावाद्भोगो न भविष्यतीति जीवे तिरोभावं कृतवान् । स्वधर्माणां तत एव तिरोभावाद्बन्धो भगवद्धर्मविपरीतधर्मत्वं चेत्यर्थः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वं च । वीर्यतिरोभावात्सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात्सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभावाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहाद्यहंबुद्धिः । सर्वविपरीतज्ञानमपस्मारसहितस्यैव । वैराग्यतिरोभावाद्विषयासक्तिः । आनन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभाव इति विद्वन्मण्डने श्रीप्रभुचरणैरुक्तम् । एवंचानन्दांशतिरोभावपूर्वकत्वे सति ऐश्वर्यादिषट्कतिरोहितत्वं जीवत्वमिति लक्षणं फलितम् । एतदर्थसाधकं तत्त्वदीपस्यवाक्यमुपन्यस्यन्ति आनन्दांशतिरोभावादिति । एतत्तिरोधानात्तं जीवत्वं भासते तेनानन्दांशेनाविर्भूतेन युक्तं सद्ब्रह्मवदवभासत इत्यर्थः । अंशद्वयस्य विद्यमानत्वात् । सदंशस्फूर्तौ प्रतिबिम्बत्वं त्रितयस्फूर्तौ ब्रह्मत्वमिति निर्णय इति श्रीमदाचार्यचरणैरु-

भावात्तत्वेन च भासत' इति वाक्यात् आनन्दरहितं भगवद्वियोगजतापक्लेशरहितं जीवं भजनानन्ददानार्थमिदं विशेषणं दिविजानन्ददायीति । न च दिव्शब्द इन्द्रस्थितस्वर्गलोकवाचक इति वाच्यम् । तस्य क्षयिष्णुफलत्वादानन्दत्वाभावान्मात्सर्याद्यनेकदोषग्रस्तत्वाच्च । अत्रानन्ददानकथनेन स्वर्गशब्देन व्यापिवैकुण्ठो ग्राह्यः । 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद' मितिश्रुतेः । तेन दिविजं नित्यलीलास्थमानन्दम् । 'अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु चे' त्यादिरूपमानन्दं तद्ददातीत्यानन्ददायी । एतद्विशेषणविशिष्टः श्रीवल्लभः सा लक्ष्मीरमिता यथा स्यात्तथा प्रादुर्बभूव । सा इति वासुदेवस्वरूपे या क्षीराब्धौ लक्ष्मीः स्थिता सा वल्लभरूपे महालक्ष्मीतिनाम्ना प्रादुर्भूता तया सह रमितो यथा स्यात्तथा । अस्मिन्नाम्नि पूर्वस्वरूपबोधनार्थं महापदम् । 'तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ' दितिश्रुत्या रमणार्थमेव रूपद्वयेन प्रादुर्भूतस्तेनानवतारदशायामपि स्वकुलोत्पादनद्वारा दैविजीवानामुद्धारार्थमित्यर्थः ।

स्फोऽर्थः । तापक्लेशरहितमिति । यदवधि क्षणं युगशतमिवेत्यादिवद्भगवद्विरहजनितताचयस्फूर्तिस्तदवधि भगवत्प्राप्तिर्नेति तत्वम् ।

प्रादुर्भूतेति । अस्याः प्रतिपादकं मन्त्रद्वयमुदाह्रियते । तथाहि 'हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवहे'त्येकः । अस्यार्थः । यदा श्रीमदाचार्याः पाण्डुरङ्गपुरे श्रीविठ्ठलदर्शनार्थं गतास्तदा तान् प्रति श्रीविठ्ठलप्रभुभिराज्ञप्तं गार्हस्थ्यं स्वीकुरुत । भवतां गृहेऽहं भवितेति श्रीपाण्डुरङ्गविठ्ठलप्रतिपादके पाद्मपुराणस्थगीतामाहात्म्ये षष्ठाध्यायमाहात्म्यप्रतिपादने तीर्थयात्राप्रसङ्गे 'ततो निवृत्य आयातोऽपश्यद्भीमरथीतटे । द्विभुजं विठ्ठलं विष्णुं भुक्तिमुक्तिप्रदायक' मितिवाक्यं श्रीमदाचार्यान् प्रत्याज्ञारूपं वृत्तं वदतीयं श्रुतिः । हे जातवेदः हे अग्ने, श्रीवल्लभाचार्य, हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्य वर्ण इव वर्णो यस्याः सा हिरण्यवर्णा ताम् । पुनः किंभूताम् । हरिणीं मनोहारिणीमित्यर्थः । यद्वा हरिं नयति प्रापयति केलिगृहमिति हरिणी ताम् । गौरादित्वान् ङीप् । हरिणीमित्यस्य हरितवर्णपरत्वेन व्याख्यानं न सम्भवति । हिरण्यवर्णां हरिणीमिति विशेषणविरोधात् । अलङ्कारादिकमाहुः सुवर्णरजतस्रजां सुवर्णरजतस्य पुष्पाणि तेषां स्रक् माला यस्याः सा ताम् । स्रक्पदोपादानेन पुष्पाणीत्यवगम्यते 'आपं चे' त्याप् । सुवर्णपदोपादानं सुवर्णबाहुल्यात् । यद्वा सुवर्णरजतमिव पुष्पाणि तेषां स्रक् यस्याः सा ताम् । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशां हिरण्मयीम् । यकारलोपश्छान्दसः । हिरण्यभूषणबाहुल्याद्धिरण्मयीत्वम् । यथा 'स्फुटत्सरोगन्धहतालिपत्रकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुल' मित्यत्र सरोजबाहुल्यात्सरोपादानम् । यद्वा हिरण्मयीं आनन्दरूपाम् । 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'ति सूत्रे हिरण्यशब्द आनन्दवाची । लोकेपि तस्य आनन्दसा-

एवं संयोगात्मकधर्मिस्वरूपं निरूप्यातः परं विप्रयोगात्मकं धर्मिस्वरूपं निरूपयति बृहते करोमीति । व्यापकरूपधारिणे श्रीवल्लभाय नमः करोमि । ननु धर्मिस्वरूपस्य द्वैविध्यप्रतिपादने किं प्रमाणमितिचेन्न । प्रमाणस्य सद्भावात् । तथाहि 'रसो वै सः । रसंह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इति श्रुत्या रसरूपेण पुरुषोत्तमप्रादुर्भावात् श्रीमदाचार्याणां रसात्मकपुरुषोत्तमास्यस्वरूपत्वाच्च रसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वाद्धर्मिणो द्वैविध्यमित्यर्थः । तत्र विप्रयोगात्मकधर्मिस्वरूपं यथा पुरुषोत्तमस्य भक्तानां हृदये 'तन्मनस्का-

धकत्वादित्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्भाष्ये । तेन परब्रह्मरूपत्वमिति फलितम् । पुनः किंभूताम् । लक्ष्मीं लक्षणवतीम् । सामुद्रशास्त्रोक्तलक्षणवतीमित्यर्थः । 'लक्ष्मीर्लाभाल्लक्षणाद्वे'ति निरुक्तात् लक्ष्मीपदे वर्णयोर्लोपः । तेन महालक्ष्मीनाम्नीं मे मह्यं मदाज्ञापरिपालनार्थम् आवह अङ्गीकुरु पत्नीत्वेन वृणु । अहं तव पुत्ररूपेण प्रादुर्भवेयम् । अतो मम जन्म न लौकिकीषु योग्योऽलौकिकत्वात् । यद्वा मे मयाऽऽज्ञप्तोसीति शेषः । स्पष्टं कुतो नोक्तम् । रहस्यत्वात् । 'परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति श्रुतेः ।

तथाच चरित्रचिन्तामणौ 'श्रीपाण्डुरपुरे द्रष्टुं विठ्ठलं विष्णुमादरात् । तेनाज्ञप्तं परिणयं त्वत्पत्न्यां भवितास्म्यहम् । काश्यामसुकगोत्रस्य कन्या विप्रस्य वर्तते । मयेरितः सोपि तुभ्यं पृष्टगोत्रः प्रदास्यति । महालक्ष्मीतिनाम्नीं स्वां कन्यां सपदि वाडवः । इतीरिताश्च तस्याज्ञाद्व्यभङ्गानुतापिताः । शीघ्रमेवागतास्तत्र तथैव तदकुर्वते'त्येकः । यथा श्रीमदाचार्यशरणेन श्रीमत्पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तथा श्रीमहालक्ष्मीशरणेनेत्यन्यमन्त्रेण तच्छरणं गन्तव्यमिति प्रतिपाद्यते—' चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् । तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ' । अस्यार्थः । अत्राहंशब्दप्रक्षेपः प्रामादिक इति विद्यारण्यैर्भाष्ये उक्तम् । चन्द्रां चन्द्रवत्प्रकाशमानां प्रभासां प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्याः सा ताम् । आर्षं चेत्याप् । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं । यस्या उदरे साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमाः श्रीविठ्ठलप्रभवः प्रादुर्बभूवुः । यस्याः सन्ततिपरम्परा अद्यापि जगदुद्धारार्थं विराजत इति कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । लोके भूलोके पूर्ववद्वर्णलोके । तेन भूलोके प्रादुर्भूतामिति शेषः । ' एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दितिश्रुत्या रमणार्थमेकस्य द्विदलात्मकत्वेन प्रादुर्भाव इत्याह देवजुष्टामिति । देवः श्रीवल्लभः देव वैश्वानरैवेतिवाक्यात् ' विप्रं विप्रासोऽवसे देव'मिति श्रुतेश्च । जुष्टां सेविताम् । देवपदोपादानेन रसात्मकत्वं द्योतितम् । यद्वा देवः जुष्टो ययेति । उदारां भक्तेच्छादानसमर्थाम् । तेन स्वभक्तानां न किंचिद्दुर्घटमिति भावः। तां प्रसिद्धाम्। श्रीपूर्णपुरुषोत्तमलोकं या महालक्ष्मीः तत्परामर्शार्थं तच्छन्दोपादानम् । पद्मिनीं कामशास्त्रोक्तपद्मिनीलक्षणलक्षिताम् । ईमिति निपातोऽनर्थकः निश्चयार्थो वा । एतादृशीं महालक्ष्मीं शरणं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि । अतः अलक्ष्मीर्जन्ममरणादिरूपा भगवद्विमुखत्वरूपा वा नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । एतादृशीं त्वां स्वामिनीत्वेन वृणोमीत्यर्थः । तन्मनस्का इत्यादि । अत्र तदात्मिकेतिपदे स आत्मा यासाम् । सर्वदा कृष्णभावनैव

स्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः । तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः' । ननु विप्रयोगात्मकधर्मिस्वरूपममूर्तत्वमिव प्रतिभातीति चेन्न । आनन्दात्मककेवलविप्रयोग-जन्यबहिःप्राकट्यस्यैव कार्यक्षमत्वात् । अमूर्तस्याप्रकटस्य च कार्यक्षमत्वाभावात् । तथाहि 'यावद्बहिः स्थितो वह्निः प्रकटो वा विशेन्न हि । तावदन्तः स्थितोप्येष न दारुदहनक्षमः । एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् । तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः' । तत्र विप्रयोगात्मकस्य बहिः प्राकट्यं बोध्यमित्यर्थः ।

'अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् । कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम्' । तच्च व्रजसीमन्तिनीनां क्षणमात्रमपि वियोगासहिष्णुत्वात् श्रीभगवतो मथुरागमने एतासां जीवनं कथं स्यादेतासां जीवनान्यथानुपपत्त्या विप्रयोगे प्रादुर्भावः कल्प्यते । तदेव विप्रयोगात्मकधर्मिस्वरूपं तापपूर्वकभक्त्युद्रेकदशायां भक्तान्तःकरणात् पृथक्प्रादुर्भूय भक्तानां यथायोग्यं लीलानुभवं कारयति । किञ्च, उत्तरार्धे 'पीतशेषं गदाभृत' इत्यत्र पीतशेषत्वं कथं सम्भवति । भगवतः प्रादुर्भावानन्तरं श्रीवासुदेवेन झटिति व्रजे नयनात् न स्तनपानं सम्भवति । तत्र श्रीभागवते पीतशेषत्वकथने पीतशेषत्वान्यथानुपपत्त्या देवक्याः स्तनपानं कल्प्यते । तच्च तापयुक्तस्नेहोद्रेकदशायां देवक्यामन्तःकरणाद्बहिः प्रादुर्भूय स्तनपानं करोति । एतदेव विप्रयोगात्मकं धर्मिस्वरूपमित्यर्थः ।

किञ्च । तत्र विप्रयोगात्मकधर्मिस्वरूपप्रतिपादिका श्रुतिरस्ति । तथाहि 'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्वहन्तस्तत्समासत' । अस्या अयमर्थः । हे ब्रह्मणस्पते अक्षरस्वामिन् पुरुषोत्तम, 'प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भव' इति निबन्धे ते तव विततं विस्तारः । अग्रेऽतप्ततनूरिति निषेधकथनानुरोधेन ज्ञायते श्रीभगवतो मथुरागमनानन्तरं विप्रयोगेषु तादृशानुगृहीतासु गोपीषु तावद्रूपेण प्रादुर्भावो विस्तारः पवित्रं पवितो विरहवज्रात्त्रायत इति कामादिशल्य-

चित्ते आत्मत्वेन भगवानेव स्फुरतीति न देहादिस्मरणमित्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । अत एवास्य फलरूपत्वम् । एतदुपपादनं तु पूर्वमेव कृतम् । विस्तरस्तु टिप्पण्यादिषु प्रपञ्चितोऽस्मत्परिवृढैः । यावदित्यादि दशमस्कन्धसुबोधिनीप्रथमाध्यायवाक्यम् ।

अन्यथानुपपत्त्येति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते । अत्र पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनकल्पनवत् ।

पवित्रमिति । श्रीमदाचार्यपरत्वेन श्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेवोपपादितः । अक्षरस्वामिन्निति । अक्षरब्रह्मण इत्यर्थः । ब्रह्मणोऽक्षरत्वं जीवस्य क्षरत्वं तदुत्कृष्टत्वं पुरुषोत्तमत्वमिति प्रागेवोपपादितम् । तावद्रूपेणेति । यथा 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोषित' इति । स्त्रीविग्रहप्राप्तस्यैवेति ।

निवर्तकं वा। तत्र हेतुः प्रभुः समर्थो भवान् गात्राणि भक्तानां शरीराणि विश्वतः पर्येषि अन्तर्बहिर्व्याप्नोषि । यस्मादेवं तस्मात्ता अपि वह्नचयोगोलकन्यायेन व्याप्ताः भगवन्निष्ठा भवन्तीति तथा। एवं तत्स्तुत्वा तस्य दुर्लभत्वमाह अतप्ततनूः विरहतापरहितः । तनूरिति स्त्रीलिङ्गेनाधिदैविकस्त्रीविग्रहमात्रस्यैव तदधिकार इति ज्ञाप्यते। तत् विप्रयोगात्मकधर्मिस्वरूपं नाश्नुते न विशेषेण प्राप्नोति नोपभुङ्क्ते इति यावत्। ननु रासलीलास्थस्यान्तर्धाने विप्रयोगात्मकधर्मिप्रादुर्भावः कुतो नेत्यत आह। आमः अपक्वः। रासानन्तरं पक्वता 'शारीरी पञ्चमी वाच्या ततो रूपं प्रतिष्ठित' मिति हेतोः। श्रितासः अन्तःपुरुषोत्तमविशिष्टाः पक्वाः शाखाभेदेन। श्रुतास इति पाठे श्रीभागवतं श्रुतवन्तः। अथवा दुर्लभत्वबोधनाय श्रुतास इति कथनम्। वहन्तः सम्प्रापयन्तः विप्रयोगे तद्विप्रयोगात्मकधर्मिस्वरूपं समासत सम्यगुपविष्टाः। शाखाभेदेन समाशतेतिपाठे सम्यग्भुक्तवन्त इत्यर्थः।

ननु केनचित् पवित्रं ते विततमित्यारभ्य अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुत इति श्रुतिस्तप्तमुद्राधारणपरत्वेन व्याख्यायते। तन्न। अत्र विध्यभावात्। 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इतिवत् विनियोजकश्रुत्यन्तराभावाच्च। तस्मात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतिमादाय भगवत्परत्वेन व्याख्याने तु न काप्यनुपपत्तिः। यथा श्रीपुरुषोत्तमस्य विप्रयोगात्मकं धर्मिस्वरूपं तथा श्रीमदाचार्याणामपि विप्रयोगात्मकं धर्मिस्वरूपं श्रीमदाचार्याणां सेवकेषु श्रीदामोदरदासप्रभृतिषु संयोगात्मकधर्म्यनवतारदशायां तापयुक्तभक्तयुद्रेकसमये तेषामन्तःकरणाद्बहिः प्रादुर्भूय दर्शनं ददाति तदेव विप्रयोगात्मकं धर्मिस्वरूपम्। किञ्चाधुनिकानां तदीयानामस्मदादीनां तापयुक्तत्वं चेत्तर्हि दर्शनं ददातीत्यनुभवैकवेद्यमित्यर्थः।

किञ्च। श्रीमदाचार्याणां निगमप्रतिपाद्यपुरुषोत्तमत्वात्तदात्मजस्यापि पुरुषोत्तमत्वम्।

अतएव पद्मपुराणस्यपातालखण्डाधिकरणवश्रीवृन्दावनमाहात्म्ये श्रीमच्छुकनारदादिबहूनां परमर्षीणां भगवदुपासनया स्त्रीविग्रहप्राप्त्या भगवद्रमानुभव इति कथानकं श्रुतिमूलतया संगच्छते। एतादृशभावोऽवश्यं कार्यः। तथाच मृत्युञ्जयतन्त्रे श्रीमद्राधिकाध्याने 'ध्यायेत्तत्र महादेवीं स्वयमेव तथाविधः। श्रीमत्स्वामिन्यनुचरीभाववान् शारीरी'ति। अस्यार्थस्तु टिप्पण्यां निरूपितः श्रीप्रभुचरणैर्नेह तन्यते। तन्नेति। अत्र विचारादिकं न क्रियते। शङ्खचक्रधारणवादे पुरुषोत्तमचरणैःश्रीमदाचार्यचरणैर्निबन्धे चोक्तत्वाद्विस्तरभयाच्च। अनुभवैकवेद्यमिति। एतादृशानुभवस्तु श्रीमदाचार्यैकृपयैव, नान्यथेति तत्त्वम्।

एवं श्रीमदाचार्याणां निगमोदितपूर्णपुरुषोत्तमत्वमुपपाद्य तदात्मजानां श्रीविट्ठलेशप्रभूणामपि श्रुतिप्रतिपादितपुरुषोत्तमत्वमाहुः किञ्चेत्यादि। पुरुषोत्तमत्वमिति। ब्रह्माण्डपुराणे प्रश्नखण्डे भगवद्ब्रह्मसंवादे युगावतारप्रसङ्गे श्रीविट्ठलावतारस्योदितत्वात् तदेव मयोपन्यस्यते।

'तथाहि ब्रह्मोवाच । त्वया परमकल्याण देवदेव जगत्पते । युगत्रयावताराणां कारणानि मम प्रभो । कथितानि सविस्तारं चरितानि च सर्वशः । कलौ कत्यवताराणि कथ्यतां विगलाशय । श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽहं कारणानि च सर्वशः । चरितानि च सर्वत्र भूतभावन पूर्वज । श्रीभगवानुवाच । साधु पृष्टं महाप्राज्ञ श्रूयतां कथयामि ते । चत्वारो ह्यवतारा मे भविष्यन्ति कलावपि । कृष्णो बुद्धो विठ्ठलेशः कल्किर्म्लेच्छनिकृन्तनः । पूर्णः कृष्णो बुद्धश्चांशः परमानन्दविठ्ठलः । मम चांशधरः कल्की शृणु पुत्र विशेषतः ।' इति चतुरोऽवतारान्प्रतिज्ञायोद्देशक्रमेणावतारकथां जगाद श्रीभगवान् । तत्र प्रथमं 'भुवो भारावतारार्थं तत्रादौ पूर्णरूपधृक् । वसुदेवगृहे नूनं देवकीजठरोदित' इत्युक्त्वा प्रभासीयकथापर्यन्तं वर्णयित्वा 'अन्तर्धानं ततोऽहं वै सर्वलोकस्य पश्यतः । गमिष्ये लोकपालेशः स्वस्वरूपधरः स्वय' मितिपर्यन्तं श्रीकृष्णावतारं निरूप्य श्रीविठ्ठलावतारमाह 'शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं मम । घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते । पापपुञ्जरते पुण्ये म्लेच्छधर्मरते जने । तदाहं वल्लभकुले द्विजाचाररतेऽमले । अवतीर्य परं रूपं दर्शयिष्ये मनोहरम् । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम वल्लभे । गोकुलं मत्पदं नित्यं यत्रास्ते वै मुदावहम् । कालिंदी सरितां श्रेष्ठा यत्र गोवर्धनो गिरिः । आदिमध्यावसाने वै वासो मे तत्र निश्चितम् । वर्तते विश्रुतं पूर्वं त्वया चास्ति परंतप । अपिचान्तर्हितं रूपं सर्वलोचनगोचरम् । करिष्ये विमलं सौम्य व्रजभक्तसुखावहम् । विठ्ठलेशेति विख्यातिं गमिष्ये जगतीतले । आदावहं चैकरूपो बहुरूपधरस्ततः । देशान्तरे प्रवेक्ष्यामि मद्भक्तानुग्रहाय वै । मम भक्तिवितानाय विनाशाय च मायिनाम् । मद्भक्तसुखदानाय दुःखाय च दुरात्मनाम् । भक्तानां गुरुरूपेण यास्येऽहं सेव्यतां परम् । दारैर्गृहैः सुतैः प्राणैः प्राणादप्यधिकैर्धनैः । मत्सेवनं करिष्यन्ति सर्वभावनिवेदिनः । तेषामेवानुकम्पार्थं करिष्ये रूपमुत्तमम् । उद्धरिष्याम्यहं तत्र बहुरूपधरः प्रभुः । ते वै भागवताः सर्वे भक्तिसिद्धाः कलौ युगे । भविष्यन्ति महाभागा मानिनो वै दुरासदाः । मत्कृपासिन्धुतोयेन सेविताः खलु वर्धिताः । पुष्पितास्ते महाभागा मम भक्तिफलान्विताः । दृढप्रेममदोन्मत्ता निर्भयाः सर्वतः सदा । मयि चानन्यभावास्ते भविष्यन्ति तदानघ । त्यक्तसर्वकुलाचाराः कर्ममार्गविनिःसृताः । वेदवादविनिर्मुक्ता भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः । ममैव दर्शनारामा मत्कथाश्रवणे रताः । मद्ध्याननिरता नित्यं ममैव गुणवादिनः । हंसधर्मसमारूढास्ते वै भागवतोत्तमाः । प्रवेक्ष्यन्ति परं धाम कालमायातिगं च यत् । ममैव तनवस्ते तु भविष्यन्ति न संशयः । वक्तारो मम धर्माणां तथैव च प्रवर्तकाः । ये केचित्तु विशेषज्ञा मम साधर्म्यमागताः । मत्कृपालवलेशेन तत्क्षणान्मुच्यते जगत् । मम भक्तेश्च धर्माणां वक्ता कश्चन मद्दते । भक्तितत्त्वोपदेष्टा वै अहमेव तदा युगे । सर्वधर्मोज्झिते शुद्धे पाखण्डनिरते खले । विलुप्ते वेदमार्गे वै पापिष्ठे दुष्टभूमिपे । लोके लुप्तविवेके हि अविवेकपरायणे । तस्मिन्निपतितान्साधून्मम भक्तिपरायणान् । ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान् सच्छूद्रान् सत्स्त्रियोऽन्त्यजान् । उद्धरिष्याम्यहं ब्रह्मन् ब्रह्मरूपेण भास्वता । कृष्णनाम विशुद्धं यन्मयोक्तं परमं गतम् । कर्णे

च दक्षिणे नूनं श्रुत्वा चैव प्रजायते । नमस्यन्ति जनाः सर्वे यावद्वै मानवर्जिताः । अर्चिष्यन्ति च मां नित्यं तावदेव न संशयः । निवसिष्याम्यहं नूनं तत्कुले चाग्निभूपिते । अन्तर्धानं गमिष्यामि ततो वै चतुरानने'ति निरूपितम् । तदनन्तरं कलियुगान्तं निरूप्य कल्क्यवतारो निरूपितः । ततः 'चतुरो मेऽवताराश्च कलौ साधो निरूपिताः । भूयो वदामि ते ब्रह्मन् किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसी'ति सर्वाध्यायसंग्रहः । अत्र परमानन्दविट्ठल इत्युक्त्याऽगणितानन्दाक्षरव्रह्मव्यावृत्तिः । अत एव पुरुषोत्तमत्वम् । एतेनांशावतारादिनिवृत्तिः ।

श्रीकृष्णश्रीविट्ठलयोः पूर्णपरमानन्दत्वमन्ययोरंशकलात्वमुदितम् । 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति गीतोक्तेरितिभावः । तथात्र श्रुतिः श्रीविट्ठलप्रतिपादिका 'सुदेवोसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवे'ति । अर्थस्तु श्रीविट्ठलशब्दस्य वरुणशब्दस्य चैकार्थत्वाद्वरुणशब्देनात्र श्रीविट्ठलो गृह्यते । यथा श्रीविट्ठलपदनिरुक्तिः'विद ज्ञाने'भावे क्विप् । विदा ज्ञानेन ठान् शून्यान् सर्वसाधनहीनान् जीवान् लात्यनुगृह्णाति स्वदासत्वेन वृणुत इति विट्ठलः । भगवत्सम्बन्धिज्ञानेन च नाममन्त्रब्रह्मसम्बन्धादिसकलसिद्धान्तोपदेशेन सकलसाधनहीनान् जीवान् स्वदासत्वेनाङ्गीकरोति यः स विट्ठल इति समुदितोऽर्थः । एवं वरुणशब्दस्यार्थः संवरणाद्वरुण इति शङ्कराचार्यकृतविष्णुसहस्रनामभाष्ये । एवञ्च. व्रियते वृणोतीति वा वरुणः 'कृवृदास्य उनम्' इत्युणादिसूत्रेण उनन् प्रत्ययः । वृणोतीतिक्रियायाः कारकाङ्क्षत्वात्कर्मीभूताः सर्वसाधनशून्या जीवा गृह्यन्ते । एवञ्च स्वदासत्वेन वृणोति अङ्गीकरोति जीवानिति वरुणः । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः । वरणस्वरूपं च भक्तिहंसे । 'वरणोक्त्या. कन्या स्वाभिमतमेव स्वपतित्वेन वृणुते वरो वा तादृशीं कन्यां स्वस्त्रीत्वेन, तथा भगवान् स्वदासत्वेनात्मीयत्वेनाङ्गीकरोतीत्युच्यत' इत्युक्तं श्रीप्रभुचरणैः । एवञ्च हे वरुण हे श्रीविट्ठल । न च 'रूढिर्योगमपहरती'ति रथकाराधिकरणन्यायेन रूढेर्बलीयस्त्वात् 'प्रचेता वरुणः पाशी'त्यमरात् प्रतीचीदेशे वरुणशब्दस्य रूढिः, अतः कथं व्युत्पत्त्या श्रीविट्ठलपर्यायतेतिवाच्यम् । 'वरुणो वारुणो वृक्ष' इति विष्णुसहस्रनाम्नि वरुणशब्दस्य विष्णौ रूढतायाः शिष्टसम्प्रदायस्यात्राविशिष्टत्वात् । न च रूढेस्तुल्यत्वेऽस्यैवात्र ग्रहे मानाभाव इति वाच्यम् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति, ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृदि'ति श्रुतिस्मृतिभ्यां भगवत्येव सर्वेषां नाम्नां मुख्या शक्तिः । एवकारेणान्यत्र तु तथारोपात्सा । अत एव 'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदौ मध्ये तथा चान्ते हरिः सर्वत्र गीयत'इति हरिवंशोक्तेर्भगवत्येव सर्वेषां वेदानां वेदान्तानां पुराणानां च समन्वयः ।

न च भगवत्परत्वेन व्याख्यायतां कथं श्रीविट्ठलपरत्वेन. व्याख्यायत इति वाच्यम् । ब्रह्माण्डपुराणवाक्येभ्यः श्रीविट्ठलानां पूर्णपुरुषोत्तमत्वस्य निश्चयात् । पुराणानुरोधेन श्रुतिव्याख्यानस्योचिततरत्वात् । ' इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यती'ति वाक्यात् श्रीविट्ठलपरत्वेन व्याख्याने न बाधोऽस्माकम् । एवञ्च वरुण हे श्रीविट्ठल,

त्वं सुदेवोसि वासुदेवोसि साक्षात्पूर्णपुरुषोत्तमोसि । अत्राद्याक्षरलोपः । 'वर्णस्य वर्णयोर्लोपो बहूनां व्यञ्जनस्ये'ति बृहद्देवतोक्तत्वात् । यथा 'सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृ'दिति श्रुतिव्याख्याने नीलकण्ठेन सुदेव इत्यस्य वासुदेव इत्यर्थ उक्तः । एतेन श्रीविट्ठलनाथानामेवाश्रयः कर्तव्योऽन्याचार्यपेक्षयेति सूचितम् । यद्वा निरुक्तकारैः सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो भवसीत्युक्तम्, तत्र 'मङ्गलानां च मङ्गल'मिति भारते 'मङ्गलं भगवान्विष्णु'रिति स्मृतौ च सर्वमङ्गलमयत्वम् । एवं च सकलमङ्गलमयोसि । सकलमङ्गलाश्रयणेन सर्वममाङ्गल्यं निरस्यत इति ध्वनितम् । कमनीयदेव इत्यनेनातिसुन्दरत्वं ध्वनितम् । तच्च 'अथार्हसन्निविष्टानामङ्गानां रुचिरत्विषाम् । शोभोत्कर्षैकसन्दर्भः सौन्दर्यं सुरसंमतम् । अन्योन्यापेक्षया तेषामुत्कर्षोत्कर्षदर्शनं । आश्चर्यं भवदङ्गानां सौन्दर्यं सुदृशां मतम् । अङ्गेन येन येनैव दृष्टमात्रेण पश्यताम् । सुखमुत्पद्यते सद्यः सौन्दर्यं तत्र तत्र च । अन्यस्य दर्शनेऽन्यस्य दिदृक्षा न तु जायते । अङ्गानां तादृशां पुंसां सौन्दर्यं संहतिः परम् । अन्यूनाधिकसत्त्वं च सङ्घस्मत्वानवद्यता । सौन्दर्यं परमं तत्तत्पश्यतो स सुरद्रुम' इति लक्षणमिति । तथाच 'दर्शनीयतमो वाग्मी'ति नामरत्न उदितम् । महाभाष्यकारैस्तु सुदेवोसि सत्यदेवोसीति व्याख्यातं, तस्य तु 'यदा हि धर्मस्ये'ति स्मृत्युदितवचनपालकोसि । 'सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्ना' इति श्रीभागवतवचनात्सत्यवचनोसीत्यर्थः । सत्यलक्षणं तूदितमेव ।

ननु अवतारानन्तरं कथं दैवानामुद्धारो वंशेन तत्सत्त्वादित्यभिप्रेत्याह । 'यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त पुत्राः । 'स जयति गिरिधरदेवो गोविन्दो बालकृष्णश्च । श्रीवल्लभरघुनाथौ श्रीयदुनाथो घनश्याम' इति चरित्रचिन्तामण्युक्तनामानः भविष्यन्ति सन्ति वा । सिन्धुत्वेनोपादानं तु सकलगुणरत्नाकरत्वेन गम्भीरप्रज्ञत्वेन 'स्वानुरूपसुतप्रसू'रितिवाक्यात् पुरुषोत्तमवत्सर्वोद्धारकर्तृत्वम् । 'आदावहं चैकरूपो बहुरूपधरस्ततः' इति, 'उद्धरिष्याम्यहं तत्र बहुरूपधरः प्रभु'रिति ब्रह्माण्डपुराणवचनाभ्यां सर्वो वंशः श्रीविट्ठलनाथरूप एवेति । श्लोकार्थस्तु आदौ प्रथमं अहमेकरूपः श्रीविट्ठलः तदनन्तरं बहुरूपधरः स्ववंशरूपेण बहुरूपधरः । तत्र श्रीवल्लभकुले बहुरूपधरः वंशरूपेणोद्धरिष्यामीत्यर्थः । एवं च सकलवंशः श्रीविट्ठलरूप एव । तेन दैवानामुद्धारे सत्यदेवत्वं न व्यभिचरितमिति भावः । ननु ते कया रीत्योद्धरिष्यन्तीत्याह अनुक्षरन्ति काकुदं, 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वने' इत्यमराच्छोकभयजनितध्वनिविकारः काकुः, तान् ददातीति काकुदः संसारः तं स्वसेवकानां नाममन्त्राद्युपदेशमात्रेण अनुक्षरन्ति दहन्ति । उपसर्गवशाद्दहनरूपोर्थः । मन्त्रोपदेशेनैव सकलसंसारदाहकत्वे वह्न्ययोगोलकन्यायेन जीवान् भगवद्विरहमनुभावयन्तीत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाहुः सूर्म्यं सुषिरामिव । अत्र महाभाष्यकारैर्व्याख्यातम् । तद्यथा । शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहतीति । अत्र'मिपूर्व' इत्यनेन सूर्मिमिति प्राप्ते 'व' छन्दसी' त्यनुवृत्त्या यणादेशः । अयं भावः । यथा बहुच्छिद्रां प्रतिकृतिमग्निरन्तः प्रविश्य मलाशयं दहति, तदनन्तरं स्वस्वरूपमेव तां कुरुते, तद्वदत्रापि जीवस्य संसारादि नाशयित्वा भगवद्भावा

'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति श्रुतेः श्रीविट्ठलनाथानां पुरुषोत्तमत्वात्पुरुषोत्तमस्वरूपं पुरुषोत्तमस्यैव गम्यम् । 'न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः। स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमे'ति । तस्मात् प्रभुचरणैरुक्तम् 'क्वचित्पाण्डित्यं चेन्न निगममतिः सापि यदि न क्रिया सा सापि स्याद्यदि न हरिमार्गे परिचयः । यदि स्यात्सोपि श्रीव्रजपतिरतिर्नेति निखिलैर्गुणैरन्यः को वा विलसति विना वल्लभवरम्' । बुद्धावतारे पाण्डित्यमस्ति, परं वेदमार्गे गतिर्न, 'श्रुतिजातं निन्दसी' तिवाक्यात् । ऋषभावतारे तद्द्वयमस्ति, परं वैदिकी क्रिया न । मूत्रपुरीषादिकं भवेत्, तथापि प्रक्षालनं न करोति । कपिलावतारे तत्त्रितयमस्ति, परं हरिमार्गे परिचयो न, सांख्याचार्यत्वान्मातुर्देवहूतेः सांख्योपदेशः कृतः । न च तत्र भक्त्युपदेशोऽस्तीति वाच्यम् । तदङ्गत्वेन तस्या गौणत्वात् । व्यासावतारे तच्चतुष्टयमस्ति, परं श्रीकृष्णचन्द्रे स्नेहो न । ज्ञानावतारत्वात् । 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति वचनात् । श्रीमद्वल्लभाचार्यावतारे तत्पञ्चकमस्ति । अत एव मत्प्रभूणां नाम

रूपमेव कुर्वन्तीति । यद्वा । निरुक्तकारैः सूर्मिः कल्याणोर्मिः स्रोत इति व्याख्यातं, तत्रायमर्थः । ककुदोस्यास्तीति काकुदो वृषः तत्सदृशो जीवः काकुदशब्देनोच्यते । सादृश्यं च ज्ञानादिशून्यत्वाज्जाड्यादिधर्मेण तादृशं भगवद्भजनहीनं पशुतुल्यं जीवं अनुक्षरन्ति, भगवन्नाममन्त्रादिकमुपदिशन्ति । दृष्टान्तः । यथा सूर्म्यं कल्याणोर्मिः स्रोतः सुषिरां बहुच्छिद्रां यथा प्रविशतीति । अत्र बहुच्छिद्रधारिण्या उपमानता । तन्निरूपिता जीवस्योपमेयता । कल्याणोर्म्युपमानतानिरूपितोपमेयता नाममन्त्रादिषु चेति स्वस्वरूपेण स्ववंशेन च जगदुद्धारकर्तृत्वं, अतः सत्यदेवोसि वासुदेवोसीत्यर्थः । किञ्च अन्या अपि श्रुतयः श्रीविट्ठलप्रतिपादिकाः पूर्वमेवोदिताः । किञ्च सर्वो वेदः श्रीकृष्णप्रतिपादकोऽतः श्रीविट्ठलप्रतिपादक एवेति विस्तरो न निरूप्यत इति दिक् । 'श्रीविट्ठले कृष्णचन्द्रे विभिन्नमतयो हि ये । तेषां सङ्गो न मे भूयाद्द्विषतोऽपि सुदुःसहः । एतदेव हृदिकृत्य श्रुतिमाहुः अङ्गादङ्गादिति । गम्यमिति । 'वक्ता कश्चन मद्वते' इति ब्रह्माण्डवाक्यात् । तत्र गीतां प्रमाणयति नहि ते इत्यादि । एवञ्च श्रीमदाचार्याणामपि पूर्वोदाहृतश्रुतिस्मृतिपुराणवचनैः पुरुषोत्तमत्वेऽवधारिते श्रीविट्ठलेशस्यापि तत्त्वे श्रीमदाचार्यस्वरूपज्ञानं तेषामेवेत्यभिप्रेत्याहु तस्मादित्यादि । वैदिकी क्रिया नेति । 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति स्मृतेः । अत्र हेतुमाहुः सांख्याचार्यत्वादिति । गौणत्वादिति । 'कृष्णसेवापरं वीक्ष्ये'त्यादि भगवत्प्राधान्येन भगवन्मार्गवर्तित्वमपेक्षितमिति भावः । व्यासावतारेति । 'को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवे' दितिवाक्याद्भगवदवतारत्वम् । पञ्चकमस्तीति । 'अखण्डखरपण्डितप्रसृतचण्डपाखण्डवाग्विखण्डनसुचण्डिमा धरणिमण्डलाखण्डल' इति वाक्यं पाण्डित्यप्रतिपादकं, वेदपारग इति निगमगतिनिरूपकं, कर्ममार्गप्रवर्तक इति वैदिकक्रियावैशिष्ट्यबोधकं,

'व्रजप्रियः प्रियव्रजस्थिति'रिति । अतोऽवतारान्तराश्रयं त्यक्त्वा निजाचार्याश्रय एव कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः सिद्धः ।

यद्यप्ययोग्य एवाहं तत्स्वरूपनिरूपणे ।
तदीयत्वेन कृपया सर्वं सम्पादितं मयि ॥ १ ॥
यथामति विलासेन प्रेमोल्लासेन वर्णितम् ।
श्रीमदाचार्यचरणाः प्रसीदन्तु स्वतः सदा ॥ २ ॥
इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।
निगमोदिततद्रूपं वर्णितं हि यथामति ॥ ३ ॥
यद्यप्यज्ञानदोषेण ह्यन्यथा वर्णितं भवेत् ।
क्षमन्तां श्रीमदाचार्याः स्वीयेषु करुणाकराः ॥ ४ ॥

**इति श्रीमत्प्रभुचरणात्मजमहाराजश्रीयदुनाथकुलोद्भव-
गोस्वामिश्रीगोपालसुतश्रीगिरिधरविरचितं
श्रुतिरहस्यं समाप्तम् ॥**

भक्तिमार्गाब्जमार्तण्ड इति यागादौ भक्तिमार्गैकसाधनत्वापदेशक इति च हरिमार्गज्ञातृत्वज्ञापकं, 'स्फुरत्कृष्णप्रेमामृतरसभरेणातिभरिता विहारान् कुर्वाणा व्रजपतिविहाराब्धिषु सदे'ति वाक्यं स्नेहबोधकमिति भावः । निजाचार्याश्रय एवेति । पूर्वोदाहृतश्रुतिकदम्बैः श्रीमदाचार्याश्रयितुरेव भगवतः श्रीमल्लीलापुरुषोत्तमानुभवः । अन्याश्रयेण न तथेत्येवकारार्थः । तथा च भारद्वाजसंहितायां 'जानतस्त्वनुपेतस्य ब्रह्मचर्यमभीक्षतः । वृथैवात्मसमुत्क्षेपो जायते कृष्णवर्त्मनी'ति । एतदर्थस्तु निरूपित एव । तात्पर्यार्थ इति । सम्पूर्णग्रन्थस्य पूर्वोदितश्रुतिस्मृतिवाक्यानामिति शेषः ।

एवं निरूप्य 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मिति वाक्येन दैन्यस्यावश्यकत्वेन स्वस्मिन् तद्द्योतयितुं ग्रन्थान्ते च मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टसम्प्रदायाच्छ्रीमदाचार्यान्प्रार्थयन्ते यद्यपीत्यादि । ईश्वरस्याखिलस्वामिनो निरूपणमल्पप्रज्ञेन कर्तव्यमित्ययोग्यमिति भावः । तर्हि कथं निरूपितमित्याहुः तदीयत्वेनेति । श्रीमदाचार्यैः स्वीयत्वेन स्वस्वरूपं कृपया बोधितं ध्रुवन्यायेन । अतो मया तथैव निरूपितमित्याहुः यथामतीति । श्रीमदाचार्या अस्माकं हृदि प्रविष्टास्तदा यथामतिविलासेन परमानन्दस्य निरूपणे परमानन्द एव भवतीति प्रेमोल्लासेन वर्णितं मया । 'केवलेन हि भावेने' त्यादिवाक्यैः प्रेम्णैव प्रसीदन्ति श्रीमदाचार्यचरणा इति भावः । प्रसीदन्त्विति । श्रीमदाचार्यचरणप्रसादेनैवास्माकं निखिलप्रत्यूहव्यूहनिरसनपूर्वकं सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः । स्वत इत्यनेनास्मासु साधनरहितेषु कृपया प्रसीदन्त्विति भावः । पुनः श्रीमदाचार्यचरणप्रसादं प्रार्थयन्तः समाप्तिं प्रतिजानते इतीत्यादि । चरणाब्जप्रसादेनैव वेदोदितरूपज्ञानमिति भावः । यद्यपीत्यादि । स्वस्मिन्नज्ञानादिनिरूपणेनातिदैन्यद्योतनेन प्रभोरतिकरु-

णोत्पत्तिर्भवतीति भावः। यद्यपि श्रीमदाचार्यकुलोद्भवानां पूर्णपुरुषोत्तमत्वेन श्रीमदाराध्यचरणानामपि साक्षात्पुष्टिपुरुषोत्तमरूपत्वादज्ञानादि न सम्भवति, तथापि शिष्यपरम्परायै निरूपितमिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमदाचार्यपादाब्जकृपया यन्निरूपितम् ।
साधवः कृपया पूर्णाः सम्यक्पश्यन्तु-मत्कृतिम् ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यरूपार्थबोधिकाः श्रुतयोपि याः ।
निरूपितास्तथा स्थालीसिक्थन्यायोऽवधार्यताम् ॥ २ ॥
मम तु प्रतीभात्येवं सर्वे वेदा महाप्रभोः ।
श्रीवल्लभार्यरूपं हि बोधयन्त्येव निश्चितम् ॥ ३ ॥
श्रीमदाचार्यवर्याणां स्वरूपं श्रुतिदुर्गमम् ।
क्काल्पीयसी तत्र बुद्धिर्मम रूपनिरूपणे ॥ ४ ॥
तथापि श्रीमदाराध्यचरणैर्यन्निरूपितम् ।
तद्बलं सम्यगाश्रित्य यथामति निरूपितम् ॥ ५ ॥
श्रीमदाराध्यपादानां ग्रन्थाशयनिरूपणे ।
त एव शरणं सन्ति नान्यथा मतिरीदृशी ॥ ६ ॥
वन्देऽहं श्रीमदाराध्यचरणेन्दुनखप्रभाः ।
याभिर्लोकत्रये पूर्ण तिमिरं मम नाशितम् ॥ ७ ॥
यथा श्रीश्रीमदाचार्यचरणैः प्रेरितोस्म्यहम् ।
तथैव लिखितं सर्वं स्वबुद्ध्या नैव किञ्चन ॥ ८ ॥
गृह्यतां श्रीमदाचार्यभृत्योक्तत्वादहो बुधाः ।
श्रीमदाराध्यचरणे वाक्यपुष्पं समर्पितम् ॥ ९ ॥
यदत्र सदसद्वापि व्याख्यातं स्वल्पबुद्धिना ।
क्षमन्तां श्रीमदाचार्यचरणाः सर्वदा मयि ॥ १० ॥

इति श्रीमन्निजचरणनखचन्द्रप्रभाच्छटानिरस्तसमस्तजीवान्धकार-
श्रीवल्लभाचार्यावतारकुलकमलविकासकनिजशरणसन्तापह-
रणश्रीमद्गोस्वामिश्रीमद्गिरिधरचरणकोकनदमधुपाय-
मानमानसतैलङ्गजातीयगोकुलग्रामस्थनेतोपना-
मकरामकृष्णभट्टप्रकाशितश्रुतिरहस्यप्रकाशः
सम्पूर्णतामव्राजीत् ॥